ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 62

2011

1–2

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
În țară revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, Tel./Fax: 4021-610 6765; 4021-210 6787; Tel.: 031 104 4668, Bucureşti, România, e-mail: office@orionpress.ro

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața presei Libere, nr 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301–302, sector 1, Bucureşti, Tel.: 4021 314 63 39, fax: 4021 314 63 39 E-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.manpres.ro

Redactor: Adrian Mircea DOBRE
Tehnoredactor: Luiza STAN

Manuscrisele, cărțile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondență se vor trimite Comitetului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă nr. 11, 010667, Bucureşti, tel./fax: 4021-212 88 62.
E-mail: m.m.adamesteanu@gmail.com; redactie_iab@yahoo.com

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, Bucureşti
www.ear.ro

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 62 – 2011 **1–2**

SUMAR

STUDII

NOTE ŞI DISCUŢII

TEZE DE DOCTORAT

CRONICA

RECENZII

SCIVA, tomul 62, nr. 1–2, Bucureşti, 2011, p. 1–190

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 62 – 2011 **1–2**

SOMMAIRE

ÉTUDES

NOTES ET DISCUSSIONS

THÈSES DE DOCTORAT

CHRONIQUE

COMPTES RENDUS

SCIVA, tome 62, no. 1–2, Bucarest, 2011, p. 1–190

OBSERVAȚII PRIVIND RELAȚIILE DE SCHIMB ÎN CULTURA GUMELNIȚA

CRISTIAN EDUARD ŞTEFAN*

Motto:

*„...very often the precious objects
we encounter in primitive societies
have a dual nature: they are both goods
and non-goods, money and gifts, according
to whether they are bartered between groups
or circulate within the group."*

Maurice Godelier[1]

Rezumat: În această contribuție sunt analizate relațiile de schimb în ceea ce numim generic complexul Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI, precum şi între cultura Gumelnița şi civilizațiile contemporane. Aceste relații de schimb nu pot fi separate de structurile sociale existente în perioada eneolitică, structuri care la rândul lor pot fi simple proiecții ale ideologiilor actuale în trecut. Analogiile etnografice ne pot oferi unele indicii pentru a putea înțelege mecanismele relațiilor de schimb dintre grupurile sociale din eneolitic.

Cuvinte cheie: relații de schimb, Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI, ceramică, bunuri de schimb, structuri sociale, analogii etnografice.

I. Introducere

Schimbul de bunuri materiale şi spirituale dintre grupurile sociale este foarte important, deoarece, pe de o parte, indică relațiile dintre comunitățile preistorice, iar pe de altă parte, ne furnizează indicii prețioase pentru stabilirea sincronismelor necesare cronologiei relative. În această contribuție îmi propun o analiză a acestor relații pe două paliere: în primul rând, schimburile dintre comunitățile gumelnițene şi cele ale unor civilizații contemporane, iar în al doilea rând, schimburile prezente în cadrul a ceea ce numim generic complexul Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI.

Prin intermediul aşa-ziselor „importuri" ceramice au putut fi stabilite, de exemplu, sincronismele dintre cultura Boian şi civilizațiile contemporane (Vădastra, Precucuteni, Hamangia, cultura linear-ceramică, Vinča, Petreşti)[2], fiind

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, Bucureşti, cristarh_1978@yahoo.com

[1] Godelier 1977, 128.

[2] Comşa 1974, 230–244.

presupuse şi rute de schimb prin care o serie de materii prime circulau în epocă – silex, obsidian, gresie, grafit, sare, ocru, aramă, podoabe din scoici de tip *Cardium* sau *Spondylus gaederopus*[3].

II. Relaţiile culturii Gumelniţa cu civilizaţiile contemporane

Legăturile dintre comunităţile gumelniţene şi cele ale unor civilizaţii contemporane au fost stabilite în special pe baza „importurilor" ceramice descoperite în diversele aşezări cercetate de-a lungul timpului.

Astfel, sunt câteva elemente care să indice existenţa unor relaţii între culturile **Petreşti** şi Gumelniţa. Elementele de factură gumelniţeană nu sunt numeroase în mediile Petreşti, acestea fiind prezente numai în aşezările de la Pianul de Jos (Podei)[4] şi Alba Iulia[5], ambele în judeţul Alba. Pe de altă parte, în arealul gumelniţean există un singur fragment ceramic de tip Petreşti, în aşezarea eponimă, nivelul A2 timpuriu[6]. În aşezarea de la Pianul de Jos sunt prezente forme ceramice şi motive decorative tipice pentru faza A2 a culturii Gumelniţa, precum şi pictura cu grafit[7].

Fără îndoială, cele mai intens cercetate şi, în acelaşi timp, cele mai bine cunoscute sunt legăturile dintre dintre cultura Gumelniţa şi **complexul Precucuteni-Cucuteni**. Prima descoperire aparţinând culturii Precucuteni din mediul gumelniţean a fost făcută de către Dinu V. Rosetti în aşezarea de la Vidra[8]. Este vorba despre un fragment ceramic de tip Precucuteni III în nivelul Gumelniţa A1 din această aşezare[9]. De asemenea, în nivelurile Boian Vb-Vc şi Vc (de fapt, Gumelniţa A1[10]) din aşezarea de la Tangâru, au fost descoperite două fragmente ceramice precucuteniene[11], încadrate ulterior la sfârşitul fazei Precucuteni II – începutul fazei Precucuteni III[12]. Cercetări recente efectuate în aşezarea de la Însurăţei – „Popina II" au dus la identificarea unor fragmente ceramice tipice fazelor Precucuteni II şi III în locuinţe cu ceramică specifică fazei Gumelniţa A1[13]. Fragmente ceramice Precucuteni III au mai fost descoperite în aşezările de la Lişcoteanca – „Moş Filon"[14], Medgidia[15] şi Măgurele[16] în medii Gumelniţa A1 şi în

[3] Comşa 1974, 180–185 şi fig. 73.
[4] Paul 1969, 33–38.
[5] Vl. Dumitrescu 1958, 58.
[6] Vl. Dumitrescu 1925, 73 şi fig. 47.
[7] Paul 1969, 62 şi Pl. VI, VII cu fig. 1.
[8] Rosetti 1934, 7–17 şi fig. 25.
[9] Marinescu-Bîlcu 1976, p. 347–348.
[10] Marinescu-Bîlcu 1974, 140.
[11] Berciu 1961, 67 şi fig. 256, 257.
[12] Marinescu-Bîlcu 1976, 349.
[13] Pandrea, Vernescu 2005, 264–265.
[14] Harţuche 1987, 40.
[15] Pandrea, Vernescu 2005, 270.
[16] Roman 1962, 259–269; Roman 1963, 33–49.

așezările de la Brăilița[17], Cunești și Bordușani – „Popină”[18], în niveluri aparținând fazei A2 a culturii Gumelnița. În ceea ce privește relația în sens invers (elemente de factură gumelnițeană în medii precucuteniene), Silvia Marinescu-Bîlcu menționează unele tipuri de vase de la Traian – „Dealul Fântânilor”, precum și unele fragmente ceramice și câteva figurine de la Târpești[19]; de asemenea, sunt menționate fragmente ceramice Gumelnița A1 în așezarea Precucuteni III de la Poduri – „Dealu Ghindaru”[20].

Vladimir Dumitrescu este primul cercetător care a stabilit sincronismele dintre culturile **Cucuteni** și Gumelnița, pe baza descoperirilor existente în anii ’60 și a propriilor săpături arheologice[21]. Apoi, pe măsură ce au apărut noi date pe această temă, o parte din constatările lui Vladimir Dumitrescu au fost nuanțate, un mare progres constituindu-l perfecționarea metodei de datare prin radiocarbon[22].

Cele mai multe așezări gumelnițene din NE Câmpiei Române și din Dobrogea în care s-au descoperit materiale cucuteniene confirmă sincronismul Cucuteni A3 – Gumelnița A2, cu două excepții: în așezarea de la Cireșu, jud. Brăila a fost descoperit un fragment ceramic Cucuteni A2-A3[23], iar la Târgușor – „Sitorman” o figurină antropomorfă fragmentară aparținând fazei Cucuteni A1[24]. Ceramică tipică fazei A3 a culturii Cucuteni s-a descoperit la Brăilița, Carcaliu, Hârșova, Râmnicelu, Lișcoteanca (în trei așezări – „Movila Olarului”, „Moș Filon” și „Movila din Baltă”)[25], Însurăței – „Popina I”[26] și Luncavița[27]. S-a constatat că în așezările mai apropiate de arealul cucutenian există o cantitate mai mare de ceramică aparținând acestei culturi în așezările gumelnițene.

Un fapt interesant este prezența ceramicii Cucuteni A3 și în așezări aparținând fazei B1 a culturii Gumelnița. La Căscioarele – „Ostrovel” a fost descoperit un vas antropomorf în stare fragmentară[28], iar la Gumelnița o serie de vase și fragmente ceramice Cucuteni A3[29]. De asemenea, materiale Cucuteni A3 au fost descoperite și la Vitănești, nepublicate încă[30]. Trebuie menționat și faptul că din câteva așezări gumelnițene a fost recuperată și ceramică denumită convențional

[17] Hartuche 1981–1983, 30.
[18] Bem 2000–2001, 45–46.
[19] Marinescu-Bîlcu 1976, 352–353.
[20] Monah, D., Monah, F. 1997, 50.
[21] Vl. Dumitrescu 1964, 53–66.
[22] Bem 2000–2001, 25–121.
[23] Sârbu 1980, 27.
[24] Hașotti 1997, 84.
[25] Harțuche, Bounegru 1997, 93.
[26] Pandrea, Sârbu, Neagu 1999, 152.
[27] Micu 2004, 210–212 și Pl. 291 cu fig. 1, 2.
[28] Vl. Dumitrescu 1964, 61 și fig. 4; Vl. Dumitrescu 1965, 40.
[29] Vl. Dumitrescu 1964, 58–59 și fig. 1–3; Vl. Dumitrescu 1966, 162–167; Vl. Dumitrescu, Marinescu-Bîlcu 2001, 114–125.
[30] Bem 2000–2001, 45, preia o informație de la Radian Andreescu.

„Cucuteni C": Carcaliu[31], Năvodari – „Lacul Taşaul"[32], Luncaviţa[33] sau Pietrele[34]. Semnificaţia acestui tip ceramic nu a fost pe deplin lămurită; dacă în aria cucuteniană, începând cu faza B, vasele „Cucuteni C" imită uneori prin forme şi decor ceramică cucuteniană tipică[35], în aria gumelniţeană se pare că este vorba doar de importuri, în orice caz procentul de ceramică de acest tip fiind mult mai redus în acest din urmă areal.

Elementele gumelniţene din mediul cucutenian sunt destul de rare la nivelul ceramicii. Îmi este cunoscut numai un vas pictat cu grafit din aşezarea Cucuteni A3 de la Ruseştii Noi din Basarabia[36]. Dacă luăm în considerare alte tipuri de obiecte, o figurină prismatică din os a fost descoperită la Bod[37], iar în câteva aşezări cucuteniene s-au găsit topoare de tip Vidra, caracteristice fazei B1 a culturii Gumelniţa[38]. Discutând despre prezenţa topoarelor de tip Vidra în mediile cucuteniene, Vladimir Dumitrescu le considera piese achiziţionate din altă parte, aducând ca argumente lipsa de materie primă locală şi a dovezilor de prelucrare a aramei în aria culturii Cucuteni[39].

În zona de contact dintre culturile Gumelniţa şi Cucuteni a luat naştere **aspectul cultural Stoicani-Aldeni** (Gumelniţa-Ariuşd sau Aldeni II, după alţi autori). Vladimir Dumitrescu îl considera un *aspect regional* al culturii Gumelniţa[40], în timp ce alţi autori îl văd ca pe un grup cultural de sine stătător, cu două[41] sau trei[42] faze evolutive. Problemele de fond ale acestui aspect au fost discutate pe larg cu altă ocazie[43], astfel încât nu ni se pare necesar să mai insistăm. Ni se pare interesantă totuşi observaţia conform căreia comunităţile Stoicani-Aldeni au împiedicat într-o primă fază stabilirea de contacte directe între culturile Cucuteni şi Gumelniţa[44]. De asemenea, s-a putut observa că, după dispariţia aspectului cultural Stoicani-Aldeni în nord estul Munteniei şi sudul Moldovei, locul acestuia este luat de comunităţi aparţinând fazei A3 a culturii Cucuteni[45].

Referitor la relaţiile culturii Gumelniţa cu acest aspect cultural nu avem prea multe elemente, din cauza definirii destul de imprecise a acestuia din urmă, dar şi a

[31] Lăzurcă 1991, 13–19.
[32] Marinescu-Bîlcu et alii 2000–2001, 128.
[33] Micu 2004, 210–212 şi Pl. 292 cu fig. 1, 2.
[34] Informaţie Alexandru Dragoman.
[35] Dodd-Opriţescu 1978, 73.
[36] Bem 2000–2001, 45.
[37] Comşa 1987, 85.
[38] Comşa 1987 85–86. Pentru topoarele de aramă cf. Vulpe 1973, 217–237; Ştefan 2008, 79–88.
[39] Vl. Dumitrescu 1968, 44; această aserţiune a fost nuanţată de cercetările mai noi, în staţiunea cucuteniană de la Poduri-„Dealu Ghindaru", jud. Bacău, fiind depistate unele indicii pentru prelucrarea locală a aramei (cf. Mareş 2002, 281).
[40] Vl. Dumitrescu 1963, 62, nota 3.
[41] Comşa 1963, 7–31.
[42] Dragomir 1983.
[43] Şimon 1986, 5–28.
[44] Comşa 1987, 82.
[45] Comşa 1987, 84–85.

încadrării abuzive a unor aşezări tipic gumelnițene în acest aspect regional[46]. În ciuda acestor probleme, E. Comşa observa unele afinități între aceste două arii culturale la nivelul plasticii antropomorfe[47], în timp ce Mihai Şimon a remarcat o serie de fragmente ceramice de tip Stoicani-Aldeni în aşezarea gumelnițeană de la Măriuța[48].

Cultura Sălcuța este destul de puțin cunoscută până în prezent, numărul aşezărilor bine cercetate şi cu stratigrafii sigure fiind relativ mic[49]. Unii cercetători consideră că cele trei faze ale acestei culturi evoluează aproximativ paralel cu cele ale culturii Gumelnița[50], în timp ce alții susțin că fazele II–IV ale culturii Sălcuța ar fi paralele cu Cernavoda I (ulterioare culturii Gumelnița în ansamblu)[51]. Dacă Sălcuța este sau nu o variantă regională a complexului cultural Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI, este greu de apreciat în stadiul actual al cunoştințelor. Există atât elemente comune celor două arii (aşezările de tip *tell*, unele forme de vase, pictura cu grafit, plastica antropomorfă şi zoomorfă, utilajul litic şi piesele din os)[52], dar şi diferențieri clare (topoarele Jászladány, vasele cu două torți dispuse simetric şi unele tipuri de decor specifice – în cultura Sălcuța).

Foarte interesante se dovedesc elementele de cultură materială specifice complexului cultural Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI care apar la distanțe relativ mari față de arealul acestui complex. În Anatolia, de exemplu, au fost remarcate piese de cupru de tip Gumelnița-Karanovo VI la Dündartepe[53], fragmente de figurine feminine cu urechile găurite de aceeaşi proveniență la Ikiztepe (sondajul F)[54], dar şi fragmente ceramice pictate cu grafit la Alişar[55]. De asemenea, sunt menționate în literatura de specialitate legăturile cu stepele nord-pontice şi cu cele din zona Volgăi mijlocii şi din arealul Gumelnița-Karanovo VI; astfel, în arealele culturilor Skelya şi Hvalinsk au fost identificate obiecte de cupru provenind din zona tracică sau imitații ale acestora cu metal din minele tracice[56].

Toate aceste „importuri” ceramice apar în alte arii decât cele de proveniență ca urmare a schimburilor între comunități, a relațiilor de exogamie sau a imitării unor tipuri de vase sau de decoruri în alte medii culturale decât cele de origine[57].

---

[46] O critică pertinentă a acestui grup cultural la Şimon 1986, dar şi la Harțuche, Bounegru 1997, 100; cea mai recentă contribuție pe această temă la Frânculeasa 2007, 7–32.

[47] Comşa 1995, 19–28.

[48] Şimon 1995, 29–39.

[49] Berciu 1961, 193–337.

[50] Bem 2000–2001, 46.

[51] Roman 1978, 215–221.

[52] Marinescu-Bîlcu, Andreescu 2003–2004, 150–151.

[53] Thissen 1993, 208.

[54] Thissen 1993, 217.

[55] Gorny et alii 1995, 77; a se vedea în aceeaşi direcție Steadman 1995, 13–32; Zimmermann 2007, 25–33.

[56] Rassamakin 1999, 104 şi fig. 3.16, 3.37.

[57] Nicklin 1979, 436–458; vezi şi Hodder 1982, 129–132, dar şi relativ recentul volum despre importuri şi imitații în arheologie (Biehl, Rassmakin 2008).

III. Relaţiile de schimb în cadrul complexului cultural Kodžadermen-Gumelniţa-Karanovo VI

Pentru a înţelege cum funcţiona schimbul în cadrul acestui mare complex cultural ar trebui să ne punem problema structurilor sociale existente în cadrul acestuia. Tema este deosebit de complexă şi nu poate fi abordată pe larg în studiul de faţă; mă voi mulţumi să ating numai unele aspecte generale ale acesteia. O scurtă trecere în revistă a diverselor opinii exprimate de-a lungul timpului cu privire la structurile sociale existente în preistorie dintr-o sinteză relativ recentă ne poate fi utilă pentru a ne introduce în acest vast domeniu de studiu. Astfel, sunt apreciate critic contribuţiile pe această temă ale lui L. H. Morgan, A. R. Radcliffe-Brown, E. E. Evans-Pritchard, J. Steward, E. Service, M. Sahlins sau M. Fried[58].

Abordările de acest tip sunt destul de rare în literatura de specialitate din România, tribul sau uniunea de triburi dominând în discursul arheologic după cel de-Al Doilea Război Mondial până în lucrările cele mai recente. Teza marxistă conform căreia în neolitic ar fi existat o *organizare socială matriarhală*[59] este contrazisă explicit la finalul anilor '80[60], în timp ce în recentul *Tratat de Istorie*, editat de Academia Română în două rânduri (2001 şi 2010)[61], este preluată ideea existenţei şeferiilor presupusă la finalul anilor '80 în volumul citat mai sus (vezi nota 55). În literatura de specialitate s-a presupus că redistribuţia este principalul mecanism intern de schimb în cazul şeferiilor:

„*...In other words, redistribution (wich is the characteristic internal exchange mechanism of chiefdoms), for all the increased benefits it provides in terms of resource accumulation and concentration, represents a natural outgrowth of tribal kin reciprocity under the influence of hierarchical ranking and centralization.*”[62]

Pentru Andrew Sherratt, aplicarea rigidă a categoriilor derivate din etnografia contemporană în epocile preistorice reprezintă o problemă, fie că este vorba de stadiile lui Morgan (sălbăticie – barbarie – civilizaţie), de sistemul gintă – trib – şeferie – stat al lui Service sau de cel al lui Fried (societăţi egalitare – societăţi ierarhice – stat)[63]. De asemenea, Sherratt consideră că „*...Many of the 'chiefdoms' of the ethnographic record reflect secondary consequences of the existence of states that cannot be projected back into periods before the emergence of the states.*”[64] Concluzia ar fi că, deşi elite de diferite feluri există în eneoliticul de la

[58] Parkinson 2006, 9–22; vezi şi Tilley 1982, 26–38.
[59] Berciu 1960, 29–52.
[60] Vl. Dumitrescu, Vulpe 1988, 26–27; Anghelinu 2003, 213; vezi şi Motzoi-Chicideanu 2000, vocile „matriarhat”, 31, respectiv „patriarhat”, 279–280.
[61] Monah 2010, 165. Şeferiile sunt menţionate numai în a doua ediţie.
[62] Webb 1974, 368; pentru o nuanţare a acestui punct de vedere vezi Peebles, Kus 1977, 421–448.
[63] Sherratt 1997, 135.
[64] Sherratt 1997, 136.

Dunărea de Jos, nu avem dovezi palpabile pentru o „stratificare” a societății; principalul liant al societăților neo-eneolitice era comunitatea sau familia, iar legăturile fragile erau păstrate prin exogamie şi alianțe[65].

Pe de altă parte, Bailey consideră că procesarea, stocarea şi, poate, şi distribuția (pentru hrană, schimb sau cultivare) a cerealelor se întâmplau şi erau controlate în interiorul limitelor fizice ale *tell*-urilor. Acestea din urmă ar fi furnizat mijlocul prin care, în mileniul V a. Chr., resursele şi produsele puteau fi însuşite fizic de câțiva şi separate de cei mai mulți[66].

Interesantă mi se pare şi distincția făcută de către Douglass Bailey între bordeie şi locuințe de suprafață în neo-eneoliticul sud-est european, pe care am mai discutat-o şi cu altă ocazie[67], distincție care s-ar reflecta şi în structurile sociale din această epocă. De obicei, bordeiele sunt rotunde sau ovale, de mici dimensiuni, indicând faptul că puteau găzdui puțini oameni şi puține activități. De asemenea, domeniile de activitate nu erau în zone fixe şi aveau loc, în majoritatea lor, în afara bordeielor. Pentru Bailey existau două tipuri de activități în jurul acestor bordeie, şi anume activitățile **cotidiene** (producția şi repararea uneltelor de silex, prelucrarea blănurilor şi a pieilor de animale, procesarea hranei, mâncat, dormit, adăpostire) şi activități ce țin de **aspectele de rol** (producerea de figurine necesare ceremoniilor privind identitatea de grup, vânătoarea sau distribuția cărnii după vânătoare)[68]. Prin comparație, aşezările cu locuințe de suprafață au domenii de activitate permanente. Atât activitățile cotidiene, cât şi cele cu caracter mai special (legate de ceremoniile privind identitatea de grup, de exemplu) se întâmplă în interiorul acestor structuri de suprafață. De asemenea, acestea din urmă erau de formă rectangulară, permițând fie o uşoară trecere în camere mai mici, fie extinderi sau anexe. În plus, spațiul aşezării putea fi folosit mai eficent, deoarece încap mai multe locuințe rectangulare decât circulare sau ovale. Comunitățile ce trăiau în locuințe de suprafață îşi dezvoltau relațiile sociale prin descendență, care se baza pe anumite locuințe fixate în anumite locuri. Concentrarea locuințelor de suprafață unele lângă altele, spre deosebire de aspectul împrăştiat al bordeielor, ar putea fi legată de activitățile agricole, care necesitau un efort comun şi deci un grad mai înalt de agregare a societății[69].

Un studiu relativ recent, în care sunt reanalizate unele dintre mormintele cunoscutei necropole eneolitice de la Varna prin noi date AMS, încearcă să explice contextul apariției şi dezvoltării unor elite care îşi etalau statutul social prin morminte spectaculoase. Prin prisma acestor noi date, care împing cronologia cel puțin a unei părți a necropolei pe la jumătatea mileniului V a. Chr., se arată că zona

---

[65] Sherratt 1997, 150.

[66] Bailey 1999 a, 107–108. Un punct de vedere oarecum asemănător şi la Ellis 1984, 197–199, care încearcă să aplice criteriile lui Service pentru identificarea germenilor unei societăți ierarhizate în aria Cucuteni-Tripolie.

[67] Ştefan 2010, 10–11.

[68] Bailey 1999 b, 153–157.

[69] Bailey 1999 b, 158–160.

Lacurilor Varna a fost un centru de inovare socială şi culturală în interiorul ariei de la Marea Neagră, inovaţiile în prelucrarea metalelor şi în ceramică fiind transmise şi în alte părţi ale Balcanilor[70]. Datele AMS indică o durată a necropolei de circa 100 de ani, aproximativ între 4550 şi 4450 a. Chr., iar mormintele se împart, după inventar, în trei categorii: „fastuoase”, „bogate” şi „sărace”. Mormintele „fastuoase” ar fi aparţinut categoriei unor *great men* (*sensu* Godelier), cele „bogate” unor „protectori”, iar cele „sărace” unor „clienţi” ai acestora[71]. Aceşti „protectori”, care au continuat să furnizeze bunuri de prestigiu rare „clienţilor”, au exercitat o influenţă importantă în reţelele de schimburi, morminte „bogate” fiind atestate şi în alte necropole cum ar fi Durankulak, Devnija, Goljamo Delchevo sau Vinica.

În stadiul actual al cercetărilor este greu de precizat natura exactă a structurilor sociale existente în eneoliticul de la Dunăre de Jos, în a doua jumătate a mileniului V a. Chr. Probabil cel mai aproape de adevăr se situează Sherratt, cu statute sociale fragile şi supuse permanent renegocierilor. Cert este, după părerea mea, că societăţi perfect egalitare nu pot exista[72], nici măcar în grupurile de vânători-culegători din Paleolitic.

Un alt aspect deloc de neglijat ar fi în ce măsură structurile sociale pe care credem că le putem detecta în societăţile preistorice sunt *reale* sau doar nişte proiecţii ale propriilor „fantezii moderniste” în trecut? Există sau nu o diferenţă între *dar* şi *bun de schimb*? Interesantă în această direcţie este polemica din anii ’80 dintre M. Rowlands, pe de o parte, şi C. Gosden şi R. Bradley, pe de altă parte[73]. De asemenea, o contribuţie relativ recentă pune această spinoasă problemă într-o lumină cu totul interesantă: „colonizarea” trecutului cu imagini şi structuri actuale poate servi legitimării ideologiilor prezentului[74].

IV. Bunuri de schimb

În ultima parte a acestei contribuţii mă voi apleca, pe scurt, asupra câtorva dintre bunurile care au făcut obiectul schimburilor în eneoliticul dezvoltat de la Dunărea de Jos, cum ar fi silexul, obsidianul, sarea, obiectele de cupru, grafitul, obiectele din *Spondylus* şi aurul.

A. **Silexul** reprezintă unul dintre cele mai răspândite bunuri de schimb, fiind prezent în toate aşezările eneolitice din sud-estul Europei. Pentru arealul gumelniţean predomină silexul de tip „balcanic”[75], dar au fost depistate şi alte

[70] Chapman et alii 2006, 171.
[71] Chapman et alii, 2006, 177.
[72] În aceeaşi direcţie vezi şi Séfériadès 1995, 321–322.
[73] Rowlands, Gosden, Bradley 1986, 745–748.
[74] Dragoman 2010, 213–222.
[75] Comşa 1973–1975, 14–16 şi fig. 3; Comşa 1976, 239–249.

tipuri din această materie primă[76]. Pentru silexul de tip „balcanic”, sursele de aprovizionare sunt cunoscute, şi anume estul şi nordul Bulgariei (zona platformei prebalcanice) şi Dobrogea. Pentru celelalte tipuri de silex, sursele sunt mai puțin cunoscute, mai degrabă presupuse[77]. La Căscioarele-„Ostrovel” a fost descoperit un atelier de confecționare a topoarelor din silex[78], acestea din urmă fiind analizate într-un recent articol de sinteză[79]. Pentru lamele lungi descoperite în necropola de la Varna a fost presupusă o funcție mai mult socială decât economică, ele fiind suportul unor rețele de schimb şi de relații în interiorul grupului[80].

B. **Obsidianul.** Piesele din acest material sunt extrem de rare în arealul gumelnițean, fiind menționate două lame care ar fi fost descoperite în *tell*-ul de la Cernavoda[81]. Nefiind susținută cu alte dovezi, această afirmație trebuie pusă sub cauțiune. La sud de Dunăre sunt ceva mai multe piese de obsidian în eneolitic, în aşezarea de la Karanovo şi în cimitirele de la Varna şi de la Durankulak[82]. S-a constatat că teritoriul de azi al Bulgariei se afla la confluența celor trei surse de obsidian majore pentru sud-estul Europei: carpatică, egeană şi cappadociană[83]. Deşi pe teritoriul ambelor țări (România şi Bulgaria) există surse de obsidian, s-a presupus că acesta nu era de bună calitate, astfel încât materia primă sau piesele finite erau aduse din altă parte, cel mai probabil din zăcămintele existente în Slovacia şi Ungaria[84]. O altă posibilă sursă de obsidian presupusă într-o contribuție relativ recentă ar fi aria central-balcanică[85], însă până la efectuarea unor analize de proveniență a pieselor din acest material pe serii largi lucrurile rămân neclare.

C. **Sarea** este un aditiv de primă importanță folosit în hrana oamenilor şi a animalelor din cele mai vechi timpuri. În ultimii ani a fost înțeles acest lucru, fiind demarate o serie de proiecte pentru cercetarea surselor şi a exploatării sării din cele mai vechi timpuri. Pentru eneolitic au fost cercetate o serie de stațiuni legate de explotarea sării, cum ar fi cele de la Solca şi Cacica (jud. Suceava), Lunca şi Oglinzi (jud. Neamț) sau Cucuieți (jud. Bacău), toate legate de cultura Cucuteni[86]. Şi la sud de Dunăre au fost întreprinse cercetări în această direcție, cu rezultate notabile[87]. În acest domeniu s-au dovedit esențiale două discipline conexe, pentru a

[76] De exemplu, în aşezarea de la Cuneşti, Comşa a determinat patru tipuri de silex: „balcanic” (gălbui-verzui), „oltenesc” (fumuriu-translucid), cenuşiu-opac şi roşu-opac (cf. Comşa 1999, 21–25).
[77] Pentru silexul roşu, opac zona de proveniență pare a fi Buzăul (Comşa 1973–1975, 17).
[78] Marinescu-Bîlcu 1965, 48–53.
[79] Klimscha 2007, 275–305.
[80] Manolakakis 2008, 134.
[81] Comşa 1976, 247.
[82] Hauzeur 2004, 479–482 şi fig. 2.
[83] Hauzeur 2004, 479–482.
[84] Thorpe, Warren, Nandriş 1984, 183–212; Crandell 2008, 40.
[85] Tripković 2004, 163–177.
[86] Cavruc, Dumitroaia 2006, 37–38; Andronic 2008–2009, 17–32.
[87] Gaydarska 2003, 110–122; Gaydarska, Chapman 2007, 147–159.

înţelege mecanismele fenomenului, şi anume etnoarheologia şi etnografia. Etnoarheologia ne furnizează indicii preţioase despre modul efectiv de exploatare a sării în preistorie şi ne ajută să înţelegem mai bine legăturile dintre datele arheologice, comportamentul uman şi societate[88]. Cel mai probabil, calupurile de sare rezultate în urma solidificării sării din *briquetage*[89] erau destinate schimbului pentru satisfacerea anumitor nevoi sociale după un scenariu asemănător celui descris pentru populaţiile Baruya din Noua Guinee[90].

D. **Obiectele de cupru.** În epoca eneolitică utilizarea aramei sub forma unor obiecte de cele mai diverse forme şi dimensiuni ia o amploare fără precedent. Topoare grele, dălţi, ace, pumnale, diferite tipuri de podoabe circulă pe spaţii largi, fiind descoperite în aşezări, morminte, depozite sau izolat[91]. Dovezi de extragere a minereului au fost descoperite în special în două locuri, şi anume minele de la Ai-Bunar, Stara Zagora (Bulgaria) şi cele de la Rudna Glava în Serbia[92]. Analizele chimice efectuate în cadrul proiectului româno-german de la Pietrele au relevat existenţa a trei surse diferite de aramă, din Serbia şi Munţii Balcani, pentru realizarea celor 210 obiecte de cupru recuperate din această aşezare[93]. Au fost găsite, de asemenea, tipare pentru topoare plate la Căscioarele[94] şi creuzete la Dolnoslav[95], în Bulgaria sau Luncaviţa, România[96]. În ansamblu însă, dovezile de prelucrare a metalelor sunt foarte rare în cultura Gumelniţa[97], atât la nord cât şi la sud de Dunăre, probabil din cauza faptului că atelierele metalurgice erau plasate mai ales în afara aşezărilor, din motive de siguranţă. Printre cele mai răspândite obiecte de cupru în arealul gumelniţean par a fi acele cu dublă volută, dălţile, străpungătoarele şi topoarele de tip Vidra[98].

E. **Grafitul.** Zăcămintele acestei roci metamorfice au fost descoperite în Bulgaria, în mai multe regiuni: Stara Planina, Sveti Ilija-Strandzha, Rila şi Munţii Rodopi[99]. De asemenea, sunt menţionate artefacte din grafit de diferite forme în aşezări din sudul Bulgariei (Karanovo, Mechkur, Okol Glava, Pernik-Krepostta, Junacite, peştera Yagodina) şi din nordul Bulgariei (Kodžadermen, Kubrat, Radingrad, Ruse, Sultan, Telish-Laga, Hotnica)[100]. Cel mai probabil zăcămintele

[88] Alexianu, Dumitroaia, Monah 1992, 159–157; Alexianu, Dumitroaia, Monah 2007, 279–298.
[89] Cavruc, Dumitroaia 2006, 38.
[90] Godelier 1969, 5–37.
[91] Printre cele mai recente şi complete volume pe această temă a se vedea Mareş 2002.
[92] Bailey 2000, 209–218.
[93] Toderaş et alii 2009, 54.
[94] Vulpe 1973, 220.
[95] Ryndina, Indenbaum, Kolosova 1999, 1059–1068.
[96] Micu, Belc 2004–2005, 51 şi Pl. II/2.
[97] Ilie, Neaga 2010, 83–84.
[98] Mareş 2002, hărţile nr. 2, 4, 5 şi 17; Bem 2002–2003, 147–172; Ştefan 2008, 79–88.
[99] Leshtakov 2004, 489.
[100] Leshtakov 2004, 490–491.

erau exploatate în zonele din sudul Bulgariei, apoi ajungeau prin intermediul schimburilor atât în nordul Bulgariei, cât şi la nordul Dunării, în ariile culturilor Gumelniţa[101] şi Sălcuța. S-a emis ipoteza că grafitul era folosit în tehnica de decor deoarece îşi păstra culoarea aproape intactă şi după arderea vaselor, lucru cu implicații deosebite la nivel simbolic[102].

F. **Obiectele din *Spondylus*** apar încă din neoliticul timpuriu în zona balcanică, fiind considerate elementele unui sistem de schimb pe distanţe lungi în preistoria europeană. Disputa cu privire la proveniența acestor moluşte nu a fost tranşată nici până astăzi, existând păreri conform cărora ele au o proveniență exclusiv mediteraneană, în timp ce alți autori nu exclud existența acestora în Marea Neagră în neolitic[103]. În complexul Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI, artefacte din *Spondylus* apar atât în aşezări, cât şi în necropole[104], unul dintre cele mai interesante contexte fiind un atelier de prelucrare a scoicilor de acest tip descoperit în locuința nr. 5 din aşezarea gumelnițeană de la Hârşova[105]. După John Chapman, brățările din *Spondylus* din necropolele de la Durankulak şi Varna constituie dovezi importante pentru practicile sociale care pun în evidență ideea de *persoană* şi *relațiile sociale* în eneolitic. Aceste practici sociale ar fi ceea ce Chapman numeşte *enchainment* (crearea, menținerea şi dezvoltarea relațiilor sociale prin schimbul de cultură materială personalizată) şi *set accumulation* (colectarea şi depunerea într-un loc a mari cantități de cultură materială, fiecare obiect cu propria biografie personală şi propriile relații înlănțuite în rețeaua socială)[106]. Descoperirea recentă a unui idol confecționat din *Spondylus* în mediu Hamangia conferă noi valențe importanței speciale pe care această moluscă o deținea în neo-eneolitic[107].

G. **Aurul** apare în diverse contexte în enoliticul de la Dunărea de Jos, în culturile Gumelnița-Karanovo VI, Cucuteni sau Bodrogkeresztúr. Cele mai spectaculoase descoperiri se leagă desigur de necropolele eneolitice de la sud de Dunăre – Varna, Durankulak şi Devnija, dar există şi tezaure în aşezări gumelnițene pe ambele părți ale fluviului[108]. Printre cele mai noi descoperiri pe această temă se numără atelierul de prelucrare a aurului de la Cheile Turzii[109] sau piesele de la Bucşani[110], Pietrele[111] şi Vităneşti[112]. Acestea se adaugă mai vechilor

[101] Toderaş et alii 2009, 56.
[102] Kisyov 2004, 500–502.
[103] Schuster 2002, 51–52; Voinea, Neagu, Radu 2009, 19–20.
[104] Schuster 2002, 50.
[105] Galbenu 1963, 501–509.
[106] Chapman 2003, 86.
[107] Voinea 2010, 45–59.
[108] Hălcescu 1995, 11–18.
[109] C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici 2007, 24–27.
[110] Bem 2002, 65 şi fig. 17.
[111] Toderaş et alii 2009, 54.
[112] Andreescu et alii 2009, 78–79 şi pl. XII.

reprezentări antropomorfe găsite la Sultana, Vidra, Vărăşti şi Gumelniţa[113], lucrate cel mai probabil din aur ce provine de la sud de Dunăre, din Thracia[114]. Opinia specialiştilor (H. Todorova) este că aceste piese reprezentau însemne de prestigiu[115], făcând probabil obiectul unor schimburi la distanţă între elite sau constituind imitaţii ale unor piese de prestigiu care să confere legitimitate unor astfel de elite[116].

V. În loc de concluzii

Problemele abordate în această contribuţie sunt deosebit de complexe şi departe de a se preta la răspunsuri definitive. Puţinătatea contextelor arheologice utilizabile, dar şi a analizelor de provenienţă a diverselor materii prime din care sunt confecţionate bunurile de schimb, fac această misiune încă şi mai dificilă. Una dintre căile cele mai potrivite pentru a înţelege mecanismele societăţilor arhaice rămâne totuşi utilizarea, cu precauţie, a analogiilor etnografice, cum am văzut mai sus în cazul populaţiilor Baruya din Noua Guinee. Alt exemplu ar fi comunităţile Yir Yoront din Australia, în cadrul cărora statutul bărbaţilor maturi era legat de controlul schimbului de topoare din piatră. Aceste topoare erau împrumutate femeilor şi bărbaţilor tineri şi prin intermediul acestor piese erau controlate munca, prestigiul şi poziţia socială. Paralelele cu cimitirul neolitic de la Nitra, de exemplu, unde topoarele şi scoicile aduse prin schimb de la mari distanţe erau depuse numai în mormintele bărbaţilor de 30–40 de ani, devin astfel extrem de relevante[117].

Cea mai potrivită încheiere mi se pare un citat din Nancy D. Munn, care s-a ocupat de schimbul de tip *kula* din Noua Guinee:

„...Altough men appear to be agents in defining shell value, in fact, without shells, men cannont define their own value; in this respect, shells and men are reciprocally agents of each other's value definition."[118]

EXCHANGE RELATIONS OF THE GUMELNIŢA CULTURE WITH ITS CONTEMPORARY CIVILIZATIONS

ABSTRACT

In this paper the author intends to analyze exchange relations representative for what we mainly call the Kodžadermen-Gumelniţa-Karanovo VI complex, as well as those between Gumelnita

[113] Andreescu et alii 2009, 78; vezi şi Andreescu 2002, 69–71 şi Pl. 52.
[114] Comşa 1994, 138.
[115] C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici 2007, p. 26.
[116] H. Dumitrescu 1961, 69–93.
[117] Hodder 1982, 150.
[118] Nancy D. Munn citată de Appadurai 1986, 20.

culture and contemporary civilizations. These exchange relations cannot be considered independently from the Eneolithic social structures which in their turn can also be understood as simple projections of current ideologies in the past. Ethnographic analogies can give us some clues to understand the mechanisms of exchange relations between social groups in the Chalcolithic.

Key words: exchange relations, Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI, pottery, commodities, social structures, ethnographic analogies.

BIBLIOGRAFIE

Alexianu, Dumitroaia, Monah 2007 — Alexianu, M., Dumitroaia, Gh., Monah, D., *The exploitation of the salt-water sources in Moldavia: an ethno-archaeological approach*, în Monah, D., Dumitroaia, Gh., Weller, O. and Chapman, J. (eds.), *L'exploitation du sel à travers du temps*, BMA 18, 279-298.

Alexianu, Dumitroaia, Monah 1992 — Alexianu, M., Dumitroaia, Gh., Monah, D., *Exploatarea surselor de apă sărată din Moldova: o abordare etnoarheologică*, TD 13, 1–2, 159–157.

Andreescu 2002 — Andreescu, R., *Plastica antropomorfă gumelnițeană. Analiză primară*, Bucureşti.

Andreescu *et alii* 2009 — Andreescu, R., Mirea P., Moldoveanu K., Torcică I., *Noi descoperiri în aşezarea gumelnițeană de la Vităneşti-„Măgurice"*, BMJT 1, 75–92.

Andronic 2008–2009 — Andronic, M., *L'exploitation du sel à l'Est de Carpates Orientaux dans la préhistoire et dans la protohistoire*, SCIVA 59–60, 17–32.

Anghelinu 2003 — Anghelinu, M., *Evoluția gândirii teoretice în arheologia din România. Concepte şi modele aplicate în preistorie*, Târgovişte.

Appadurai 1986 — Appadurai, A., *Introduction: commodities and the politics of value*, în Appadurai, A. (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge University Press, 3–63.

Bailey 2000 — Bailey, D., *Balkan Prehistory. Exclusion, incorporation and identity*, London and New York.

Bailey 1999 a — Bailey, D., *What is a tell? Settlement in fifth millennium Bulgaria*, în Brück, J., Goodman, M., *Making places in the prehistoric world: themes in settlement archaeology*, Cambridge, 94–111.

Bailey 1999 b — Bailey, D., *The built environment: the pit-huts and houses in the Neolithic*, Documenta Praehistorica XXVI, Ljubljana, 153–162.

Bem 2002–2003 — Bem, C., *Considérations sur quelques types de pièces gumelnitiennes en cuivre*, Dacia N.S. 46–47, 147–172.

Bem 2002 — Bem, C., *A Special Type of Aeneolithic Dwelling. Unicum or Deficiency of Conservation?*, SP 1, 153–192.

Bem 2000–2001 — Bem, C., *Noi propuneri pentru o schiță cronologică a eneoliticului românesc*, Pontica 33–34, 25–121.

Berciu 1961 — Berciu, D., *Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, Bucureşti.

Berciu 1960 — Berciu, D., *Perioada de înflorire a organizării gentilice matriarhale. Epoca nouă a pietrei (Neoliticul)*, în C. Daicoviciu (red. resp.), *Istoria Romîniei*, vol. I, Bucureşti.

Biehl, Rassamkin 2008 — Biehl, P. F., Rassamakin (eds.), Y. Ya., *Import and Imitation in Archaeology*, Langenweissbach.

Cavruc, Dumitroaia 2006 — Cavruc, V., Dumitroaia, Gh., *Vestigii arheologice privind exploatarea sării pe teritoriul României în perioada neo-eneolitică*, în Cavruc, V., Chricescu A. (ed.), *Sarea, Timpul şi Omul. Catalog de expoziţie*, Sfântu Gheorghe, 35–40.

Chapman 2003 — Chapman, J., *Spondylus bracelets – fragmentation and enchainment in the East Balkan Neolithic and Copper Age*, Dobroudja 21, 2003, 63–87.

Chapman et alii 2006 — Chapman, J., Higham, T., Slavchev, V., Gaydarska, B., Honch, N., *The social context of the emergence, development anad abandonment of the Varna cemetery, Bulgaria*, European Journal of Archaeology 9, 2–3, 159–183.

Comşa 1999 — Comşa, E., *Aşezarea gumelniţeană „Măgura Cuneştilor”*, Materiale S. N. 1, 7–40.

Comşa 1995 — Comşa, E., *Raporturile dintre comunităţile culturii Gumelniţa şi cele ale aspectului cultural Aldeni II, reprezentate prin figurinele antropomorfe*, CCDJ 13–14, 19–28.

Comşa 1994 — Comşa, E., EAIVR, vol. I, A-C, vocea „aur”.

Comşa 1987 — Comşa, E., *Les relations entre les cultures Cucuteni et Gumelniţa*, BAI, I, 81–87.

Comşa 1976 — Comşa, E., *Les matières premières en usage chez les hommes néolithiques de l'actuel territoire roumain*, ActaArchCarpathica 16, 239–249.

Comşa 1974 — Comşa, E., *Istoria comunităţilor culturii Boian*, Bucureşti.

Comşa 1973–1975 — Comşa, E., *Silexul de tip „balcanic”*, Peuce 4, 1973–1975, 5–20.

Comşa 1963 — Comşa, E., *Unele probleme ale aspectului cultural Aldeni* II *(Pe baza săpăturilor de la Drăgăneşti-Tecuci)*, SCIV 14, 1, 7–31.

Crandell 2008 — Crandell, O. N., *Regarding the procurement of lithic materials at the neolithic site at Limba (Alba County, Romania): sources of local and imported materials*, în Kostov, R. I., Gaydarska, B., Gurova, M. (eds.), *Geoarchaeology and Archaeomineralogy. Proceedings of the International Conference*, Sofia, 36–45.

Dodd-Opriţescu 1978 — Dodd-Opriţescu, A., *La céramique Cucuteni C. Son origine. Sa signification historico-culturelle*, Thracia Praehistorica. Supplementum Pulpudeva 3, Plovdiv, 70–80.

Dragoman 2010 — Dragoman, Al., *Archaeology, media and dominant ideology in today's Romania*, Caiete ARA 1, 2010, 213–222.

Dragomir 1983 — Dragomir, I. T., *Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni*, Bucureşti.

H. Dumitrescu — Dumitrescu, H., *Connections between the Cucuteni-Tripolie cultural complex and the neighbouring eneolithic cultures in the light of the utilization of golden pendants*, Dacia N.S. 5, 69–93.

Vl. Dumitrescu 1968 — Dumitrescu, Vl., *Consideraţii cu privire la poziţia cronologică a culturii Cucuteni în raport cu culturile vecine*, Apulum 7, 1, 35–50.

Vl. Dumitrescu 1966 — Dumitrescu, Vl., *New discoveries at Gumelnitza*, Archaeology 19, 3, 162–167.

Vl. Dumitrescu 1965 — Dumitrescu, Vl., *Căscioarele, A Late Neolithic Settlement on the Lower Danube*, Archaeology 18, 1, 34–40.

Vl. Dumitrescu 1964 — Dumitrescu, Vl., *Considérations et données sur le problème du synchronisme des civilisations de Cucuteni et Gumelnița*, Dacia N.S. 8, 53–66.

Vl. Dumitrescu 1963 — Dumitrescu, Vl., *Originea şi evoluția culturii Cucuteni-Tripolie (I)*, SCIV 14, 1, 51–74.

Vl. Dumitrescu 1958 — Dumitrescu, Vl., *Observations sur certaines problèmes du néolithique de l'Europe sud-orientale*, Dacia N.S. 2, 35–58.

Vl. Dumitrescu 1925 — Dumitrescu, Vl., *Fouilles de Gumelnița*, Dacia 2, 29–103.

Vl. Dumitrescu, Marinescu-Bîlcu 2001 — Dumitrescu, Vl., Marinescu-Bîlcu, S., *Noi descoperiri de la Gumelnița*, CCDJ 16–17, Călăraşi, 114–125.

Vl. Dumitrescu, Vulpe 1988 — Dumitrescu, Vl., Vulpe, Al., *Dacia înainte de Dromihete*, Bucureşti.

Ellis 1984 — Ellis, L., *The Cucuteni-Tripolye Culture. A Study in Technology and the Origins of Complex Society*, BAR, International Series 217, Londra.

Frânculeasa 2007 — Frânculeasa, A., *Aspectul cultural Stoicani-Aldeni. Repere de cronologie relativă*, Peuce S. N. 5, Tulcea, 7–32.

Galbenu 1963 — Galbenu, D., *Neolitičeskaja masterskaja dlja obrabotki ukrašenij v Hyršove*, Dacia N.S. 7, 501–509.

Gaydarska 2003 — Gaydarska, B., *Preliminary research on prehistoric salt exploitation in Bulgaria*, Dobroudja 21, 110–122.

Gaydarska, Chapman 2007 — Gaydarska, B., Chapman, J., *Salt research in Bulagaria*, în Monah, D., Dumitroaia, Gh., Weller O. and Chapman, J. (eds.), *L'exploitation du sel à travers du temps*, BMA 18, 147–159.

Godelier 1977 — Godelier, M., *Perspectives in Marxist Anthropology*, Cambridge University Press.

Godelier 1969 — Godelier, M., *La «monnaie de sel» des Baruya de Nouvelle-Guinée*, L'Homme 9, 2, 5–37.

Gorny et alii 1995 — Gorny, L., McMahon, G., Paley, S., Kealhofer, L., *The Alişar regional project 1994*, Anatolica 21, 65–100.

Harțuche 1987 — Harțuche, N., *Cercetările arheologice de la Lişcoteanca. I. Aşezarea de la „Movila Olarului" (1970–1976)*, Istros 5, 7–90.

Harțuche 1981–1983 — Harțuche, N., *Date privind evoluția culturii Gumelnița în NE Munteniei şi N Dobrogei*, Istros 2–3, 29–34.

Harțuche, Bounegru 1997 — Harțuche, N., Bounegru, O., *Săpăturile arheologice de salvare de la Medgidia, jud. Constanța. 1957–1958*, Poética 30, 17–104.

Haşotti 1997 — Haşotti, P., *Epoca neolitică în Dobrogea*, Bibliotheca Tomitana I, Constanța.

Hauzeur 2004 — Hauzeur, A., *Obsidian Sources in Southeast Bulgaria*, în Nikolov, V., Băčvarov, K., Kalchev, P. (eds.), *Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora*, p. 479–482.

Hălcescu 1995 — Hălcescu, C., *Tezaurul de la Sultana*, CCDJ 13–14, 11–18.

Hodder 1982 — Hodder, I., *The present Past. An Introduction to Anthropology for Archaeologists*, Londra.

Ilie, Neaga 2010 — A. Ilie, I. Neaga, *Câteva date despre o posibilă producţie metalurgică în tell-ul de la Geangoeşti*, BMJT 2, Alexandria, 79–97.

Kisyov 2004 — Kisyov, D., *Graphite Ornamentation Technology of Copper Age Pottery in Thrace*, în Nikolov, V., Băčvarov, K., Kalchev, P. (eds.), *Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora*, 500–502.

Klimscha 2007 — Klimscha, F., *Die Verbreitung und Datierung kupferzeitlicher Silexbeile in Südosteuropa*, Germania 85, 275–305.

Lazarovici C.-M., Lazarovici Gh 2007 — Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., *Arhitectura neoliticului şi epocii cuprului din România*, vol. II, *Epoca cuprului*, Iaşi.

Lăzurcă 1991 — Lăzurcă, E., *Ceramica cucuteniană în contextul aşezării gumelniţene de la Carcaliu (judeţul Tulcea)*, Peuce 9, 13–19.

Leshtakov 2004 — Leshtakov, P., *Graphite Deposits and Some Aspects of Graphite Use and Distribution in Bulgarian Chalocolithic*, în Nikolov, V., Băčvarov, K., Kalchev, P. (eds.), *Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora*, 490–498.

Manolakakis 2008 — Manolakakis, L., *Le mobilier en silex taille des tombes de Varna I*, Acta Musei Varnaensis. Studia in memoriam Ivani Ivanov 6, 114–137.

Mareş 2002 — Mareş, I., *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*, Suceava.

Marinescu-Bîlcu 1976 — Marinescu-Bîlcu, S., *Relaţiile între culturile Precucuteni şi Boian-Gumelniţa*, SCIVA 27, 3, 347–353.

Marinescu-Bîlcu 1974 — Marinescu-Bîlcu, S., *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, Bucureşti.

Marinescu-Bîlcu 1965 — S. Marinescu-Bîlcu, *Un „atelier” néolithique pour la taille de haches en silex*, ArchRozhledy 17, 1, 48–53.

Marinescu-Bîlcu, Andreescu 2003–2004 — Marinescu-Bîlcu, S., Andreescu, R., *Piscul Cornişorului. 1945–1946*, SP 2, 143–180.

Marinescu-Bîlcu et alii 2000–2001 — Marinescu-Bîlcu, S., Voinea, V., Dumitrescu, S., Haită, C., Moise, D., Radu, V., *Aşezarea eneolitică de pe insula „La Ostrov”, Lacul Taşaul (Năvodari, jud. Constanţa). Raport preliminar – campaniile 1999–2000*, Pontica 33–34, 123–170.

Micu 2004 — Micu, C., *Neo-eneoliticul în nordul Dobrogei în lumina cercetărilor de la Isaccea şi Luncaviţa*, Teză de doctorat, Bucureşti.

Micu, Belc 2004–2005 — Micu, C., Belc, M., *Copper objects discovered in the tell settlement at Luncaviţa, Cetăţuia point*, Pontica 37–38, 47–58.

Monah 2010 — Monah, D., *Organizarea socială, religia şi arta în epoca neo-eneolitică*, în Petrescu-Dâmboviţa, M., Vulpe, Al. (coord.), *Istoria românilor* I, *Moştenirea timpurilor îndepărtate*², Bucureşti.

Monah D., Monah F. 1997 — Monah, D., Monah, F., *The Synchronisms and the Relationships with the Neighbours*, în Mantu, C.-M., Dumitroaia, Gh., Tsaravopoulos, A. (ed.), *Cucuteni the last great chalcolithic civilization of Europe*, Thessalonic.

Motzoi-Chicideanu 2000 — Motzoi-Chicideanu, I., EAIVR, vol. III, M-Q.

Nicklin 1979 — Nicklin, K., *The location of pottery manufacture*, Man N. S. 14, 3, 436–458.

Pandrea, Vernescu 2005 — Pandrea, S., Vernescu, M., *Câteva observații referitoare la raporturile dintre cultura Gumelnița și cultura Precucuteni*, CCDJ 22, 263–278.

Pandrea, Sârbu, Neagu 1999 — Pandrea, S., Sârbu, V., Neagu, M., *Cercetări arheologice în așezarea gumelnițeană de la Însurăței – Popina I, județul Brăila. Campaniile 1995–1999*, Istros 9, 145–170.

Parkinson 2006 — Parkinson, W. A., *The Social Organization of Early Copper Age Tribes on the Great Hungarian Plain*, BAR International Series 1573, Londra.

Paul 1969 — Paul, I., *Așezarea neo-eneolitică de la Pianul de Jos (Podei), jud. Alba*, StComSibiu 14, 1, 33–89.

Peebles, Kus 1977 — Peebles, C. S., Kus, S. M., *Some Archaeological Correlates of Ranked Societies*, American Antiquity 42, 3, 421–448.

Rassamakin 1999 — Rassamakin, Y., *The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of the Cultural and Economic Development 4500–2300 BC*, în Levine, M., Rassamakin, Y., Kislenko, A., Tatarintseva, N. (eds.), *Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe*, McDonald Institute Monographs, Cambridge, 59–182.

Roman 1978 — Roman, P., *Modificări în tabelul sincronismelor privind eneoliticul târziu*, SCIVA 29, 2, 215–221.

Roman 1963 — Roman, P., *Ceramica precucuteniană din aria culturilor Boian-Gumelnița și semnificația ei*, SCIV 14, 1, 33–49.

Roman 1962 — Roman, P., *O așezare neolitică la Măgurele*, SCIV 13, 2, 259–269.

Rosetti 1934 — Rosetti, D. V., *Săpăturile de la Vidra. Raport preliminar*, PMMB 1, 6–59.

Rowlands, Gosden, Bradley 1986 — Rowlands, M., Gosden, C., Bradley, R., *Modernist Fantasies in Prehistory?*, Man N. S. 21, 4, 745–748.

Ryndina, Indenbaum, Kolosova 1999 — Ryndina, N., Indenbaum, G., Kolosova, V., *Copper Production from Polymetallic Sulphide Ores in the Northeastern Balkan Eneolithic Culture*, Journal of Archaeological Science 26, 1059–1068.

Sârbu 1980 — Sârbu, V., *Cercetările arheologice de la Cireșu (jud. Brăila). Așezarea Gumelnița și descoperirile postneolitice*, Istros 1, 19–32.

Schuster 2002 — Schuster, C., *Zu den Spondylus-Funden in Rumänien*, TD 23, 1–2, 37–84.

Sériadès 1995 — Sériadès, M., *La route néolithique des Spondyles de la Meditarranée à la Manche*, în Otte, M. (éd.), *Nature et Culture. Colloque de Liège (13–17 décembre 1993),* Liège, E.R.A.U.L. 68, 291–358.

Sherratt 1997 — Sherratt, A., *Social Evolution: Europe in the Later neolithic and Copper Ages*, în Sherratt, A., *Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspectives*, Edinburgh University Press.

Steadman 1995 — Steadman, S. R., *Prehistoric Interregional Interaction in Anatolia and the Balkans: an Overview*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research 299/300, 13–32.

Şimon 1995 — Şimon, M., *Importurile Stoicani-Aldeni din aşezarea gumelniţeană de la Măriuţa, jud. Călăraşi*, CCDJ 13–14, 29–39.

Şimon 1986 — Şimon, M., *Unele probleme ale aspectului cultural Stoicani-Aldeni*, SCIVA 37, 1, 5–28.

Ştefan 2010 — Ştefan, C. E., *Unele observaţii privind habitatul fazei Giuleşti a culturii Boian*, SCIVA 61, 1–2, 5–30.

Ştefan 2008 — Ştefan, C. E., *Some observations on the Vidra type axes. The social significance of copper in the Chalcolithic*, SP 5, 79–88.

Thissen 1993 — Thissen, L., *New Insights in Balkan-Anatolian Connections in the Late Chalcolithic: Old Evidence from the Turkish Black Sea Littoral*, Anatolian Studies 43, 207–237.

Thorpe, Warren, Nandriş 1984 — Thorpe, O. W., Warren, S. E., Nandriş, J. G., *The distribution and provenance of archaeological obisdian in central and eastern Europe*, Journal of Archaeological Science 11, 3, 183–212.

Tilley 1982 — Tilley, C., *Social formation, social structures and social change*, în Hodder, I. (ed.), *Symbolic and structural archaeology*, Cambridge University Press.

Toderaş et alii 2009 — Toderaş, M., Hansen, S., Reingruber A., Wunderlich, J., *Pietrele-Măgura Gorgana: o aşezare eneolitică la Dunărea de Jos între 4500 şi 4250 î.e.n.*, Materiale S. N. 5, 39–90.

Tripković 2004 — Tripković, B., *Obsidian deposits in the Central Balkans? Tested against archaeological evidence*, Starinar 53–54, 163–177.

Voinea 2010 — Voinea, V., *Un nou simbol Hamangia*, SP 7, 45–59.

Voinea, Neagu, Radu 2009 — Voinea, V., Neagu, G., Radu, V., *Spondylus shell artefacts in Hamangia culture*, Pontica 42, 9–26.

Vulpe 1973 — Vulpe, Al., *Începuturile metalurgiei aramei în spaţiul carpato-dunărean*, SCIV 24, 2, 217–237.

Webb 1974 — Webb, M. C., *Exchange Networks: Prehistory*, Anual Review of Anthropology 3, 357–383.

Zimmermann 2007 — Zimmermann, T., *Anatolia and the Balkans, once again – ring-shaped idols from western Asia and a critical reassessment of some „Early Bronze Age" items from Ikiztepe, Turkey*, Oxford Journal of Archaeology 26, 1, 25–33.

CONTRIBUȚII LA TOPOGRAFIA HISTRIEI ROMANE TÂRZII (I)

FLORENTIN MUNTEANU*

Rezumat. Lucrarea de față tratează problematica edificiilor din cartierul „Cetate" din zona de S a orașului și a celor din sectorul T (Zona Sacră) ale Histriei, cartiere care aparțin perioadei romane târzii. Prin aceasta ne-am propus să readucem în discuție interpretările formulate cu privire la structurile descoperite în cele două sectoare ale cetății. În acest sens am încercat să propunem noi ipoteze sau să confirmăm unele deja cunoscute, dar care au stârnit discuții, cu privire la cronologia edificiilor avute în vedere, dar și la încadrarea lor în sistemul urbanistic al Histriei secolului al VI-lea p. Chr.

Cuvinte cheie: Histria, perioada romană târzie, cartierul „Cetate", „casa cu coloane", cronologie, topografie.

Sub acest titlu ne-am propus realizarea unei serii de studii privind Histria romană târzie, având în vedere, mai exact, ultima perioadă de înflorire a cetății din secolul al VI-lea p. Chr., precum și declinul definitiv al ei. În acest sens, ne vom opri în primul rând asupra cartierelor descoperite până în momentul de față în interiorul zidurilor cetății, exceptând cartierul „Domus" a cărui publicare încă o așteptăm. De asemenea, nu vom lua în discuție nici edificiile bazilicale creștine sau civile care au funcționat în această perioadă. Studiul nostru va avea în vedere cartierul „Cetate", cartierul din sectorul T (Zona Sacră), cartierul economic, edificiile de la nord de Piața Mare, precum și pe cele de la est de cartierul „Domus". Această cercetare se dorește a fi o primă încercare de a ordona informațiile cuprinse în rapoartele de săpătură, totodată aruncând și o privire critică asupra interpretărilor pe care le-au formulat autorii cercetării la vremea respectivă.

1. Considerații privind cartierul roman târziu din sectorul T (Zona Sacră)

Situat în perimetrul zonei sacre grecești, cartierul de care ne vom ocupa în continuare prezintă atât particularități, cât și dificultăți care îl individualizează printre celelalte cartiere ale Histriei romane târzii. În primul rând, trebuie specificat faptul că structurile de locuit au fost demontate în cursul cercetărilor zonei sacre grecești, motiv pentru care va trebui să ne raportăm doar situația prezentată la

* Universitatea București, Facultatea de istorie, florentin_m@yahoo.com

SCIVA, tomul 62, nr. 1–2, București, 2011, p. 23–44

momentul săpăturii. Din acelaşi motiv, vom face şi o descriere mai amănunţită a edificiilor lui, reluând-o de fapt pe cea a lui D.M. Pippidi.

Edificiul numit convenţional „casa constantiniană” suprapune cea mai mare parte din suprafaţa templului A, pe care îl depăşeşte cu aproximativ 4 m spre nord şi spre vest cu 10,30 m la extremitatea sudică şi 7,80 m la cea nordică[1]. Dimensiunile exacte nu pot fi precizate din cauza deteriorării clădirii pe latura de est, mai ales a colţului de sud-est, deteriorări constatate la momentul săpăturii, campaniile din 1951 şi 1952, moment la care ne vom raporta în consideraţiile următoare. Mai multe precizări în acest sens nu putem face deoarece acest edificiu nu mai există, fiind demontat, aşa cum am precizat, în cursul cercetării zonei sacre greceşti. Ceea ce putem afirma cu siguranţă este că acest edificiu era unul de proporţii însemnate, cu o suprafaţă ce depăşea 380 de m². Este o clădire de formă trapezoidală cu lungimea bazei mari de aproximativ 20 m, cu patru încăperi inegale ca suprafaţă, rezultate prin construirea a două ziduri mediane pe direcţiile nord-sud şi est-vest. Acestea au lungimile de 19,70 m, respectiv 19,40 m. Trei dintre aceste camere sunt delimitate perfect de zidurile ce s-au păstrat intact în elevaţie medie de aproximativ 1 m. În ceea ce priveşte cea de-a patra încăpere, nu îi putem preciza dimensiunile deoarece îi lipsesc zidurile de est, distruse integral, şi de sud, din care se mai păstrează o parte redusă ca dimensiuni. Interesant este faptul că în această încăpere au fost descoperite trei coloane pe latura de vest şi o a patra pe latura de nord ce face unghi drept cu primele trei, ceea ce ne indică fără dubii existenţa unui peristil. În rest, orice ipoteze privind această cameră a edificiului rămân deschise. În acest sens, prima situaţie remarcată este aceea că peristilul nu se adaptează dimensiunilor camerei. Astfel, distanţa dintre coloana dinspre sud şi zidul corespunzător este de 0,75 m, în timp ce coloana dinspre nord se află la o distanţă de 1,85 m de zid. Având în vedere toate acestea, este greu de crezut că încăperea a fost proiectată în acest mod. De altfel, zidul la care ne referim pare construit ulterior întrucât contrastează flagrant cu celelalte, el fiind realizat din piatră legată cu pământ, în timp ce toate celelalte sunt construite din piatră legată cu mortar şi au o regularitate remarcabilă. În plus, şi acesta este argumentul decisiv, zidul de sud se află cu 0,45–0,50 m mai sus faţă de toate celelalte[2]. În consecinţă, putem afirma că peristilul aparţine unei prime faze a edificiului, fază în care se întindea ceva mai mult către sud. Tot acestei faze îi aparţin şi coloanele descoperite în celelalte camere, precum şi podeaua pavată cu lespezi mari de calcar. Ajungând în acest punct al consideraţiilor noastre, trebuie menţionat un fapt de o importanţă deosebită în ceea ce priveşte datarea acestui edificiu: în pământul de sub lespezile pavajului au fost găsite câteva monede din vremea împăraţilor Diocletian şi Constantin, fapt care, deşi nu reprezintă decât un *terminus post quem*, ne îndreptăţeşte să afirmăm

[1] Pippidi 1954, 270.
[2] Pippidi 1954, 270.

că edificiul în discuție a fost construit cel mai devreme în prima jumătate a secolului IV p. Chr.[3], aşadar în faza II B din cronologia generală a Histriei[4].

Camera de nord-est prezintă pe latura de nord două contraforturi interioare, situate la 2,65 m de colțul de nord-est şi la 3,05 m de colțul de nord-vest. Această încăpere a fost împărțită într-o fază ulterioară a edificiului în două camere printr-un zid de piatră legată cu pământ, probabil în cursul secolului al VI-lea p. Chr.

Cele două încăperi ale aripii vestice a edificiului sunt de formă trapezoidală, cu suprafețe comparabile, totuşi cu un plus pentru cea de sud-vest; aceasta are dimensiunile de 9,50 m şi 9,40 m pe laturile lungi, respectiv 8 m şi 7,70 pe cele scurte. Încăperea de nord-vest, ceva mai mică, are dimensiunile de 8 m pe cea mai lungă dintre laturile ei, 7 m pe cea scurtă şi 7,50 m pe celelalte două[5]. Cele două camere comunică între ele printr-o uşă cu deschiderea de 1,60 m, dar şi cu exteriorul: camera de sud-vest are accesul pe latura de sud, iar cea de nord-vest pe latura de nord. Camera de sud-vest comunică şi cu cea de sud-est. Zidul de sud al acestei încăperi este construit din piatră legată cu pământ şi aparține, fără îndoială, unei faze mai târzii a edificiului.

Aşa cum am mai afirmat, zidăria întregului edificiu este foarte îngrijită, facută din piatră legată cu mortar de var, în care blocurile de piatră, de mărimi inegale, prezentau o dispoziție regulată. Grosimea zidurilor este uniformă la nivelul întregului edificiu, de 0,75 m. Totuşi, zidul de vest al camerei de sud-vest era construit în tehnica *opus mixtum*, acesta fiind singurul care face excepție în întregul ansamblu, bineînțeles pentru prima fază a clădirii, acesta fiind şi unul dintre motivele pentru care suntem tentați să plasăm momentul construcției edificiului nostru în secolul IV p. Chr., aşadar în faza II B. Existența zidurilor de piatră legată cu pământ, în mod cert ulterioare construcției clădirii, ne îndeamnă să formulăm câteva ipoteze, având în vedere că aceasta era o tehnică de construcție frecvent utilizată în secolul VI p. Chr. În consecință, acestea ar putea aparține unor refaceri ale edificiului în acest secol, ceea ce înseamnă că am putea vorbi de o existență bicentenară a acestui ansamblu.

Ce am putea afirma cu certitudine este că încăperea de sud-vest, probabil la fel ca şi cea de nord-vest, a cunoscut cel puțin două momente de existență, precum şi două destinații diferite. Într-o primă fază, aceea a construcției, este posibil să fi fost o cameră de locuit, pavată cu lespezi de piatră, şi având coloane. Au fost găsite două baze de coloane, precum şi părți din fusurile corespunzătoare. D. M. Pippidi ne spune că pragul uşii dintre camera de sud-vest şi cea de sud-est este la nivelul podelei pavate cu dale şi la fel trebuie să fi fost şi cel al uşii din peretele de sud, ale cărui urme se mai vedeau la momentul săpăturii[6]. Acest prag, precum şi uşa din peretele de sud, a cărui zidărie era din piatră legată cu pământ, aparțin unui alt moment de funcționare a edificiului, al doilea am putea spune, fiind contemporan

[3] Pippidi 1954, 272.
[4] Suceveanu 1982, 75–92.
[5] Pippidi 1954, 272.
[6] Pippidi 1954, 276.

cel mult cu zidul de sud. O contemporaneitate din punctul de vedere al momentului construcției, sugerată de D. M. Pippidi, şi uşa dinspre camera de sud-est fiind exclusă. Ulterior, pragul uşii de pe latura de sud a fost înălțat, corespunzând unui al treilea moment al existenței edificiului, în care camera de sud-vest îşi schimbă destinația în aceea de posibil depozit: aşezate pe un strat de pământ gros de aproximativ 0,50 m, au fost găsite fundurile a două *dolia*. Ceramica, precum şi monedele descoperite aici, imediat sub stratul vegetal, ne indică în mod clar că transformarea acestui spațiu într-unul utilitar s-a petrecut în cursul secolului al VI-lea p. Chr.[7]

Interesantă este reconstituirea acestui monument pe care o propune M. Sâmpetru (fig. 1). Deşi, aşa cum am mai precizat, zidurile de est şi, parțial, de sud lipsesc, a

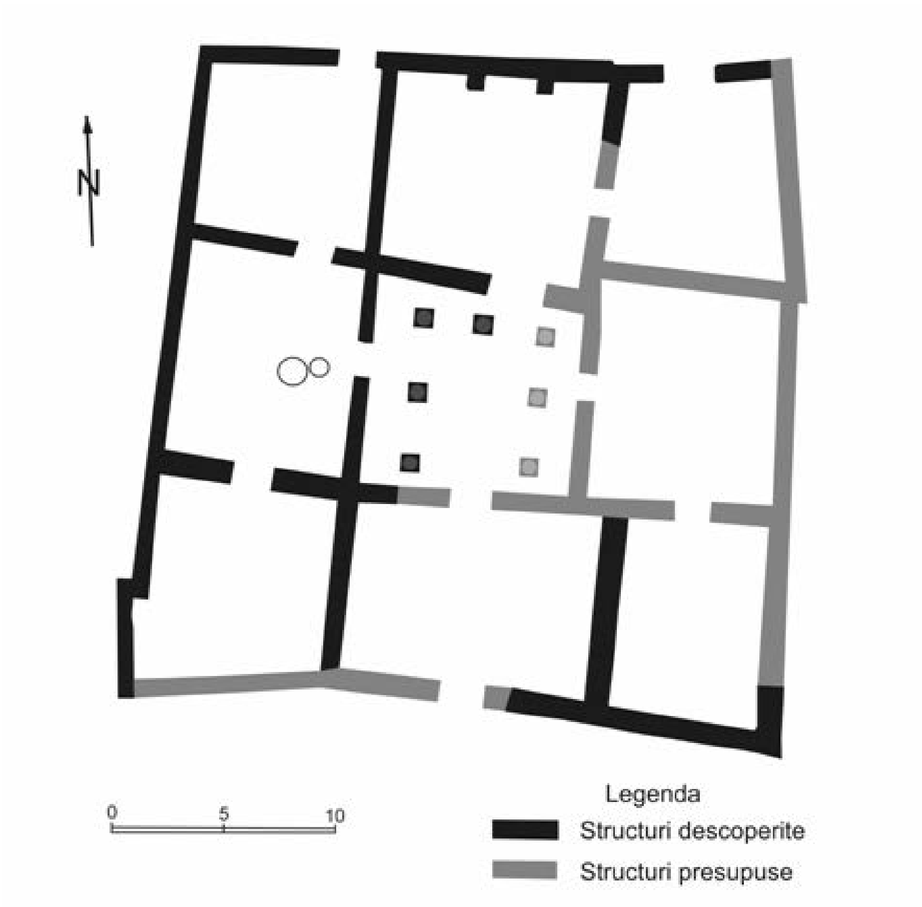

Fig. 1. „Casa constantiniană" (reconstituire după M. Sâmpetru).

[7] Pippidi 1954, 277.

putut fi realizat un plan al construcţiei iniţiale. Este imposibil de reconstituit planul edificiului în forma în care se găsea prima sa fază de existenţă. Având în vedere modul în care se articulează camerele de la vest şi nord, elementele de arhitectură ce au fost descoperite *in situ* şi aplicând regulile simetriei, am putea gândi pe laturile de est şi de sud ale edificiului, în oglindă, structuri identice cu cele descoperite în cursul săpăturilor. Drept urmare, camera în care au fost descoperite cele patru baze de coloane, trei pe latura de vest, care făceau unghi drept cu o alta pe latura de nord, nu mai poate fi considerată a fi o cameră propriu-zisă. Mai degrabă, este vorba de o curte interioară cu peristil, în jurul căreia se articulau cele opt încăperi ale edificiului: câte trei pe laturile de vest şi de est şi câte una la nord şi la sud de curte[8]. Astfel, edificiul ar fi similar cu edificiile D2 şi D3 ale cartierului din zona de sud-est a cetăţii, respectiv ar corespunde planimetric unei locuinţe de tip *domus*, cu *atrium* şi peristil. În condiţiile în care nu a fost descoperită nicio bază de coloană pe latura de sud a *atrium*-ului, camera de la sud de acesta ar fi putut fi un vestibul, ceea ce ar presupune o intrare şi implicit o stradă la sud de edificiu. Drept urmare, având în vedere şi strada care o mărgineşte la vest, „casa constantiniană" ar fi putut ocupa suprafaţa unei întregi *insula*, la fel ca în cazul edificiilor D1, D2, D3 şi D4 ale cartierului rezidenţial al oraşului târziu. Despre funcţionalitatea celorlalte camere ale edificiului nostru nu putem preciza nimic, dat fiind faptul că ne lipseşte inventarul lor. Ceea ce putem afirma cu siguranţă, având în vedere mărturiile autorilor săpăturii, este faptul că în cursul secolului VI p. Chr. destinaţia unora dintre camere s-a schimbat, ele fiind transformate în depozite.

O altă reconstituire a acestui edificiu este propusă de Petre Alexandrescu şi Iuliana Barnea[9], reconstituire făcută pe baza planurilor realizate la momentul săpăturii (fig. 2). Aceasta nu diferă substanţial de cea propusă de M. Sâmpetru. Diferenţele apar mai ales pe laturile de sud şi de est ale edificiului. Camera de nord-est a edificiului nu comportă diferenţe majore. Ea apare ca fiind de dimensiuni mai mari, zidul de sud al ei fiind figurat în prelungirea zidului sudic al camerei de la nord de *atrium*. Situaţia se complică însă în ceea ce priveşte camerele de la sud de aceasta, cea de la sud de *atrium* şi *atrium*-ul propriu-zis, din punct de vedere planimetric, acestea necorespunzând reconstituirii propuse de M. Sâmpetru. Practic încăperile de la est şi de la sud de *atrium*, precum şi cea din colţul de sud-est al edificiului nu există. Pe plan a fost presupusă existenţa mai multor încăperi, care însă nu aparţin numai „casei constantiniene", ci şi altor construcţii. Spaţiul camerei de la est de *atrium* este de fapt ocupat de două camere de dimensiuni mai mici, orientate pe direcţia est-vest. Zidul de sud al acestor camere se prelungeşte şi în *atrium*, compartimentându-l, în colţul lui de sud-est fiind construită o cameră de mici dimensiuni. Vestibulul practic nu există, el fiind redus la un culoar care face legătura cu *atrium*-ul. Din acest culoar se face accesul către un alt corp de clădire,

[8] Sâmpetru 1994, 55–56, fig. 5.
[9] Alexandrescu 2005, 60, pl. 4.2 (desen realizat de Iuliana Barnea).

ce nu are legătură cu „edificiu cu coloane”, fiind total separat de acesta, neexistând căi de comunicare directă cu niciuna dintre camerele lui. Nu excludem totuşi o legătură din punct de vedere funcţional între cele două, având în vedere că pe latura de nord au ziduri comune, iar în secolul al VI-lea p. Chr. edificiul de tip *domus* pare să-şi fi schimbat destinaţia, dacă nu în întregime, măcar parţial, unele camere fiind transformate în depozite.

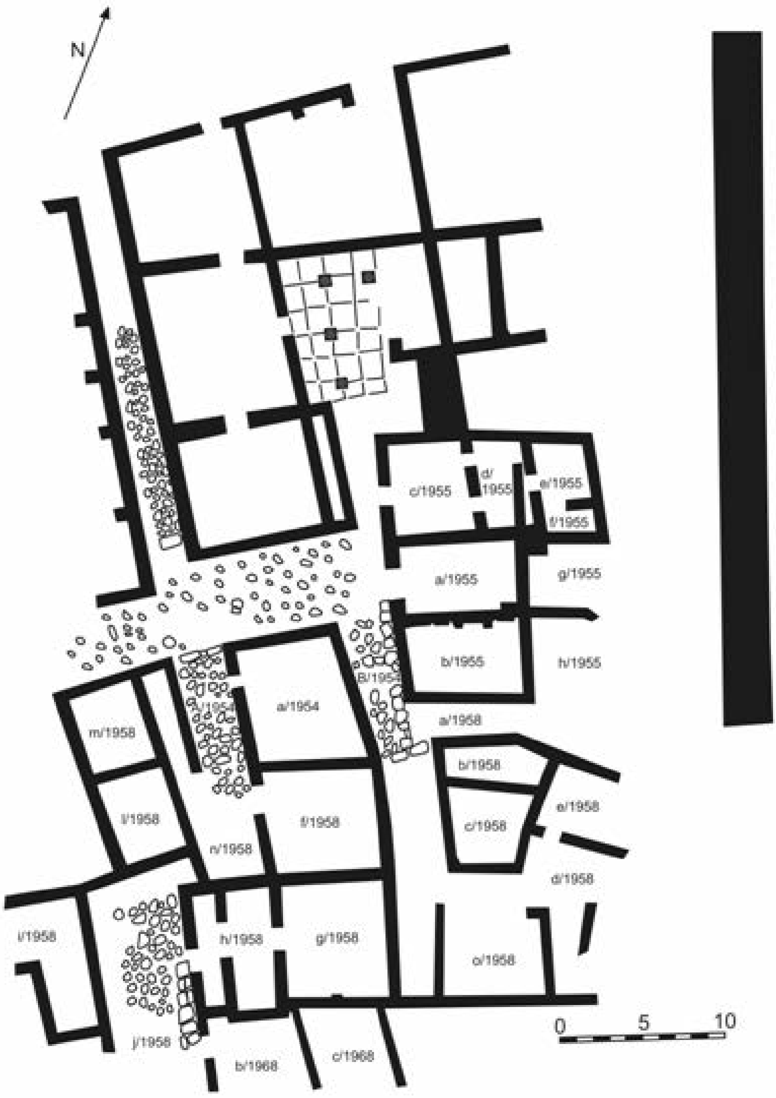

Fig. 2. Cartierul roman târziu din spaţiul Zonei Sacre (după Iuliana Barnea).

Referitor la planul propus de M. Sâmpetru, considerăm că nu există argumente suficiente pentru a exclude această variantă de reconstituire, ea putând fi valabilă pentru prima perioadă de funcționare a „edificiului cu coloane". În acest sens, menționăm că pe latura sa de est au fost descoperite resturi de ziduri din piatră legată cu mortar[10], care ar fi putut aparține edificiului, ele articulându-se armonios şi oarecum simetric față de cele ale camerelor de pe latura vestică.

La finalul prezentării acestui edificiu se impun câteva precizări cu privire la cronologia lui. Contrar celor afirmate de D. M. Pippidi, punct de vedere pe care l-am expus mai sus, M. Sâmpetru afirmă că „edificiul cu coloane" ar fi fost construit în secolul al VI-lea p. Chr., aşadar în faza IV A din cronologia Histriei, în acelaşi timp atribuindu-i două faze: cea a zidurilor de piatră legată cu mortar şi cea a zidurilor de piatră legată cu pământ, plasată pe la sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al VII-lea p. Chr.[11]. Argumentele aduse în sprijinul acestei afirmații sunt acelea că în zona „Sectorului Domus", precum şi în spațiul extramural s-a constatat o nivelare masivă, ce a afectat edificiile aparținând secolului al IV-lea p. Chr.: „[c]um şi în sectorul D unde noi înşine am făcut numeroase sondaje în edificiile D1 şi D2 şi în străzile alăturate precum şi în zona necropolei extramurane de la vest există o nivelare masivă din epoca constantiniană făcută odată cu restrângerea ariei cetății pentru construirea noii incinte, şi cum tememeliile zidurilor edificiului «cu coloane» stau în acelaşi pământ de umplutură, deci pe această nivelare masivă, credem, date fiind dimensiunile apreciabile ale casei «cu coloane» că edificiul în ansamblu nu a putut rămâne până în secolul VI e. n., mai ales că în sectorul D clădirile din secolul IV au fost rase, peste ele fiind ridicate marile clădiri D1, D2, D3, D4, D5 şi D6, toate acestea la un loc ne îndeamnă a socoti că şi casa cu coloane din sectorul T a fost construită tot în secolul VI, în prima jumătate a veacului şi că zidurile cu legătură de pământ pot fi raportate la cel puțin două etape ulterioare de viețuire de la sfârşitul secolului VI şi începutul secolului VII e. n."[12]. În ceea ce ne priveşte, considerăm că argumentele mai sus enunțate sunt insuficiente pentru a plasa momentul construcției acestui edificiu în prima jumătate a secolului VI p. Chr. Trei sunt argumentele pe care le aducem în sprijinul acestei afirmații. În primul rând, ne gândim la faptul că, deşi monedele descoperite sub pavajul *atrium*-ului reprezintă un *terminus post quem*, este puțin probabil ca momentul construcției să fi fost atât de îndepărtat, respectiv cu două secole mai târziu. Apoi, chiar M. Sâmpetru afirmă că, stratigrafic, rămăşițele zidurilor edificiului nostru suprapun resturile nivelării efectuate în perioada constantiniană (faza II B). Cel de-al treilea argument este acela că cele două nivelări, cea de perioadă constantiniană şi mai ales cea de la începutul secolului VI p. Chr. (faza IV A), care ne priveşte pe noi, nu au afectat toate edificiile din spațiul intramural al cetății, dovadă fiind lunga perioadă de

[10] Condurachi 1957, 11–12.
[11] Sâmpetru 1994, 55.
[12] Sâmpetru 1994, 55.

funcționare a bazilicii de epocă severică din sudul pieței mari a orașului roman târziu[13]. În consecință, suntem de părere că plasarea momentului construcției casei „cu coloane” în prima jumătate a secolului IV p. Chr. (faza II B), așa cum propune D. M. Pippidi, este corectă. În schimb, considerăm că cele două momente de reconstrucție și reparație ale edificiului în discuție, surprinse de M. Sâmpetru, se confirmă, având în vedere că o fază de construcție și reparații a fost remarcată și în cazul cartierului de locuințe din sudul cetății. Precizăm că datările propuse de M. Sâmpetru se bazează pe materialului numismatic descoperit în straturile sectorului pus în legătură cu zidurile de piatră legată cu pământ, straturi care datează indiscutabil din secolul VI p. Chr. Precizăm că tezaurul de 28 de piese descoperit în săpăturile de la mijlocul secolului trecut nu aparține spațiului edificiului nostru, fapt pentru care ne manifestăm rezervele cu privire la datările fazelor de reconstrucție ale „casei constantiniene” propuse de M. Sâmpetru[14]. În acest moment, nu dispunem de argumente suficiente pentru a exclude sau a confirma totuși aceste ipoteze. În acest sens, trebuie amintit faptul că au fost identificate și două niveluri târzii în camera de la mijlocul laturii vestice a edificiului[15], având posibilitatea de a întrevede două faze de refacere, pe care am fi tentați să le plasăm și noi tot în cea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea p. Chr. În această perioadă asistăm la refaceri și reconstrucții pe toată suprafața cetății, amintind aici cele ale cartierului din sudul cetății (cartierul „Cetate”), ale edificiilor cartierului rezidențial sau ale bazilicii episcopale, în care menționăm că au fost descoperite elemente de arhitectură neterminate, îndicându-ne în mod clar o încercare de ultimă refacere spre sfârșitul secolului al VI-lea p. Chr.[16] (faza IV B).

Referitor la corpul de clădire din sud-estul „edificiului cu coloane”, putem afirma că a cunoscut două momente în existența lui. Acesta este compus din patru camere (pl. 2), dintre care trei (c/1955, d/1955 și e/1955) se articulează pe direcția est-vest, cea de-a patra (f/1955) apărându-ne ca fiind compartimentată în cadrul camerei de la est (e/1955), la sudul acesteia. Peretele estic al camerei c/1955 nu a făcut parte din planul inițial al clădirii, întrucât mai la est de el a fost descoperit sub nivelul de arsură un alt zid din piatră legată cu mortar, ce a fost dezafectat la momentul construcției peretelui estic al acestei camere și ne apare ca fiind unul ulterior, de compartimentare. În plus, acesta este mai subțire decât cel vestic (0,55 m față de 0,75m), iar tehnica de construcție este cea a pietrei legată cu pământ, la fel ca cea a restului zidurilor clădirilor romane târzii din sectorul T al cetății. În consecință, în planul inițial al clădirii, camera c/1955 se întindea mai mult către est, ocupând și cea mai mare parte a camerei d/1955. Se pare că la momentul dezafectării zidului de piatră legată cu mortar a fost construit și peretele estic al încăperii d/1955, ceea ce ne indică faptul că această cameră a fost concepută prin

[13] Suceveanu, Angelescu 1994, 208; Suceveanu 2007, 99.
[14] Pippidi 1954, 277; Sâmpetru 1994, 55.
[15] Pippidi 1954, 277.
[16] Suceveanu 2007, 30.

recompartimentarea spaţiului camerelor c/1955 şi e/1955, care ar fi făcut parte din planul iniţial al edificiului. Nu putem preciza dacă aceste două camere au făcut sau nu parte din edificiul cu coloane, dar, aşa cum am subliniat, nu excludem o complementaritate funcţională a celor două edificii. În orice caz, camerelor d/1955 şi e/1955 li s-a schimbat radical destinaţia în ultima sa fază, ele fiind amenajate în chip de cuptoare: pereţii le-au fost căptuşiţi cu cărămizi subţiri, iar intrările au fost astupate cu aceleaşi materiale de construcţie[17].

Luând în discuţie edificiile de la sud de „casa constantiniană”, trebuie precizat că nici acestea nu mai există, în consecinţă nu putem să ne raportăm decât la descrierile făcute la momentul săpăturii şi la planurile publicate până în prezent. Un alt aspect ce trebuie precizat este acela că nu a fost surprinsă limita estică a acestui cartier, toate zidurile estice ale camerelor edificiilor de pe această latură fiind surpate.

Edificiile acestui cartier sunt compuse din camere de dimensiuni destul de mari, care formează unităţi constructive ce corespund unei concepţii urbanistice schimbate faţă de cele ale epocii anterioare. Noile clădiri suprapun structuri mai vechi pe care uneori le utilizează ca fundaţii. Acest fapt ni se pare destul de important, nu atât din perspectiva adaptării noilor construcţii la unele resturi ale structurilor preexistente, ci din pricina faptului că aproape întreaga zonă a fost practic rasă la momentul construcţiei edificiilor, excepţie făcând, după părerea noastră, doar „edificiul cu coloane”. Acest lucru ne îndeamnă să legăm momentul construcţiei de un eveniment. Totuşi, momentul construcţiei pare să coincidă cu cel al cartierului „Cetate”[18], al cartierului economic[19], al edificiilor din cartierul *Domus* şi al edificiilor de la est de acesta[20], aşadar la sfârşitul secolului V p. Chr. – începutul secolului VI p. Chr. Noile construcţii nu mai ţin seama de orientarea vechilor edificii, în plus fiind remarcat şi în cazul acestui cartier fenomenul trecerii spaţiilor publice în proprietate privată, aşa cum vom vedea mai jos. Din punct de vedere planimetric, noul cartier a fost construit pe modelul cartierului „Cetate” al Histriei secolului VI p. Chr. Autorilor săpăturii li se părea construit haotic, neorganic. Cu toate acestea, constructorii ar fi trebuit să ţină seama de anumite criterii, ce, în condiţiile date, ar fi mai degrabă de ordin practic, funcţional. În primul rând, trebuie să ne gândim la accesul spre diferitele edificii sau corpuri ale acestora.

Tehnica de construcţie este *opus incertum*, pereţii clădirilor fiind realizaţi din piatră de şist verde, nefasonată, legată cu pământ. În cazul unor camere (i/1958 şi l/1958) au fost descoperite amprentele unor bârne încastrate în zid pentru a le susţine mai bine în condiţiile lipsei mortarului ce le-ar fi conferit o mai mare soliditate. Autorii cercetării nu menţionează prezenţa chirpicului în săpătură, ci o cantitate

[17] Condurachi 1957, 12.
[18] Florescu 1954 b, 87.
[19] Florescu 1954 a, 302.
[20] Stoian 1955, 532.

semnificativă de pietre ce acoperă resturile clădirilor, motiv pentru care şi noi suntem de părere că este posibil ca zidurile să fi fost construite integral din piatră legată cu pământ. De asemenea, nu avem menţiuni ale unor niveluri stratigrafice care să fi conţinut pământ galben, în eventualitatea în care suprastructura ar fi fost realizată din cărămizi nearse. Multe camere prezintă în centru câte un bloc mare de piatră cu rol de bază pentru stâlpul median de susţinere a grinzilor acoperişului. Ne putem face o imagine şi despre acoperişurile edificiilor noastre având în vedere ţiglele şi olanele descoperite în cantitate mare în interiorul locuinţelor[21].

Inventarul descoperit în camerele acestor edificii ne-a îndemnat să le interpretăm ca fiind locuinţe. În primul rând, numărul redus *dolia* (între unu şi trei în fiecare cameră) demonstrează faptul că aceste vase de provizii erau utilizate la nivel casnic. Aceeaşi destinaţie casnică aveau şi cele doar trei *mortaria,* precum şi numeroasele amfore de diverse dimensiuni şi vasele din categoriile *potatoria*, *coquinatoria* sau *escaria*. De menţionat este faptul că a fost descoperită şi ceramică lucrată cu mâna, fără îndoială de uz casnic. De asemenea, au fost descoperite opaiţe în număr însemnat, fragmente de *unguentaria,* precum şi două catarame de broz databile în secolul al VI-lea p. Chr. Descoperirile monetare sunt destul de puţine, cu excepţia tezaurului din camera d/1955, monede databile în marea lor majoritate în secolul VI p. Chr. Ce trebuie reţinut în legătură cu descoperirile monetare este că ele se opresc la Heraclius[22], în faza VA din cronologia generală a Histriei. Din păcate, despre aceste piese nu deţinem alte informaţii de natură să ne ajute în rafinarea cronologiei acestui cartier şi a cetăţii târzii (cum ar fi locul, adâncimea sau descrierea straturilor de pământ în care au fost descoperite, precum şi datarea exactă a acestor monede).

Aşa cum am mai spus, din punct de vedere planimetric, aceste locuinţe se aseamănă până la identitate cu cele ale cartierului „Cetate”. Încăperile clădirilor se grupează câte două sau câte trei, fiecare corp astfel constituit fiind ocupat de câte o familie, ipoteza referitoare la dreptul de proprietate asupra acestor edificii putând fi valabilă şi în cazul cartierului în discuţie. Legat de evoluţia urbanistică a acestui cartier trebuie să specificăm faptul că a fost modificat în totalitate, fiind constatate suprapuneri de străzi peste edificii mai timpurii. Este cazul camerei k (pl. 2) ce a fost suprapusă parţial de strada A, restul edificiului fiind surprins sub nivelul camerelor h şi j. De fapt, camera h este una mai târzie, ea suprapunând de fapt strada A/1954 pe care o blochează. Şi strada B/1954 a fost la un moment dat blocată cu un zid orientat pe direcţia est-vest, în dreptul zidului sudic al camerei a/1958. Ca şi în cazul tuturor celorlalte cartiere histriene ce aparţin epocii în discuţie, iniţial, edificiile acestui cartier erau grupate în aşa fel încât formau *insulae* bine delimitate de artere de ciculaţie. Ulterior, la fel ca în cazul tuturor celorlalte

[21] Pippidi 1961, 299.
[22] Pippidi 1961, 323–233.

cartiere ale cetății remarcăm tot felul blocări ale străzilor, respectiv micşorarea suprafaței spațiului public.

Având în vedere cele expuse mai sus, considerăm că, din punct de vedere cronologic, acest cartier este compus din edificii care prezintă mai multe momente distincte în existența lor. În primul rând, ne referim la „edificiul cu coloane", numit şi „casa constantiniană", care, după părerea noastră, este construit cel mai devreme la începutul secolului IV p. Chr. (faza II B a cronologiei generale a Histriei), excluzând ipoteza conform căreia a fost edificat cu aproximativ două secole mai târziu. Pe de altă parte, suntem de acord că a comportat reparații, dar în tehnica pietrei legate cu pământ, la sfârşitul secolului V p. Ch. – începutul secolului VI p. Chr. (faza IV A), precum şi spre sfâşitul secolului VI p. Chr. (faza IV B). Celelalte edificii ale cartierului aparțin perioadei secolului VI p. Chr., respectiv cu o fază de construcție (IV A) şi cel puțin una de refacere, spre sfârşitul secolului VI p. Chr., (IV B), împreună cu „casa constantiniană".

Pe baza descoperirilor monetare[23], se poate presupune că existența acestui cartier se prelungeşte şi în faza V A, până în epoca lui Heraclius. De asemenea, suntem da părere că în ultimul sfert al secolului VI p. Chr. apar blocările, mai sus menționate, ale străzilor, spații care erau însuşite de către proprietari. Este posibil ca acesta să fie rezultatul unei aglomerări urbane neobişnuite, al unei concentrări de populație în interiorul zidurilor cetății. În ciuda fenomenului de migrare a populației din mediul rural către oraşe, documentat la nivelul întregului imperiu în decursul secolului VI p. Chr.[24], este posibil ca fenomenul supraaglomerării spațiului *intra muros* să fie rezultatul abandonării locuirii în zona extramurală, fapt, de altfel, constatat prin avansarea necropolei târzii către zidul de vest al cetății. Nu putem pune abandonul locuirii extramurale decât pe seama intensificării atacurilor barbare în ceea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea p. Chr.

2. Notă privind cartierul „Cetate" al Histriei romane târzii

Cartierul numit convențional „Cetate" este situat în zona de sud a cetății, mai exact la est față de edificiul Terme I şi la nord-est față de cartierul economic. În urma cercetărilor întreprinse în deceniul al şaselea al secolului trecut de către o echipă condusă de Grigore Florescu, s-a ajuns la concluzia că era destinat locuirii[25], dar şi altor activități deoarece se pare că materialul descoperit justifică atribuirea unei duble destinații unora dintre unitățile constitutive ale edificiilor lui[26].

Acest cartier ridică probleme importante legate de cronologia sa. Stratigrafic, el se încadrează în penultimul nivel de locuire corespunzător, din punct de vedere

[23] Pippidi 1954, 277.
[24] Suceveanu, Barnea 1991, 194.
[25] Florescu 1954, 85.
[26] Florescu 1954, 86–87.

cronologic, secolului al VI-lea p. Chr. şi începutului de secol VII p. Chr. După această perioadă nu au mai fost descoperite în zonă decât trei bordeie medievale, unul datând din sec. XI p. Chr., celelalte mai târzii, din secolele XIII–XIV p. Chr.[27]. În cadrul acestui nivel au fost identificate două faze de construcţie ale edificiilor acestui cartier. Pe baza materialului numismatic, prima fază a fost încadrată cronologic în perioada cuprinsă între domniile lui Anastasius (491–518 p. Chr.) şi Iustin II (565–576 p. Chr.). Cea de-a doua fază s-ar încadra între domniile lui Iustin II şi Phocas (602–610 p. Chr.)[28]. În acest punct al discuţiei se impun câteva precizări cu privire la ultimul nivel de locuire documentat în zona cartierului „Cetate". Aşa cum Grigore Florescu lasă să se înţeleagă, cele două faze au fost interpretate ca fiind două perioade distincte care privesc spaţiul ocupat de acest cartier şi nu cartierul însuşi. Astfel, cea de-a doua fază şi, se pare, şi ultima, ar fi aparţinut unei perioade în care viaţa organizată în cetate, chiar dacă era încă prezentă, se stingea, locuinţele descoperite în acest strat fiind sporadice[29], modeste şi cu inventar sărăcăcios. Cu toate acestea nu le atribuie perioadei ce a urmat stingerii vieţii citadine, caracterizată de bordeie, ci face legătura cu ultima reparaţie a incintei, făcând referire la canalul din curtina g şi la consolidarea turnului G, totodată precizând că locuitorii bordeielor nu ar fi putut face asemenea reparaţii[30].

Având în vedere cele expuse mai sus, se pune problema raportului dintre zidurile edificiilor aparţinând primei faze şi celei din faza a doua. Rapoartele de săpătură din anii 1954 şi 1955 lasă să se înţeleagă faptul că cele două faze sunt distincte, bine individualizate în sine, şi că raporturile dintre ele nu sunt decât de anterioritate-posterioritate. Situaţia este destul de dificilă, mai ales în condiţiile în care, în plus, nici situaţia stratigrafică a sectorului nu este foarte limpede, deoarece, cu mici excepţii (ne referim aici la camerele 11 şi 14, fig. 3), nu au fost surprinse nivelurile încăperilor. O altă problemă cu care ne confruntăm este aceea că în cazul unor camere nu au fost surprinse intrările, în consecinţă fiind foarte dificil, dacă nu imposibil, de stabilit o legătură cu cele cu care se învecinează. Pe de altă parte, suntem de părere că prezenţa monedelor de la Iustin II la Phocas nu au altă menire decât aceea de a individualiza stratul asociat cu ultima fază de construcţie şi de reparaţie. În consecinţă, considerăm că nu pot reprezenta un argument peremptoriu pentru „ruperea" oricăror legături dintre construcţiile ultimei faze de cele anterioare lor.

La o analiză mai atentă a planurilor generale ale sectorului am remarcat faptul că ultimele ziduri construite se potrivesc perfect cartierului, din punct de vedere planimetric, ele ţinând seama şi de arterele de circulaţie şi de clădirile fazei anterioare (fig. 4). În plus, Grigore Florescu afirmă că zidurile ultimului nivel suprapun pe cele ale nivelului anterior, iar în unele cazuri merg mai jos, până la nivelul celor anterioare: „[t]emelia zidurilor din stratul II merge în adâncime până la nivelul

[27] Florescu 1954, 87.
[28] Florescu 1954, 81, 82, 87.
[29] Florescu 1954, 79–80.
[30] Florescu 1954, 87.

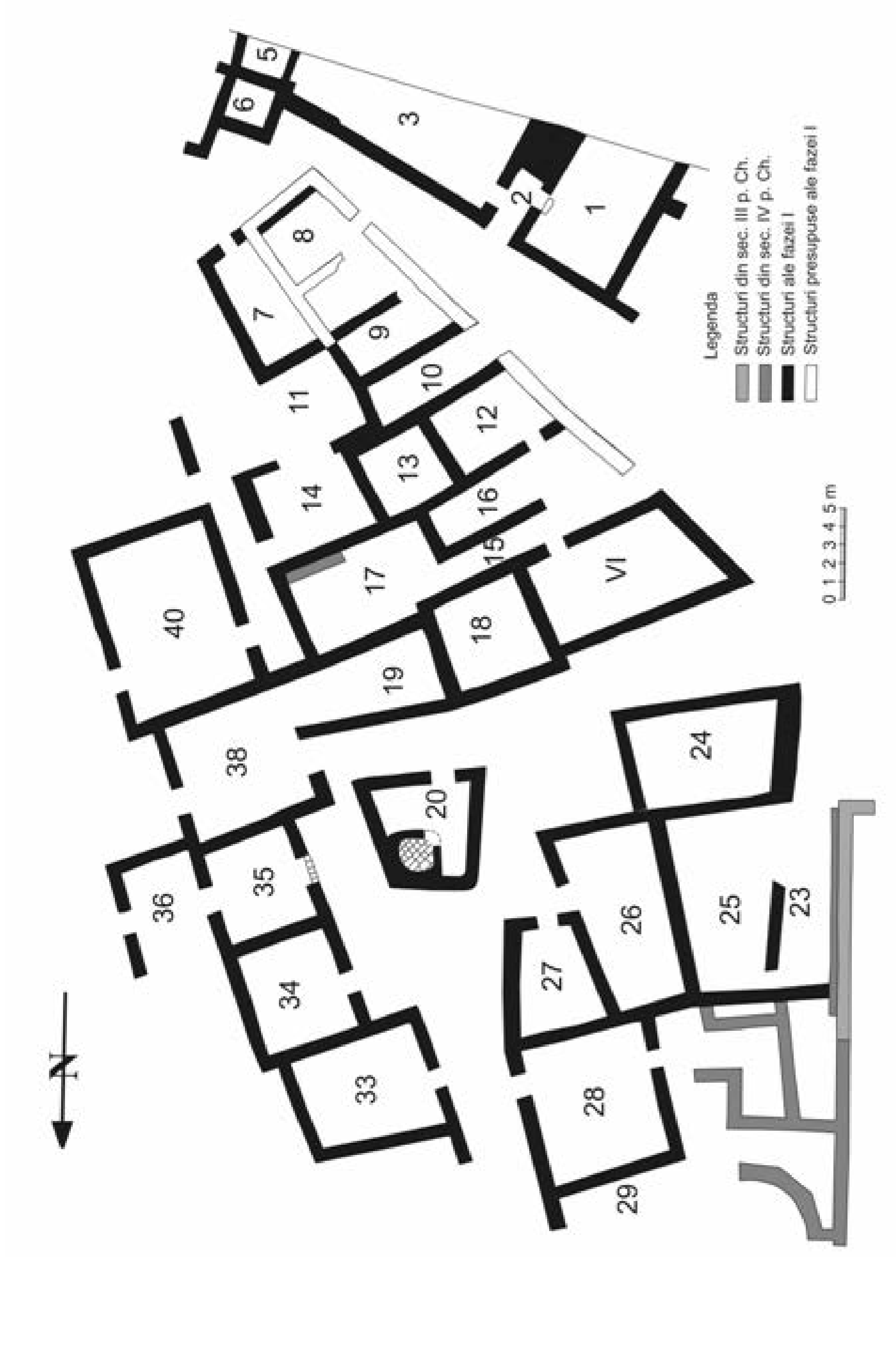

Fig. 3. Cartierul „cetate”, faza I (după G. Florescu).

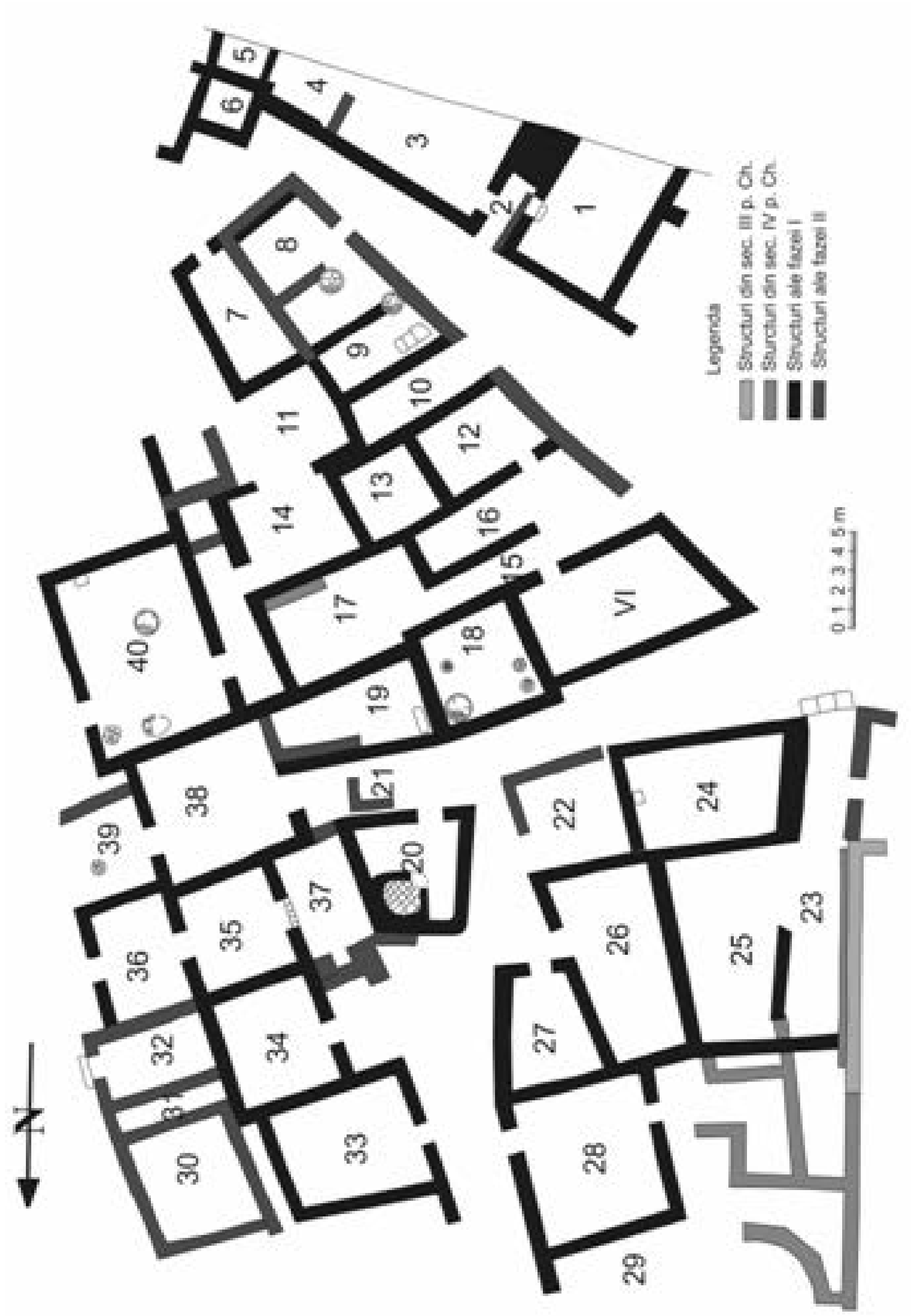

Fig. 4. Cartierul „cetate”, faza II (după G. Florescu).

stratului III, temelia celor din stratul I, de cele mai multe ori e aşezată, în parte, pe resturile zidurilor din stratul II, iar când acestea nu sunt întâlnite, ajunge şi ea până la nivelul stratului II"[31] (precizăm că stratul I corespunde ultimului nivel descoperit în zona cartierului de locuințe din partea de sud a cetății, stratul II corespunde structurilor construite la sfârşitul secolului V p. Chr. şi începutul secolului VI p. Chr., iar stratul III corespunde structurilor anterioare celor de epocă anastasiană).

Având în vedere cele expuse mai sus, propunem, cu rezervele de rigoare impuse de inconsistența informațiilor de care dispunem, o altă interpretare a fazelor cartierului de locuințe din sudul cetății. Astfel, structurile descoperite în ultimele două straturi corespunzătoare ultimei perioade de viață citadină la Histria nu pot fi gândite decât în strânsă legătură unele cu celelalte. Drept urmare, suntem de părere că avem de a face cu o continuitate a existenței edificiilor acestui cartier până la stingerea formelor de viață organizată. Având în vedere mărturiile lui Grigore Florescu, precum şi observațiile personale cu privire la articularea zidurilor ce aparțin ultimei perioade de construcție privitoare la acest cartier, încercăm o altă interpretare a structurilor prezente în sudul cetății. Astfel, *considerăm că avem de a face nu cu două perioade distincte ale spațiului din zona de sud a cetății romane târzii, ci cu două faze de construcție ale cartierului de locuințe din această zonă, sau, mai exact spus, cu o fază de construcție şi una de reparație, chiar dacă în această ultimă fază apar şi structuri noi.* Dacă locuințele aparținând ultimei faze ar fi fost răzlețe pe spațiul cartierului, nu ar mai fi fost nevoie să fie aliniate la arterele de circulație ale cartierului, sau la zidurile fazei anterioare. În plus, noile ziduri suprapun perfect zidurile mai vechi, ajungând până la nivelul acestora acolo unde nu le-au întâlnit. La o privire mai atentă asupra modului în care se articulează zidurile ultimei faze, putem afirma că avem de a face cu trei categorii de construcții: camere de locuit care au fost adosate structurilor preexistente, cum sunt 30, 31, 32 (după numerotarea lui Grigore Florescu, fig. 4), ziduri care ne apar ca fiind reparații ale celor anterioare, ca în cazul celor aliniate la strada de pe direcția sud-est din prelungirea străzii sectorului economic ce delimitează camerele 8, 9, 12 şi 16 şi ziduri de compartimentare ale camerelor construite în prima fază, ca în cazul camerelor 3–4. Nu ne putem pronunța asupra naturii zidurilor ce delimitează camerele 7 şi 8, care pot reprezenta o compartimentare a unei camere din prima fază, dar şi o reparație a unor ziduri mai vechi ce ar fi aparținut aceleiaşi prime faze, întrucât nu cunoaştem dacă acestea se aşază sau nu pe structuri anterioare. Din punct de vedere planimetric, ambele variante ar putea fi valabile.

În acest punct al discuției, se impun câteva considerații de ordin stratigrafic şi cronologic referitoare la dificultățile de interpretare pe care le prezintă acest cartier. În acest sens, fazele de construcție ale edificiilor ar trebui încadrate în periodizarea generală a cetății, cu specificațiile de rigoare privitoare la particularitățile pe care le prezintă cartierul nostru. În stratigrafia generală a Histriei[32], fazele de construcție

[31] Florescu 1954, 81.
[32] Suceveanu 1982, 75–92.

ale edificiilor cartierului de locuinţe din sudul cetăţii ar putea corespunde fazelor IV A şi IV B, ceea ce înseamnă că ele aparţin perioadelor cuprinse în linii mari între anii 491–559 şi 559–602. Trebuie să specificăm faptul că este vorba de momentele de construcţie şi nu de cele de existenţă ale edificiilor în discuţie. Astfel, aşa cum am precizat mai sus, remarcăm diferite refaceri ale edificiilor acestui cartier, precum şi apariţia unor structuri noi, inclusiv construcţia unor ziduri de compartimentare a unor camere, activităţi pe care le legăm de lucrările de reconstrucţie din cea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea p. Chr., documentate la nivelul întregii cetăţi. Monedele descoperite în stratul corespunzător aparţin perioadei cuprinse între domniile împăraţilor Iustin II (565–576) şi Phocas (602–610)[33], acestea oferindu-ne posibilitatea de a rafina cronologia acestui cartier. Astfel, se pare că faza a doua de construcţie ar aparţine ultimului sfert al secolului al VI-lea p. Chr., în timp ce existenţa sa se prelungeşte şi în primul deceniu al secolului al VII-lea, în faza V A din cronologia generală a cetăţii. Precizăm că această încadrare cronologică a fost făcută numai pe baza materialului numismatic, lipsind cu desăvârşire consideraţiile de ordin stratigrafic. Reamintim că nu au fost surprinse nivelurile construcţiilor din ultimul strat şi nici cele ale majorităţii camerelor din prima fază, întrucât acest cartier este construit pe o pantă cu direcţia est-vest, motiv pentru care viiturile au antrenat pământul care ar fi constituit aceste niveluri[34].

Acest cartier este organizat în grupe compacte de clădiri, *insulae*, delimitate de străzi. În partea de nord se găsesc două grupe separate de o stradă pe direcţia nord-sud. Această stradă se opreşte într-o piaţă la capătul ei sudic, iar la cel nordic se intersectează cu strada Termelor. Interesant este că în mijlocul acestei pieţe a fost descoperit un cuptor, se pare, de brutărie[35] (fig. 3). Având în vedere tendinţele de aglomerare a spaţiului urban în secolul al VI-lea p. Chr., nu este surprinzător faptul că el se află în mijocul unei pieţe într-o încăpere construită special în acest scop, protejat de ziduri şi de acoperiş, destinat fiind unei folosinţe îndelungate. Menţionăm că amplasarea lui în piaţă reprezintă unul din numeroasele cazuri de invadare a unui spaţiu public de către particulari şi de trecere a unor zone ale acestuia în proprietatea privată, acţiuni care pot fi remarcate la nivelul întregii cetăţi, cel puţin în ultima perioadă de locuire a ei.

Faptul că acest cuptor a fost ridicat în spaţiul pieţei ne determină să ne îndoim că a fost construit împreună cu celelalte clădiri ale cartierului. Chiar dacă zidurile camerei în care a fost amplasat cuptorul aparţin primei faze de construcţie a acestuia, considerăm că se impune o nuanţare din punct de vedere cronologic, referitoare la momentul construcţiei lui. În ciuda lipsei informaţiilor de ordin stratigrafic, propunem plasarea momentului construcţiei lui după ridicarea edificiilor ce mărginesc piaţa, cândva în faza IV A, dar nu mai târziu de limita ei superioară, respectiv cel de-al şaselea deceniu al secolului VI p. Chr.

[33] Florescu 1954, 87.
[34] Florescu 1954, 80.
[35] Florescu 1954, 84.

Grupa clădirilor de la vest de această stradă este delimitată la sud de o altă stradă care face legătura între piață și strada principală a cartierului economic (fig. 3). Este vorba de strada de pe direcția de nord-est a bifurcației străzii principale ce delimitează la nord cartierul economic. La vest limita lui o constituie un coridor, sau un gang, care îl desparte de edificiul Terme I. Referitor la această grupă menționăm faptul că zidurile camerei 22 aparțin celei de-a doua faze de construcție a acestui cartier (fig. 4). Un aspect foarte important referitor la evoluția urbanistica a Histriei este acela că încăperea 22 este construită tot în spațiul pieței cuptorului, încadrându-se în tendințele generale ale acestei perioade în care cetățenii își iau în proprietate spații publice, fapt constatat la nivelul întregii suprafețe a cetății. Putem afirma că, odată cu construcția acestei camere, piața a încetat să mai funcționeze.

Privitor la zidul de nord al camerei 29 din această *insula*, el suprapune zidurile bazilicii absidate a cartierului oficial de secol IV p. Chr. Acest fapt confirmă mărturia lui Scarlat Lambrino, conform căreia edificiul cu *tabernae* ar fi fost suprapus de locuințe ce aparțineau secolelor VI-VII p. Chr.[36], cartierele destinate locuirii civile întinzându-se spre nord, către piața mare. Acest zid a fost reparat spre sfârșitul secolului VI p. Chr., partea superioară fiind ridicată peste rămășițele zidului din prima fază, a cărui fundație ajunge până la zidurile bazilicii absidate[37]. În camerele 28 și 29 au fost descoperite multe fragmente de oase prelucrate, ceea ce indică aici existența unui atelier și a unui magazin pentru obiecte din os[38].

Cealaltă grupă, grupa de la est, este mărginită tot de o stradă pe latura sa estică[39] ce face legătura cu strada bazilicii paleocreștine lipită de zidul sudic al incintei târzii, iar la capătul său nordic se intersectează cu strada Termelor (fig. 4). În cadrul acesteia, camerele 30, 31 și 32 aparțin tot fazei a doua de construcție plasată în IV B. Trebuie subliniat faptul că cele trei camere sunt aliniate celor anterioare, respectiv 33 și 34. Aceleiași faze îi aparține și zidul de sud al camerei 39, motiv pentru care considerăm că această cameră a fost construită spre sfârșitul secolului VI p. Chr. Tot în această perioadă a fost construită și camera 37, ca urmare a blocării spațiului dintre camera 20, cea a cuptorului, și camera 35. În camerele 34 și 35 a fost descoperită o cantitate mare de oase cu urme de satâr pe ele, indicându-ne probabil prezența unei măcelării. În camera 36 prezența unei importante cantități de ceramică ne poate indica un magazin de produse ceramice[40].

În zona de nord a acestei gupe, mărginită de strada Termelor, se găsesc patru încăperi, 41, 42, 43 și 44 – după numerotarea lui Grigore Florescu (cu mențiunea că niciuna dintre ele nu este figurată pe planul publicat de acesta, de altfel singurul publicat până în momentul de față, aspect pe care ne străduim să-l rezolvăm cât de curând) – ce formează două locuințe compuse din câte două camere. Interesant este

[36] Lambrino 1927/1934, 383–391.
[37] Florescu 1955, 526.
[38] Florescu 1954, 85–86.
[39] Florescu 1954, 84.
[40] Florescu 1954, 87.

faptul că aceste două locuinţe nu sunt orientate pe direcţia est-vest, cum sunt celelalte ale acestei grupe, ci pe direcţia nord-sud. Camera 41, cea de pe colţul format de strada Termelor şi cea care mărgineşte la vest această grupă, cea a cuptorului, nu are ieşire în niciuna dintre cele două străzi, accesul făcându-se din camera de la sud. Lipsa intrărilor, precum şi inventarul descoperit în interiorul ei şi în cel al camerei de la sud, ne îndeamnă să presupunem existenţa unui atelier, în ciuda faptului că nu putem preciza cu exactitate care era specializarea lui[41].

Cealaltă locuinţă, formată din camerele 43 şi 44, situată la intersecţia străzii Termelor şi cea care mărgineşte la est grupa în discuţie, prezintă dificultăţi în ceea ce priveşte planimetria ei, întrucât nu au putut fi identificate cu precizie intrările dinspre stradă şi nici accesul dintr-o cameră în cealaltă. Ceea ce putem afirma cu certitudine este că încăperea 43 a fost reparată în perioada în care au fost constatate lucrări similare la nivelul întregului cartier, respectiv spre sfârşitul secolului VI p. Chr., zidurile ei fiind clădite pe resturile mai timpurii, ale încăperii 44, ce ţine de prima fază[42].

Spre sud, găsim alte două grupe de clădiri mărginite de strada cu orientarea sud-est a bifurcaţiei străzii principale de la nordul cartierului economic şi de prelungirea ei spre est, prin nordul basilicii paleocreştine ce este lipită de zidul de incintă. Cele două grupe de clădiri sunt despărţite de o stradelă ce pleacă de la strada ce trece prin nordul bazilicii şi, urmându-şi traseul spre nord, se opreşte în apropiere de piaţa mai sus amintită[43]. Edificiile descoperite la sud, cele ce se sprijină pe zidul de incintă, fac parte mai degrabă din cartierul economic, ele situându-se la sud de strada cu orientarea sud-est a bifurcaţiei străzii principale de la nordul cartierului economic. Cu toate acestea ele au fost incluse din punct de vedere funcţional în categoria edificiilor cartierului de locuinţe. Precizăm că, în ultimul sfert al secolului VI p. Chr., a fost construit un zid de compartimentare rezultând camerele 3 şi 4. Grupa de la nord de prelungirea străzii cartierului economic are zidul dinspre stradă refăcut în cea de-a doua fază a cartierului ca o reparaţie a celui de la începutul secolului, întrucât, în linii mari, el urmează traseul celui mai vechi, aliniindu-se la stradă.

Din punct de vedere morfologic, edificiile acestui cartier sunt, în general, compuse din corpuri de formă dreptunghiulară, în care accesul se face prin ambele capete, din străzile limitrofe. Interesant este faptul că nu comunică între ele, deşi zidurile despărţitoare sunt comune, acest amănunt fiind important în ceea ce priveşte destinaţia fiecărui corp în parte, precum şi a ansamblului. Fiecare dintre aceste corpuri este împărţit în două sau, mai rar, trei camere care, de data aceasta, comunică între ele. Drept urmare, putem privi fiecare corp de clădire ca fiind o unitate constitutivă compartimentată a ansamblului. În ceea ce priveşte zidurile care despart corpurile, întâlnim două situaţii, respectiv două modele de construcţie a compartimentelor. În cazul unora, acestea sunt unitare constructiv, de la un capăt la calălalt, zidurile de compartimentare ale camerelor fiind adosate lor. În celălalt caz, zidurile de compartimentare ale camerelor sunt unitare, fiind adosate cele ce

[41] Florescu 1955, 527.
[42] Florescu 1955, 528.
[43] Florescu 1954, 85–86.

despart corpurile ca unități constitutive ale clădirilor[44]. Acest model de organizare al fiecărui edificiu ne duce cu gândul la ideea că acestea erau unitare numai din punctul de vedere al dreptului de proprietate. Din punct de vedere funcțional, fiecare corp de clădire era destinat locuirii unei familii[45]. Drept urmare, ne putem imagina un singur proprietar pentru cel puțin un edificiu şi mai multe familii de chiriaşi ce ocupau fiecare câte un corp cu două sau trei camere. De altfel, ne este greu să ne imaginăm mai mulți proprietari care să construiască împreună un edificiu de acest gen. Edificiile de acest tip nu pot apărea decât pe fondul aglomerării urbane, fenomen ce s-a constatat la nivelul întregului imperiu în cursul secolului VI p. Chr.[46].

În funcție de inventarul fiecărui corp de clădire, putem afirma că unele dintre acestea nu erau destinate numai locuirii. Astfel, reamintim faptul că în camerele 28 şi 29 cantitatea mare de oase prelucrate ne poate sugera prezența aici a unui atelier de confecționare a obiectlor din os, dar şi a unui magazin destinat comercializării lor. În camerele 34 şi 35 a fost descoperit un număr mare de oase cu urme de satâr, ceea ce ne poate indica prezența unei măcelării. În camera 36, cantitatea mare de ceramică, variată, ne duce cu gândul la un spațiu de comercializare a produselor ceramice[47]. Toate acestea pledează pentru ideea unei duble destinații a unora dintre unitățile constructive ale cartierului. Astfel, pe lângă faptul că îndeplineau rolul de locuințe, ele mai aveau şi funcții economice, adăpostind diverse ateliere şi puncte de desfacere a produselor, ducându-ne cu gândul la mici întreprinderi de producție, dar şi comerciale pe care le dezvoltau locatarii acestor edificii.

Cu toate acestea, prezența unor chiupuri în diferitele încăperi ale cartierului nu poate constitui un argument solid pentru atribuirea de funcții comerciale unor corpuri de clădiri. Numărul mic al chiupurilor ne indică faptul că acestea ar fi putut fi de uz casnic. În plus, acest cartier se învecinează cu un altul a cărui destinație era în mod evident aceea de cartier economic, lucru care, în situația dată, nu este de neglijat. Ceramica descoperită în cartierul „Cetate" este de aceeaşi factură cu cea din cartierul economic, ceea ce dovedeşte că cele două au funcționat simultan, cel puțin pe perioada secolului VI p. Chr. Un argument hotărâtor în acest sens îl constituie descoperirile monetare din cele două cartiere, emisiunile monetare aparținând perioadei de la Anastasius la Iustin II[48].

Dintre toate edificiile acestui cartier, două ne atrag atenția în mod deosebit. Primul este cel situat la bifurcația străzii principale de la nordul cartierului economic. El nu este construit după modelul celorlalte edificii ale cartierului „Cetate", ci, după dispunerea camerelor, este unitar şi din punctul de vedere al proprietății şi din cel al funcționalității. Acest edificiu este o locuință de mari dimensiuni, care ar putea fi interpretată ca fiind o *domus*, atipică totuşi, ca şi edificiul D4 din cartierul „Domus"[49],

---

[44] Florescu 1954, 85–86.
[45] Florescu 1954, 84–85.
[46] Suceveanu, Barnea 1991, 194.
[47] Florescu 1954, 86-87.
[48] Florescu 1954, 86-87; Florescu 1954 a, 307.
[49] Bounegru, Lungu 2003-2005, 168.

întrucât niciuna dintre ele nu prezintă *atrium*. Locuința în discuție este compusă din camerele VI, 12, 15, 16, 17 şi probabil 13 şi 18 (fig. 3). Intrarea se face dinspre prelungirea străzii sectorului economic într-o cameră prin mijlocul căreia este constrit un zid de compartimentare, delimitând camerele 15 şi 16. Camera 15 seamănă mai degrabă cu un coridor ce face legătura cu camera 17, situată la estul edificiului. Din camera 16 se intră în camera 12, iar din coridorul reprezentat de camera 15 se intră în camera VI, situată exact la bifurcația străzii sectorului economic. Deşi intrările nu sunt figurate pe planul general al săpăturii, este posibil ca din camera VI să se fi făcut accesul în camera 18, iar din camera 12 în camera 13. De altfel pe planurile celor două camere nu este figurată nici o cale de acces.

Celălalt edificiu atipic pentru cartierul nostru este reprezentat de camera 40, precum şi de alte două situate mai la sud, până în strada bazilicii paleocreştine din sudul cetății. Aceste trei camere, împreună cu altele situate spre est, ar putea constitui şi ele un edificiu de tip *domus*. Situația acestuia este destul de neclară, întrucât nu dispunem decât de o descriere sumară[50], iar pe planul general al săpăturilor întocmit de Grigore Florescu nu este figurată decât camera 40. Această cameră are o situație specială, distingându-se printre celelalte prin inventarul pe care îl prezintă. Aici au fost descoperite două catarame de bronz şi un tezaur ce conținea două inele, doi cercei şi două cruciulițe, toate obiectele fiind făcute din aur cu pietre prețioase. Pe lângă modul de articulare a camerelor, acesta ar putea fi indiciul că edificiul în discuție ar fi putut să aparțină unui proprietar bogat. Acest edificiu a fost construit împreună cu toate celelalte de la sfârşitul secolului al V-lea şi începutul secolului al VI-lea p. Chr.[51], aşadar în faza IV A conform cronologiei generale a Histriei.

Ca urmare a celor expuse mai sus, propunem o altă interpretare a acestui complex de edificii, indiscutabil destinat locuirii. În primul rând, considerăm că nu avem de a face cu două faze ale spațiului ocupat de aceste edificii, ci cu două faze ale aceluiaşi cartier, construcțiile fazei a doua aliniindu-se perfect celor anterioare şi încadrându-se armonios în planul general al cartierului. În plus, dacă în cea de-a doua fază a cartierului nu ar mai fi funcționat edificiile din prima fază, nu vedem rostul reparațiilor constatate la aproape toate unitățile constructive ale cartierului nostru şi nici zidurile de compartimentare ale unor camere din prima fază. În consecință, având în vedere şi materialul numismatic descoperit în momentul săpăturilor, considerăm că toate edificiile acestui cartier au funcționat până în primul deceniu al secolului al VII-lea p. Chr., aşadar inclusiv în timpul domniei lui Phocas. De asemenea, considerăm că ultima fază de existență a acestui cartier, care se prelungeşte în faza VA din cronologia generală a Histriei, reprezintă o fază de tranziție între „town-life” şi „life in town”[52], moment în care, cu toate că edificiile destinate locuirii încă mai funcționau, viața în cetate se stingea treptat, o dovadă fiind şi ultima încercare, până la urmă abandonată, de refacere a bazilicii episcopale[53].

[50] Florescu 1954, 85.
[51] Florescu 1954, 85.
[52] Wacher 1975, 411 *apud* Suceveanu 2007, 105.
[53] Suceveanu 2007, 38, 105.

CONTRIBUTIONS TO THE TOPOGRAPHY OF HISTRIA IN THE LATE ROMAN PERIOD (I)

ABSTRACT

Under this title we intend to publish a series of articles concerning the districts of Histria in the last period of development of the city and its definitive decline. We will concentrate on the districts located inside the city walls, except the residential complex conventionally called "Domus". This study intends to be a first attempt to structure the information from the digging reports and in the same time to analyze the interpretations formulated at that time by the authors of the research.

1. Considerations on the Late Roman district of the T sector (Greek Sacred Area)

This district overlaps the area of Greek temples and this is the reason why it was removed during the research of this area. It comprises a large edifice and several buildings for housing. The exact dimensions of the edifice, conventionally called "the house with columns", cannot be identified due to deterioration of the south and east sides. Besides the issues of dating, that is why this building created a series of scholarly debates.

This building is a "*domus*" type house with atrium and peristyle, which had several phases. Although it is impossible to retrace this building, for its first phase M. Sâmpetru has proposed a plan by applying the symmetry rules (fig. 1). We believe that there are not enough arguments to sustain this hypothesis proposed for the first phase.

Another retrace of this building is proposed by Petre Alexandrescu and Iuliana Barnea (fig. 2). This plan is based on the original plans made by the author of the archaeological excavations, D. M. Pippidi. This corresponds to the later phases of our structures, when some rooms seem to change their destination, becoming storages now.

Concerning the chronology of this building, opinions are divided between those who support the hypothesis of its construction in the 4th C AD and those who believe that this happened in the 6th C AD. D. M. Pippidi sustained that the building in question was constructed in the 4th C AD, base on the chronology of the coins discovered under the pavement of the atrium. M. Sâmpetru believes that "the house with columns" was built at the beginning of 6th C AD, in the phase IV A of the general chronology of Histria. We consider that there are not enough proofs to state the moment of its building in the 6th C AD. There are three arguments to support this assertion. First, although the coins discovered under the floor of the *atrium* represent a *terminus post quem*, the moment of construction is unlikely to have been so distant: two centuries later. Then, even M. Sâmpetru argued that the walls of the building sit on the leveling performed at the beginning of the 4th C AD (II B phase). The third argument is that the two leveling actions, the one from the 4th C AD and especially the other one from the early 6th C AD (IV A phase), did not affect all the buildings in the city, the proof being the civil basilica from the south of the big square. We believe, therefore, that placing the construction moment of the "house with columns" in the first half of the 4th C AD (II B phase) is correct, as D. M. Pippidi proposed. The other buildings in this district were undoubtedly built in the 6th C AD and had at least two phases: the construction phase (IV A) and at least one restoration phase in the 6th C AD. At the same time "the house with columns" has undergone through two restoration phases: in the IV A phase and in IV B phase.

2. Note concerning the district "Cetate" of Histria in the Late Roman period

The district conventionally called "Cetate" is placed in the south area of the Late Roman city. This district raised important issues about its chronology and interpretation of the structures discovered there. G. Florescu, the author of the excavation, identified two phases of construction but proposed two distinct periods concerning the space of the district, not the district itself. He sustains that the second phase belongs to a period when the houses were sporadic on the surface of the district.

We think that we do not deal with two phases of this space, but with two phases of the same district. The buildings of the second phase are perfectly aligned to the earlier constructions and to the

streets. They harmoniously fit to the general plan of the district. Besides this if the buildings of the first phase did not function in the second phase, it would be no reason for the restorations of all the buildings of the district and of the division of some rooms belonging to the first phase. Therefore, we think that most of the buildings were built at the beginning of the 6th C AD (IV A phase) and functioned until the beginning of the 7th C AD. We also believe that the last phase of existence of this district, which extended in the phase VA, represents a transitional phase between "town-life" and "life in town". Although the houses still functioned, the life in the city gradually extinguished, the one of the proofs being the last unaccomplished attempt to restore the Episcopal basilica.

Key words: Histria, Late Roman period, district "Cetate", "the house with columns", chronology, topography.

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu 2005 — Alexandrescu, P. *Histria VII*, *La zone sacrée d'époque grecque*, Bucureşti.

Bounegru, Lungu 2003-2005 — Bounegru, O., Lungu, V., *Histria. Cercetări recente în cartierul Domus*, SCIVA 54–56.

Condurachi 1957 — Condurachi, Em. şi colaboratorii, *Cetatea Histria*, *Sectorul clădirilor romane din zona templului grec*, Materiale 4.

Florescu 1954 a — Florescu, G., în *Histria I.*, Bucureşti.

Florescu 1954 b — Florescu, G., *Sectorul Cetate*, SCIV, 1–2.

Florescu 1955 — Florescu, G., *Sectorul locuinţelor romane târzii din partea de sud a cetăţii*, SCIV, 3–4.

Lambrino 1927/1934 — Lambrino, S., *Fouilles d'Histria*, Dacia, 3–4, 1927/1934.

Pippidi 1954 — Pippidi, D. M. *et al.*, în *Histria I*, Bucureşti.

Pippidi 1961 — Pippidii, D. M. *et alii*, Materiale 8.

Sâmpetru 1994 — Sâmpetru, M., *Oraşe şi cetăţi romane târzii la Dunărea de Jos*, Bucureşti.

Stoian 1955 — Stoian, I., *Edificiul descoperit lângă marea locuinţă din zona de est a cetăţii*, SCIV 3–4.

Suceveanu 1982 — Suceveanu, Al., *Les thermes et l'urbanisme d'Histria, Histria, VI*, *Les thermes romains*, Bucureşti.

Suceveanu 2007 — Suceveanu, Al., *Histria XIII*, *La basilique épiscopale*, Bucharest.

Suceveanu, Angelescu 1994 — Suceveanu, Al., Angelescu, M. V., *Nouvelles données concernant Histria á l'époque romaine*, KTEMA 19.

Suceveanu, Barnea 1991 — Suceveanu, Al., Barnea, Al., *La Dobroudja romaine*, Bucureşti

Wacher 1975 — Wacher, J., *The Towns in Roman Britain*, London.

LIST OF THE ILLUSTRATIONS

O BISERICĂ BIZANTINĂ DESCOPERITĂ LA NUFĂRU (JUD. TULCEA)

OANA DAMIAN*, ANDRA SAMSON**, ŞTEFAN BÂLICI***

Rezumat. Articolul prezintă o descoperire recentă făcută în **aşezarea fortificată de tip urban** din intravilanul localităţii **Nufăru**, localitate situată pe malul drept al braţului Sf. Gheorghe, în com. Nufăru, **jud. Tulcea**: un edificiu de cult cu necropolă, aparţinând **sec. XI–XII.** Descoperirile sunt rezultatul unei cercetări cu caracter preventiv desfăşurate pe o proprietate privată (Saşa Ivanov). A fost cercetată o **biserică**, amplasată în afara zidurilor cetăţii bizantine, în apropierea turnului situat în colţul nord-vestic al acesteia. Edificiul de tip uninavat, cu absidă orientată spre est, se păstrează parţial. A fost înconjurat de un **cimitir** din care s-au cercetat doar 19 complexe funerare, reprezentate de morminte de inhumaţie, orientate V-E. Bisericuţa reprezintă primul dintre locaşurile de cult descoperite în cetatea bizantină de la Nufăru şi unul dintre puţinele edificii creştine, databile în epoca medio-bizantină, cercetate în Dobrogea până în prezent.

1. CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN CETATEA BIZANTINĂ DE LA NUFĂRU

La 12 km aval de municipiul Tulcea, pe malul drept al braţului Sf. Gheorghe, se află localitatea **Nufăru**, cunoscută în veacul al XIX-lea sub numele de Prislava. Investigaţiile arheologice, desfăşurate începând cu anul 1977 şi continuând până în prezent, au evidenţiat existenţa în intravilanul localităţii a unei fortificaţii ridicate *a fundamentis* de către Imperiul Bizantin în ultimul sfert al sec. al X-lea, în timpul împăratului Ioan Tzimiskes, odată cu recucerirea regiunii Dunării de Jos. Aşezarea de tip urban dezvoltată în interiorul şi în afara cetăţii bizantine a fost cercetată prin intermediul complexelor de locuire şi funerare înregistrate stratigrafic până la mijlocul sec. al XIII-lea[1].

Situl arheologic fiind integral suprapus de aşezarea contemporană, deci potenţial afectat de investiţii de mai mare sau mai mică amploare, cercetările

* Arheolog, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”.

** Arheolog, Muzeul Naţional de Istorie a României.

*** Arhitect, Universitatea de Arhitectură şi Urbanism „Ion Mincu”.

[1] Despre situaţia generală a sitului suprapus din intravilanul localităţii Nufăru, vezi Damian, Andonie, Vasile 2003, 237–266; Damian *et alii* 2007, 107–112. Pentru date despre fortificaţia bizantină vezi Damian *et alii* 2010, 28–35.

SCIVA, tomul 62, nr. 1–2, Bucureşti, 2011, p. 45–87

întreprinse la Nufăru au, pe lângă caracterul programat, şi un important caracter preventiv[2].

Unul dintre punctele afectate de potenţiale intervenţii constructive a fost şi **proprietatea Saşa Ivanov**, situată în intravilanul satului Nufăru, pe strada Portului nr. 274[3] (fig. 1). **Cercetarea arheologică preventivă** întreprinsă în anul **2008** pe această proprietate a confirmat estimările în privinţa existenţei în zonă a unui potenţial arheologic important. Astfel, partea estică a proprietăţii[4] conţine segmente din zidul de incintă bizantin – curtinele nordică şi vestică, de fapt racordul lor sub forma unui turn de colţ[5], la care se adaugă un edificiu de cult, complexe de locuire şi complexe funerare (fig. 2; 4). Din păcate, cercetarea zonei cu vestigii arheologice a fost condiţionată în mare măsură de existenţa unei construcţii moderne, care nu a permis extinderea săpăturii spre est, adică spre interiorul cetăţii, pentru delimitarea construcţiilor de zid şi epuizarea necropolei. Suprafaţa mare supusă investigaţiei arheologice, depunerile consistente, mai groase de 3 m, nivelul ridicat al pânzei freatice, un deficit important al forţei de muncă sezoniere utilizate în campania arheologică, respectiv condiţionări de natură financiară şi temporală au permis doar o cercetare incompletă ce a încercat să obţină maximum de informaţii în condiţii ingrate, urmată de conservarea *in situ* a vestigiilor, neameninţate de intervenţii constructive, aşteptând o eventuală punere în valoare.

Din punct de vedere **stratigrafic**, s-a înregistrat, după o depunere de pământ galben reprezentând o amenajare modernă menită a înălţa terenul, un strat de pământ cenuşiu prăfos conţinând nivelul de demantelare a fortificaţiei bizantine şi a edificiului de cult, precum şi complexe de locuire şi funerare *extra muros*, suprapunând depunerea de pământ cenuşiu gălbui în care a fost identificat nivelul de construcţie a cetăţii (fig. 3).

---

[2] Pentru punctele cercetate arheologic din intravilanul localităţii Nufăru vezi Damian *et alii* 2007, 107–109.

[3] Pentru proprietatea Ivanov a fost elaborat un plan urbanistic de detaliu, în vederea realizării unei investiţii reprezentate de o pensiune turistică cu dotările complementare. În urma investigaţiilor arheologice din campania 2008, terenul de amplasament a fost stabilit în afara perimetrului cu vestigii, acestea rămânând conservate pe loc în zona de acces a viitoarei investiţii, cu posibilităţi efective de punere în valoare.

[4] Cercetată prin intermediul a două secţiuni, orientate N-S, extinse sub forma unei suprafeţe, cu dimensiunile de 20 × 16,50 m, cu desfiinţarea parţială a martorului stratigrafic. La cercetările de teren, au participat, în afara semnatarilor acestei contribuţii, şi arheologii Daniel Ene, Mihai Vasile şi Adela Bâltâc, precum şi arhitectul Virgil Apostol.

[5] Vestigiile cercetate pe proprietatea Ivanov constau din: un tronson din curtina nordică, identificat pe o lungime de 3,90 m, având o lăţime de 3,95 m, înălţimea păstrată fiind de 1,05 m şi un tronson din curtina vestică, identificat pe o lungime de 4,20 m, având o lăţime de 1,45–2,60 m şi înălţimea păstrată de 0,86–1,45 m; dimensiunile elementelor de fortificaţie, precum şi prezenţa unui culoar, cu lungimea de 4,20 m, lăţimea de 1,35 m şi înălţimea păstrată cuprinsă între 0,56 şi 1,45 m, asigurând accesul din şi spre cetate, au sugerat identificarea unui turn de colţ al cetăţii, situat în extremitatea nord-vestică, păstrat la nivelul unei platforme de mortar, cu latura înregistrată de 5,50 m pe axul V-E, obiectiv arheologic care se extinde atât spre vest, într-o zonă oarecum accesibilă cercetării, cât şi spre est, pe terenul ocupat actualmente de o locuinţă (Damian *et alii* 2010, 30–32, fig. 8).

2. BISERICA

La limita nordică a suprafeţei cercetate, la 3,20 m nord faţă de zidul fortificaţiei bizantine (fig. 2; 4), în zona *extra muros* aşadar, a fost cercetat un edificiu ale cărui vestigii conservate ocupă o suprafaţă de cca. 33 mp, adiacentă malului estic al săpăturii arheologice; edificiul se continuă şi sub acest mal.

Din edificiu (fig. 2) se conservă două laturi adiacente care definesc un colţ al unei încăperi şi un fragment de absidă ataşat uneia dintre laturi. Aceste elemente indică o construcţie cu o configuraţie simplă, o navă absidată. Orientarea navei este uşor deviată spre SE (cu doar 5º). Absida încheie spre est spaţiul navei (fig. 5–6). Grosimea medie a zidurilor navei este de 0,85 m, iar cea a zidului absidei de 0,75 m.

Dimensiunile aproximative păstrate ale edificiului sunt: 5,50 m lungime şi 6,10 m lăţime. Latura sudică se conservă pe o lungime de 3,57 m. Din latura estică se conservă doar unul dintre segmentele care flancau absida, cel sudic, cu o lungime exterioară de cca. 0,72 m. Pe direcţia NE-SV, locaşul de cult a fost secţionat şi parţial distrus de o groapă menajeră, înregistrată pe profilul vestic al Secţiunii 1 (fig. 3/2). Din cauza distrugerii provocate de această groapă, nu s-au putut identifica pereţii de nord şi de vest ai naosului şi nici urmele vreunei intrări în edificiu sau ale vreunei delimitări între spaţiul naosului şi altar (fig. 5–6).

Absida semicirculară (fig. 5–6/2), cu diametrul exterior de 4,70 m, este uşor adâncită, cu o deschidere de 3,05 m şi o adâncime de 1,83 m (măsurată în ax, de la faţa interioară a laturii estice la faţa interioară reconstituită a absidei). Se conservă mai mult de 2/3 din lungimea absidei: un fragment lung de 2,25 m porneşte de la racordul sudic cu latura de est a navei şi este continuat de al doilea fragment, ascuns sub malul estic al săpăturii; ultimul fragment conservat se desfăşoară pe o lungime de cca. 0,60 m în sectorul nord-estic. Cele două fragmente vizibile reprezintă mai mult de jumătate din lungimea totală reconstituită, de 5,40 m, a absidei. În interiorul absidei, de-a lungul perimetrului său interior, se desfăşoară o structură joasă de zidărie cu o lăţime variabilă, cuprinsă între 0,40 m în ax şi 0,48 m în sectorul nord-estic. În extremitatea sudică structura este deranjată şi ajunge la o lăţime de 0,75–0,80 m. Extremitatea nordică nu se conservă. Deschiderea reconstituită a acestei structuri este de cca. 2 m. Din fragmentele conservate ale absidei se poate determina centrul cercului traseului său (marcat în plan). Considerând axul median de compoziţie a edificiului o dreaptă perpendiculară pe latura estică şi trecând prin centrul absidei, planul edificiului se poate reconstitui grafic, rezultând următoarele dimensiuni generale: deschiderea navei (lăţime interioară) = 4,17 m; lăţimea edificiului (măsurată la exterior) = 5,85 m; lungimea navei este conservată doar pe 5,50 m; vestigiile nu permit estimarea acestei dimensiuni; se poate presupune varianta cu navă pătrată (sugerată în plan) sau varianta cu navă dreptunghiulară; deschiderea absidei (dimensiune interioară) = 3,05 m; adâncimea absidei (dimensiune interioară) = 1,83 m; deschiderea liberă în interiorul structurii interioare a absidei = 2 m.

Din punct de vedere constructiv, trebuie menţionat faptul că elevaţia se păstrează pe latura de sud, în exterior, pe înălţimea a patru asize în dreptul absidei, pe înălţimea a trei asize în dreptul umerilor naosului, iar numărul de asize păstrate de-a lungul naosului variază între două şi trei. Paramentul exterior sudic al absidei este bine păstrat pe înălţimea de 1,30 m, din care 0,65–0,80 m reprezintă elevaţia, din piatră legată cu mortar de slabă calitate, iar 0,65–0,70 m fundaţia, din piatră cu pământ, plinta având înălţimea de 0,24 m (fig. 7–8). Paramentul exterior sudic al navei se păstrează pe înălţimea de 0,40–0,58 m. Elevaţia este realizată din zidărie de piatră cioplită sumar, dispusă neregulat, cu tendinţe de asizare şi cu elemente de compensare. Paramentele exterioare sunt alcătuite din blocuri de dimensiuni mai mari, aşezate cu o latură regularizată (de cele mai multe ori o latură scurtă) la faţa zidului. Zidăria este legată cu mortar de var alb, de slabă calitate.

Nivelul de călcare nu a fost stabilit arheologic din cauza distrugerilor provocate de intervenţii ulterioare perioadei de funcţionare a bisericii (groapa menajeră amintită mai sus). Indicii pentru un nivel de călcare interior oferă însă blocurile de piatră dispersate în interiorul edificiului, reprezentând posibile fragmente dintr-un pavaj. Ar rezulta astfel că elementele constructive conservate reprezintă fundaţii, dar şi porţiuni reduse din elevaţii (maximum 1 m înălţime în zona absidei). Fundaţia absidei este compusă dintr-o talpă de lăţime variabilă, 0,11 m în zona de pornire a absidei şi evazată progresiv până la 0,28 m în zona în care intră în malul săpăturii. Cota acestei tălpi corespunde nivelului interior presupus, ceea ce poate să indice o coincidenţă dintre nivelul de călcare interior şi cel exterior. Structura perimetrală interioară a absidei se ridică cu cca. 0,55 m peste acest nivel, dimensiune suficientă pentru a reprezenta o gradenă similară unui *synthronos*, aparţinând tipului simplu, alcătuit dintr-o singură treaptă[6].

Pe baza informaţiilor rezultate din cercetarea edificiului se poate propune o încadrare tipologică şi se poate stabili locul pe care monumentul de la Nufăru îl ocupă în peisajul arhitecturii bizantine/medievale timpurii de pe teritoriul României, aşa cum este cunoscută astăzi.

Astfel, edificiul reprezintă probabil o biserică uninavată, cu o singură absidă, cu *synthronos*. În ciuda tentaţiei de a stabili o analogie cu bisericuţa din cetatea *Dinogetia*-Garvăn[7], cea mai apropiată atât spaţial, cât şi cronologic de descoperirea de la Nufăru, structura constructivă interioară nu prezintă similitudini: la *Dinogetia*-Garvăn, planul, a cărui configuraţie întreagă a fost conservată, prezintă pilaştri angajaţi în colţurile navei, ceea ce a condus la ipoteza privitoare la acoperirea spaţiului cu o cupolă sau turlă susţinută pe două perechi de arce rezemate pe cei patru pilaştri; spaţiul navei bisericuţei de la Nufăru nu prezintă niciun astfel de element de natură să indice configuraţia sistemului de acoperire. Astfel, este posibil ca nava să fi fost boltită simplu în plin cintru sau să fi fost acoperită cu şarpantă liberă, vizibilă în spaţiul interior.

[6] Altripp 2000, 379.

[7] Barnea 1967a, 350–356, fig. 186–187; Barnea 1971, 233–238, fig. 72–73; Barnea 1981, 20, 92–93, pl. 32–33; Barnea 1987, 106–109, fig. 8–9.

Din punct de vedere constructiv, dar, mai ales, al contextului istoric şi cultural, edificiul de la Nufăru se înscrie în seria locaşurilor de cult cu navă unică documentate pe teritoriul themei Paristrion, precum biserica de la *Dinogetia*-Garvăn – datată în sec. XI–XII[8] (fig. 21/1), Skala – două biserici datate în sec. X–XI[9] (fig. 22/2–3), Ţar Asen – trei biserici datate în sec. IX–XI[10] (fig. 23/1–3), Cavarna – două biserici datate în sec. X–XIII[11], având asemănări de plan şi cu biserica din satul Ledenik (de lângă Veliko Târnovo, Bulgaria), datată în sec. al XII-lea[12] (fig. 22/1).

În ceea ce priveşte maniera de construcţie, precizăm că pe latura de sud a edificiului, în exterior, la nivelul plintei, a fost identificat un nivel arheologic din pământ galben lutos, vizibil pe o grosime de 0,40 m şi avansat faţă de faţa zidului cu 0,30 m, conţinând o cantitate mare de material amforic (fig. 9). Acest nivel reprezintă o platformă de amenajare a terenului înaintea ridicării edificiului de cult, utilizarea fragmentelor amforice fiind făcută, probabil, în vederea orizontalizării terenului.

Deşi amforele[13] constituie în primul rând o grupă de vase mari, încăpătoare, adăpostind cel mai adesea lichide preţioase (ulei sau vin), folosite şi pentru a transporta miere, fructe uscate şi proaspete, pastă de peşte şi materiale de război (ca de exemplu substanţa utilizată pentru producerea focului grecesc), precum şi în scopuri domestice, pentru stocarea unor produse sau depozitarea resturilor menajere[14], au fost folosite adesea şi ca material de construcţie. Cazul cartierului Manganelor sau al locaşurilor bisericeşti Chora de la Constantinopol, Sf. Sofia de la Thessalonic şi Sf. Sofia de la Ohrida reprezintă o perpetuare în timpurile bizantine a unei tehnici specifice epocii clasice[15]. Pentru utilizarea amforelor în scopuri constructive putem invoca şi un alt exemplu de la Constantinopol, biserica mănăstirii Pantocrator (Zeyrek Djami), ridicată în sec. al XII-lea, de către Ioan II Comnenul împreună cu soţia sa, Irina; aici au fost utilizate ca material de construcţie amfore întregi, din categoria celor piriforme cu torţi supraînălţate, pentru umplerea golului dintre cupolă şi zidul de est al bisericii, la baza cupolei clădirii de nord, ca şi pentru bolta estică a clădirii de sud[16].

---

[8] Barnea 1967a, 350–356, fig. 186–187; Barnea 1971, 233–238, fig. 72–73; Barnea 1981, 92; pl. 32; Barnea 1987, 106–109, fig. 8–9. Cazul bisericuţei de la Dinogetia-Garvăn este însă special prin spaţialitatea interioară amintită mai sus.

[9] Iotov, Atanasov 1998, 21–23, 233, 235–236, fig. 28–29, pl. XXXIV, XXXVI–XXXVII; Atanasov 2007, 271–272, pl. XXI/1, XLII/88, LXIV/249.

[10] Antonova, Dremsizova 1984, 59–70, fig. 1–9; Atanasov 2007, 272–274, fig. 64–66; pl. XLI/82–83, LXIV/247–248.

[11] Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, 57–58, 108, fig. 5, 44–46; Atanasov 2007, 274, pl. LXIV/250.

[12] Kvinto, Iordanov 1982, 24–32, fig. 3–4.

[13] Pentru amforele bizantine din Dobrogea vezi Barnea 1971, 261–269, fig. 86–88; Barnea 1989, 131–137, fig. 1–4.

[14] Bakirtzis 1989, 77.

[15] Bakirtzis 1989, 77.

[16] Ousterhout, Z. Ahunbay, M. Ahunbay 2000, 267, 270, 280, fig. 13.

Revenind la amforele utilizate pentru amenajarea terenului în vederea ridicării construcției de la Nufăru (fig. 9; 10/3, 14–18/1), precizăm că aparțin tipurilor cunoscute deja pentru spațiul dobrogean, datorită clasificărilor făcute de Ion Barnea[17], în acord cu tipologia propusă pentru amforele bizantine de pe teritoriul Turciei, elaborată de Nergis Günsenin[18]. Prin raportare la cele patru mari categorii de amfore bizantine cunoscute la Dunărea de Jos – sferoidale, piriforme cu guler, piriforme cu torți supraînălțate, conice/romboidale – şi atestate prin descoperiri din aşezările epocii[19], materialul amforic descoperit la Nufăru[20] în relație cu biserica aparține tipurilor sferoidal şi piriform cu guler. Fragmentele amforice provin, după restaurarea parțială, de la un număr minim de şase amfore, aparținând tipului sferoidal (fig. 10/3; 14 sus; 16–18/1) şi de la un exemplar piriform cu guler (fig. 14 jos). Materialul amforic descoperit la sud de zidul monumentului provine de la amfore cu suprafața lisă, din pastă gălbuie la exterior, roşiatică la interior[21], precum şi de la amfore cu suprafața canelată, din pastă roşiatică, acoperite cu angobă alb-gălbuie, clasice pentru tipul sferoidal[22] (fig. 10/3, 14–18/1). Amfore sferoidale, aduse din centrele de producție bizantine şi datate larg în sec. IX–XI[23], au fost descoperite în diverse puncte din spațiul dobrogean, indiferent că este vorba de carierele de la Cernavodă[24] şi Murfatlar-Basarabi[25], de castre ale valului de piatră[26], de aşezări rurale sau aşezări fortificate de tip urban (Nufăru[27], Tulcea[28], *Dinogetia*-Garvăn[29], *Noviodunum*-Isaccea[30], Capidava[31], Constanța[32], Mangalia[33], Păcuiul lui Soare[34], Dristra-Silistra[35] şi Țar Asen[36]). La începutul

[17] Barnea 1971, 261; Barnea 1989, 131.

[18] Günsenin 1989, tipurile I–IV. Precizăm că, după părerea noastră, cele patru tipuri stabilite de Nergis Günsenin pentru amforele de pe teritoriul Turciei reprezintă clasificarea cea mai potrivită şi pentru amforele descoperite în Dobrogea.

[19] Barnea 1971, 261–269, fig. 86–88; Barnea 1989, 131–137, fig. 1–4.

[20] Toate cele patru categorii de amfore bizantine amintite au fost descoperite până în prezent la Nufăru, materialul fiind în cea mai mare parte inedit. Pentru mențiuni vezi Damian *et alii* 2007, 118, fig. 23–25.

[21] 43 de fragmente de pereți, trei toarte, două fragmente din zona gâtului, cu toarta ruptă.

[22] 46 de fragmente de pereți, trei toarte, două fragmente din zona gâtului, cu toarta ruptă.

[23] Barnea 1989, 131–133 şi notele 1–6.

[24] Diaconu 1980, 192.

[25] Barnea 1962, 363–364.

[26] Comşa 1957, 327–330, fig. 4/10.

[27] Damian *et alii* 2007, 118, fig. 23.

[28] Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu 1984, 148, pl. III/5.

[29] Barnea 1967b, 249–257, fig. 154–158; Barnea 1973, 308, 315, fig. 15/7, 328, fig. 25/1–5; Vasiliu 1991, 1, 379; 2, 348, pl. VI/3.

[30] Stănică 2007, 515–516 şi nota 8.

[31] G. Florescu, R. Florescu 1959, 625–626, pl. V/7.

[32] Barnea 1954, 516; Barnea 1971, 261; Mănucu-Adameşteanu 1991, 321.

[33] Barnea 1959, 905–906, fig. 2.

[34] Diaconu 1961, 603–604, fig. 5/1–2 şi materiale inedite.

[35] Angelova l987, 110.

[36] Dimitrov 1993, 105.

sec. al XI-lea, acest tip de amfore se asociază, în aşezările fortificate de tip urban, cu amforele piriforme cu guler, situaţie documentată până acum pe teritoriul dobrogean la Nufăru[37], Tulcea[38], Dinogetia-Garvăn[39], Capidava[40], Mangalia[41].

O cantitate mare de materiale de construcţie – ţigle şi olane fragmentare, probabil bizantine, la care se adaugă câteva cărămizi romano-bizantine refolosite – a fost descoperită la sud de absida bisericii, în pământul negru al gropii menajere care a distrus complexul, în naosul bisericii şi în pământul galben de amenajare din interiorul edificiului[42]. Descoperirea acestor materiale de construcţie ne determină să considerăm că biserica era acoperită cu ţigle, pe şarpantă de lemn, coama fiind din olane, cum se întâlneşte şi la bisericuţa de la *Dinogetia*-Garvăn[43]. Materialele respective sunt din pastă fină, bine arsă, conţinând şi scoici în compoziţie, de culoare gălbuie sau roşiatică, cu decor compus din incizii fine sau mai pronunţate, în genul canelurilor (fig. 10/4–5, 11–13). Acestora li se adaugă două fragmente de olane cu semne în relief (fig. 11/2 sus), adică provenind de la olane pe a căror parte convexă sunt realizate în relief diferite semne plasate de obicei într-un colţ, dintre care unele reproduc forma literelor greceşti K, P, B şi Δ[44], ce se întâlnesc numai în Dobrogea bizantină de la sfârşitul sec. al X-lea şi începutul sec. al XI-lea, în aşezări precum cele de la Nufăru[45], *Noviodunum*-Isaccea[46], *Dinogetia*-Garvăn[47], Slava-Rusă[48], Capidava[49], Păcuiul lui Soare[50], Dristra-Silistra[51], Ţar Asen[52]. Practica fabricării acestor olane este de origine bizantină, doar aşa putându-se explica de ce apar exclusiv la Constantinopol[53] şi în regiuni stăpânite de bizantini[54], fiind utilizate de obicei pentru acoperirea încăperilor turnurilor fortificaţiilor[55]. Trebuie precizat însă faptul că, spre deosebire de situaţia de la *Dinogetia*-Garvăn, unde olanele

[37] Damian *et alii* 2007, 118, fig. 24.
[38] Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu 1984, 144, 148, pl. III/6, IX/4, XIV/1–7, XV/4–5, XXII.
[39] Barnea 1967b, 257–259, 267, fig. 159/1–2; 161/1, 160–162.
[40] G. Florescu, R. Florescu 1959, 625–626, pl. V/8.
[41] Barnea 1959, 905–906, fig. 2/2, 3/1.
[42] Au fost descoperite 461 de fragmente de ţigle şi olane şi 45 de fragmente de cărămizi.
[43] Barnea 1967a, 352.
[44] Diaconu 1959, 491–497, fig. 1.
[45] Materiale inedite, descoperite cu precădere în zona instalaţiei portuare din punctul *Trecere bac* şi în zona turnului bastion de pe str. Cetăţii.
[46] Diaconu 1959, 491, fig. 1/2.
[47] Diaconu 1959, 491, fig. 1/1, 4; Ştefan, Barnea, Mitrea 1962, 687, fig. 12; Barnea 1967a, 352–353.
[48] Diaconu 1959, 492.
[49] Diaconu 1959, 491–492.
[50] Diaconu 1959, 491, fig. 1/3; Diaconu, Popa, Anghelescu 1962, 718–719, fig. 8.
[51] Materiale inedite, aflate în expoziţia Muzeului de istorie şi arheologie din Silistra.
[52] Antonova, Dremsizova, 60–61 (în relaţie cu biserica nr. 1).
[53] Ebersolt 1910, 39, cat. 153–154, fig. 45.
[54] Diaconu 1959, 495.
[55] Cazul turnurilor-poartă ale cetăţii de la Nufăru (descoperiri inedite, campania 2009; pentru turnul bastion vezi Damian *et alii* 2010, 32–33, fig. 10/2–3), *Dinogetia*-Garvăn (Barnea 1967a, 352–353), Păcuiul lui Soare (Diaconu, Popa, Anghelescu 1962, 718; Popa 1972, 36).

descoperite în jurul bisericuţei erau din categoria celor cu semne în relief[56], cele descoperite la Nufăru sunt în majoritate simple, cu excepţia celor două fragmente deja amintite, descoperite în interiorul edificiului.

În interiorul navei, pe latura de sud, a fost identificată tencuială pictată în culorile roşu, albastru închis şi ocru (fig. 10/1), situaţie întâlnită şi la *Dinogetia*-Garvăn, unde se poate vorbi chiar despre pictură murală, descoperită *in situ*, pe pereţii de vest şi de nord ai naosului, ca şi sub forma fragmentelor desprinse aflate în interiorul bisericuţei[57]. Tot în naos a fost identificat *in situ* un urcioraş acoperit cu smalţ verde (fig. 10/2; 18/2), din categoria ceramicii monocrome simple[58], categorie ceramică atestată la Nufăru[59], sub forma importurilor din lumea bizantină, databile în sec. al XII-lea[60].

Materialul arheologic prelevat din groapa menajeră care a secţionat biserica provine de la oale din specia nisipoasă, cu decor incizat liniar (fig. 19–20), de la urcioare din pastă roşie, fină, cu decor în val (fig. 20), de la amfore piriforme cu torţi supraînălţate şi de la amfore conice/romboidale (fig. 19), de la vase smălţuite, fie simple, acoperite pe partea interioară, fie decorate prin pictură, cu dungi de humă albă (fig. 20), sau în maniera sgraffito pronunţat, pe fond de culoare caramel (fig. 19). Categoriile ceramice amintite, cunoscute atât din situl de la Nufăru, cât şi din aşezările contemporane de la Dunărea de Jos, cu analogii certe în lumea bizantină[61], pot fi încadrate la graniţa sec. XII–XIII.

Din punct de vedere cronologic, elementele de ordin arheologic aduse în discuţie (stratigrafia zonei, materialul amforic din amenajarea făcută pentru realizarea fundaţiei, piesele ceramice descoperite în groapa menajeră care a distrus locaşul de cult), ca şi analogiile de plan invocate pledează pentru încadrarea funcţionării bisericii în sec. XI–XII. Nu putem exclude însă, cu titlul de ipoteză de lucru, posibilitatea ca biserica să fi fost ridicată la scurt timp după fortificaţia bizantină *a fundamentis*, deci să reprezinte o creaţie a sfârşitului sec. al X-lea. Plasarea fundaţiei ei în aceeaşi depunere arheologică în care apare şi fundaţia turnului de colţ al cetăţii bizantine, precum şi amplasarea *extra muros* ar putea fi un argument în acest sens, edificiul îndeplinind iniţial rolul unei biserici de garnizoană. Evoluţia spre rolul de biserică a unei comunităţi creştine trăitoare la adăpostul zidurilor cetăţii, în jurul căreia se dezvoltă un cimitir, se produce cu precădere în sec. al XI-lea, mai ales în a doua jumătate a acestuia, edificiul funcţionând, probabil, până spre sfârşitul sec. al XII-lea.

[56] Barnea 1967a, 352–353.

[57] Barnea 1967a, 353, 355, fig. 190; Barnea 1981, pl. 33.

[58] Categoria „Plain Glazed Ware” – Morgan 1942, 36; Talbot Rice 1959, 110.

[59] Baraschi, Damian 1993, 238–241 şi nota 47.

[60] Barnea 1971, 277–278; Barnea 1989, 138–139; Baraschi, Damian 1993, 240–241 şi notele 48–64.

[61] Damian *et alii* 2007, 117–118, fig. 16–22, 24–25; Baraschi, Damian 1993, 240, 245 şi notele 124–140, 248–249 şi notele 186–194.

3. CIMITIRUL

Pe proprietatea Ivanov, la sud de bisericuță, au fost descoperite 19 morminte[62] de inhumație, aparținând unei **necropole** cercetate parțial, într-o zonă amplasată *extra muros*, la 0,20 m nord față de zidul nordic al turnului de colț şi la 0,30 m sud față de edificiul de cult (fig. 2; 24). Din necropolă a fost cercetat un segment reprezentat de o suprafață de circa 14 mp, amenajările funerare extinzându-se spre est, sub malul de pământ mărginind zona cercetată, şi spre vest, doar sub martorul dintre Secțiunile 1 şi 2, aşadar în jumătatea estică a suprafeței investigate.

În ceea ce priveşte repartiția pe sexe şi pe grupe de vârstă, pe baza studiului antropologic[63], se poate preciza existența a 16 morminte aparținând unor copii (M.1–3, 5, 7–16, 18–19) şi a trei morminte de adulți (M.4, 6, 17), dintre care unul aparținând unui bărbat (M.4) şi două aparținând unor femei (M.6, 17).

S-a înregistrat dispunerea mormintelor în nouă şiruri (prezentate de la N spre S, cu enumerarea complexelor de la V spre E): M.16 şi 15; M.11 şi 18–19; M.17, 12 şi 5; M.13–14 şi 6; M.7; M.10, 4 şi 9; M.3; M.2 şi 8; M.1). S-au înregistrat trei niveluri de înmormântare: cel mai timpuriu, reprezentat de M.16, 18–19; cel intermediar, reprezentat de M.6, 8, 10, 12–13; cel mai târziu, reprezentat de M.1–5, 7, 9, 11, 14–15, 17.

S-a practicat înhumarea individuală. Scheletele au apărut la adâncimi cuprinse între 2,20 şi 3,20 m de la nivelul actual de călcare, fiind depuse în gropi simple, ce nu au putut fi distinse în pământul cenuşiu foarte umed. Într-un caz (M.12) s-a înregistrat protecția defunctului: scheletul, aparținând unui copil, a fost depus pe un pat compus din patru fragmente de olane şi un fragment de amforă sferoidală, fiind acoperit apoi cu o casetă improvizată din alte câteva fragmente de olane (fig. 24/4). Din fragmentele respective s-a putut recompune un olan din categoria celor cu semne în relief, cu lungimea de 0,40 m şi lățimea de 0,16 m (fig. 10/6; 11/1).

Orientarea mormintelor este V-E, cu unele deviații determinate de anotimpul în care s-a făcut înmormântarea. Dintre cele 19 complexe funerare semnalate (fig. 2; 24), au putut fi cercetate integral doar puține schelete (M.5–8), în restul cazurilor fiind vorba fie de morminte care pătrund în malurile secțiunilor (M.2, 4, 15, 17), fie de distrugeri provocate de intervenții ulterioare (M.1) fie de cauze naturale, cum ar fi marea friabilitate a scheletelor infantile (M.3, 9–14, 16, 18–19).

Scheletele (fig. 2; 24), apar în decubit dorsal, cu craniile, atunci când sunt vizibile şi bine conservate, în poziție normală (M.5, 8–9, 12) sau aşezate pe partea stângă (M.6), în câteva cazuri fiind deranjate (M.7) sau distruse din motive naturale

[62] Fiecare complex funerar conține câte un schelet reprezentativ; în unele complexe (M.1, 4, 7, 13, 14 şi 16), apărând şi resturi osteologice de la alți indivizi (vezi analiza antropologică, Vasile 2011, 89-106).

[63] Vasile 2011, 89-106.

(cazul scheletelor de copii deja invocate), cu antebraţele aşezate în diverse poziţii, cu picioarele întinse (M.4, 6), arcuite spre exterior (M.5, 8) sau deranjate (M.2).

Observaţiile au permis stabilirea poziţiei antebraţelor pentru şapte cazuri (M.1, 5–8, 12, 15), în alte situaţii nefiind descoperite în zona săpată (M.2, 4, 17) sau fiind deranjate ori distruse (M.3, 9–11, 13–14, 16, 18–19).

În cazul a şase complexe (M.1, 5–6, 8, 12, 15) s-a putut stabili poziţia ambelor antebraţe. Dintre cele patru variante de bază cunoscute în necropolele medievale (pe umeri, pe abdomen, pe bazin şi pe lângă corp), cu subvariantele lor, au fost înregistrate variantele cu ambele antebraţe pe abdomen (M.8, 15) şi pe bazin (M.12) şi subvariantele cu un antebraţ pe abdomen şi celălalt pe bazin (dreptul pe abdomen, stângul pe bazin – M.1, 5) şi cu un antebraţ pe abdomen şi celălalt pe umăr (dreptul pe abdomen, stângul pe umăr – M.6). Într-un caz (M.7) s-a înregistrat poziţia unui singur antebraţ – stângul – întins pe lângă corp.

Varietatea poziţiei braţelor nu reprezintă un element neobişnuit, fiind întâlnită şi în alte necropole creştine aparţinând sec. XI–XIV, atât în Dobrogea, cât şi în restul ţării şi la sud de Dunăre[64].

Mormintele nu au avut inventar, cu excepţia M.1, în zona picioarelor căruia s-au găsit două monede de bronz, de tip follis, una lângă femurul stâng, emisă în vremea lui Roman IV, clasa G (1067–1071), putându-se presupune că era alunecată din palma stângă, sprijinită pe bazin[65], cealaltă la picioarele aceluiaşi schelet, emisă în vremea lui Constantin X, tipul 2 (1059–1067)[66].

În ceea ce priveşte depunerea monedelor în morminte, ca indiciu al practicii obolului lui Charon în contextul necropolelor creştine bizantine[67], menţionăm prezenţa acestora în necropolele de la Nufăru[68], *Noviodunum*-Isaccea[69], Ostrov (jud. Tulcea)[70] şi Dristra-Silistra[71].

În privinţa încadrării cronologice, putem estima că necropola dezvoltată în jurul bisericuţei din zona nord-vestică a cetăţii de la Nufăru îşi are începuturile în sec. al XI-lea, probabil după mijlocul acestui veac, putând fi folosită până spre sfârşitul sec. al XII-lea, dacă nu chiar şi la începutul veacului următor. Din analiza modalităţii de protecţie a M.12, cu olane cu semne în relief, putem presupune că cel puţin unele morminte au fost ulterioare funcţionării fortificaţiei bizantine, dacă nu chiar edificiului de cult, deşi nu s-au înregistrat situaţii de suprapunere a vestigiilor de zid de complexele funerare.

---

[64] Vezi discuţia şi analogiile la Damian 1993, 85, 90, notele 20–24.

[65] O situaţie similară se întâlneşte la Nufăru şi în segmentele de necropole cercetate pe proprietăţile Drăgan şi Ducica (Damian *et alii* 2007–2008, 316–317).

[66] Identificarea monedelor i se datorează lui Gh. Mănucu-Adameşteanu, căruia autorii îi adresează mulţumirile lor.

[67] Pentru atestările, nu foarte numeroase, şi semnificaţiile practicii vezi şi Damian 2007–2008, 312–313 şi nota 35, 316–317 şi notele 116–119.

[68] Damian *et alii* 2007–2008, 313, 316–317.

[69] Vasiliu 1984, 116, 122–123, pl. XVI/9a–b, 10a–b, 11a–b, 12a–b.

[70] Barnea, Paraschi, Stănică 2002, 226; Stănică 2004, 361.

[71] Angelova 1995, 68–71, 73.

Segmentul de necropolă de pe proprietatea Ivanov se înscrie în categoria necropolelor de inhumaţie creştine ale aşezării de la Nufăru (sec. XI–XIII)[72], remarcându-se, ca şi în alte situaţii, amplasarea mormintelor în proximitatea elementelor de fortificaţie[73], cu precizarea că, în cazul sitului amintit, este vorba de singurul cimitir cercetat până în prezent care se dezvoltă în jurul unei biserici. Ceea ce este particular în privinţa acestui segment de necropolă, este numărul foarte mare al copiilor înhumaţi comparativ cu cel al adulţilor. Ar putea fi indiciul unei grupări a mormintelor de copii într-un anumit sector al cimitirului, înhumările de adulţi fiind probabil plasate spre est, acolo unde cercetarea noastră nu s-a mai putut extinde. Necropola se înscrie, prin analogiile de rit şi ritual, în orizontul mai larg, al cimitirelor, grupurilor de morminte şi mormintelor databile în sec. XI–XIV, cercetate în Dobrogea, la *Dinogetia*-Garvăn[74], *Noviodunum*-Isaccea[75], *Troesmis*-Turcoaia[76], Enisala-„Palancă”[77], *Beroe*-Ostrov (jud. Tulcea)[78], Histria)[79], Capidava[80], Constanţa[81], Bugeac (com. Ostrov, jud. Constanţa)[82], Gura Canliei[83], Dervent[84], Păcuiul lui Soare[85], precum şi în regiunea nord-estică a Bulgariei, la Dristra-Silistra[86], Odărţi[87], Cavarna[88], Caliacra[89].

[72] Pentru descoperiri funerare din diverse epoci la Nufăru vezi Damian *et alii* 2007–2008; pentru zonele cimiteriale încadrabile epocii medio-bizantine vezi Damian *et alii* 2007–2008, 309–313 şi notele 18–39.

[73] Damian *et alii* 2007–2008, 307–308.

[74] Datare sec. XI–XII – Comşa 1967, 367–373; Barnea 1973, 298–301, 310, 330, fig. 10.

[75] Datare sec. XI–XIII – Vasiliu 1984, 107, 125–129, 521–525, pl. II–III; Baumann 2010, 14, 17–20, 22, 31–32, 34–35, 131–132, 134–135, 227–228, cu bibliografia anterioară.

[76] Morminte descoperite în zona cetăţii de est, datate sec. XII–XIII – Vasiliu 1980, 218–229.

[77] Datare sec. XIII–XIV – Lăzurcă, Mănucu-Adameşteanu 1980, 152–156; cercetări inedite Silvia Baraschi, 1984, 1986; Stănică *et alii* 2005–2006, 318 şi nota 18.

[78] Datare sec. X–XII – Petre 1962, 584–586; Barnea, Paraschiv, Stănică 2002, 226; Stănică 2004, 360–365.

[79] Datare sec. X–XI – Condurachi *et alii* 1961, 233–234, fig. 6–8; Suceveanu 1973, 495–502.

[80] Morminte în majoritate inedite, datate în sec. IX–XI – G. Florescu, R. Florescu, Ceacalopol 1961, 574, 577–579, fig. 2–5, pl. I; G. Florescu, R. Florescu, Ceacalopol 1962, 702–703, fig. 1–3, 13–16.

[81] Datare sec. X–XI, probabil până la jumătatea sec. al XI-lea – cercetări inedite 1986 Constantin Chera şi Virgil Lungu (Mănucu-Adameşteanu 1991, 318, 321, nota 61).

[82] Datare sec. X–XI – Chera-Mărgineanu 1981, 297–302.

[83] Datare sec. X–XI – Irimia 1981, 117; Irimia 1982, 140–143.

[84] Datare sec. XI – Damian, Vasile 2010, 339–355.

[85] Morminte descoperite în sectorul „Poartă”, încă inedite, datate în sec. XIII–XIV. Pentru menţiuni bibliografice vezi Damian, Bănăseanu 2006, 249 şi nota 3.

[86] În zona zidului sudic al cetăţii, datate în sec. XII–XIV – Angelova 1995, 99, pl. XVIII – şi în jurul bisericii episcopale, datate începând cu sec. al X-lea până în epoca otomană – Angelova, Atanasov, Koleva 2005, 191.

[87] Datare sec. al XI-lea – Donceva-Petkova 2005.

[88] Datare sec. VIII–XIII – Mircev 1961, 67–76; Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, 62–64, fig. 52–53.

[89] Datare sec. XIII–XIV – Bobceva 1978.

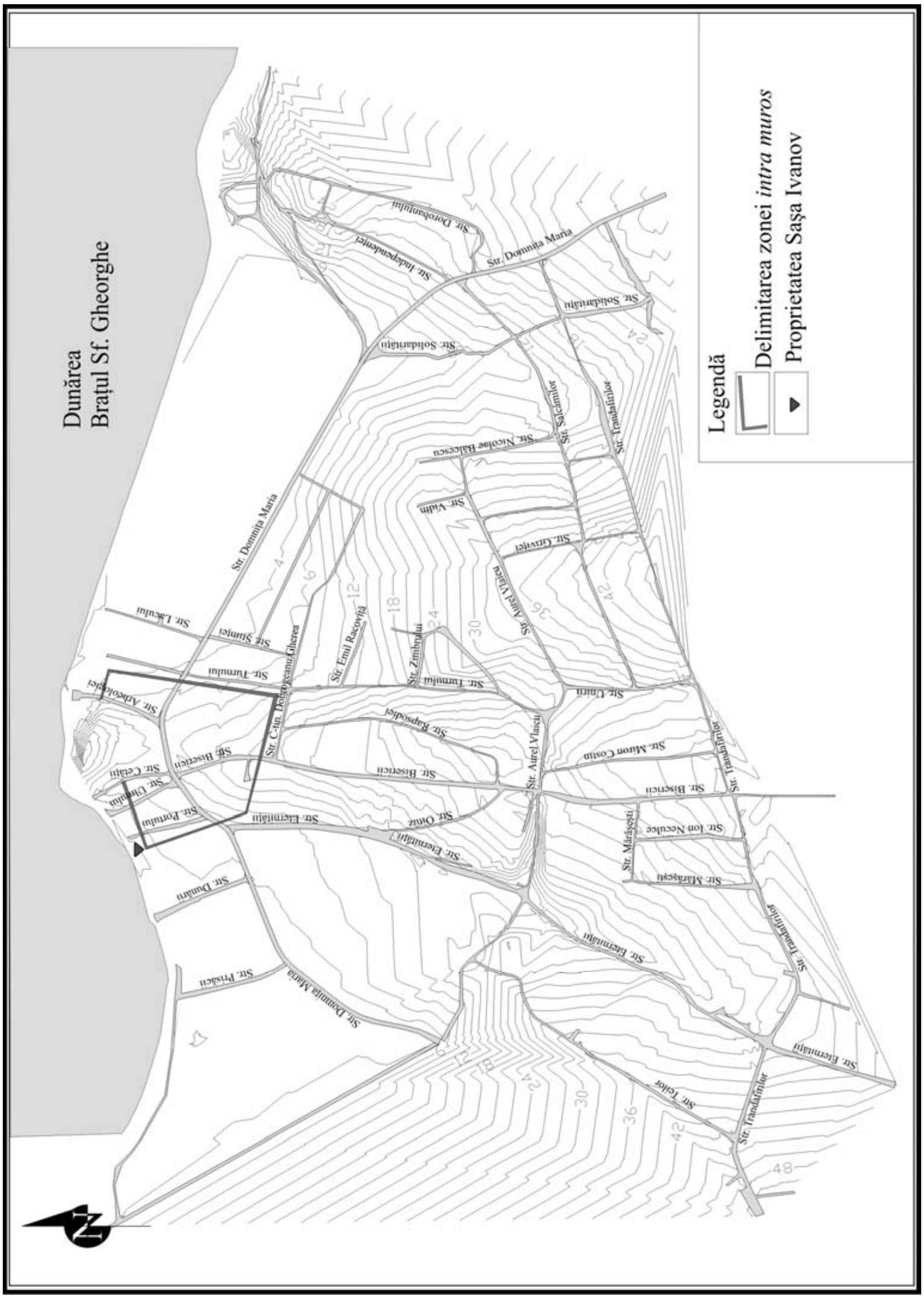

Fig. 1. Planul satului Nufăru, cu marcarea cetății bizantine.

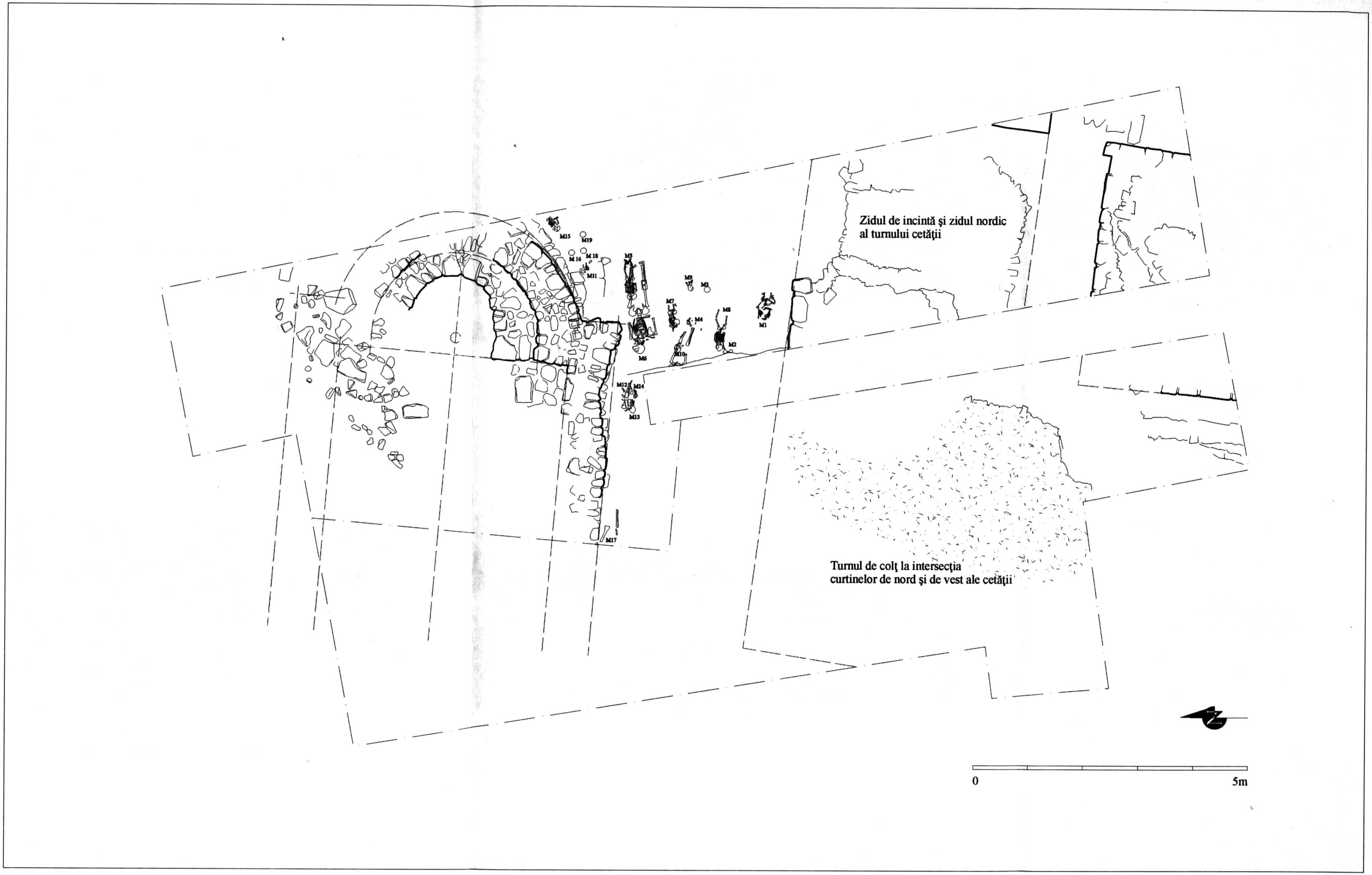
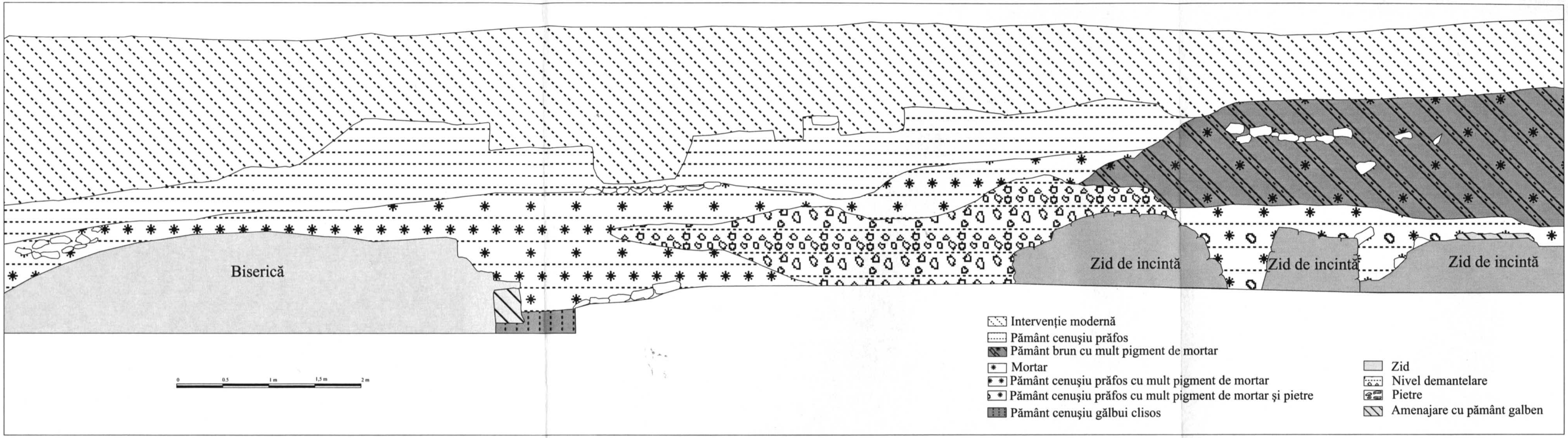
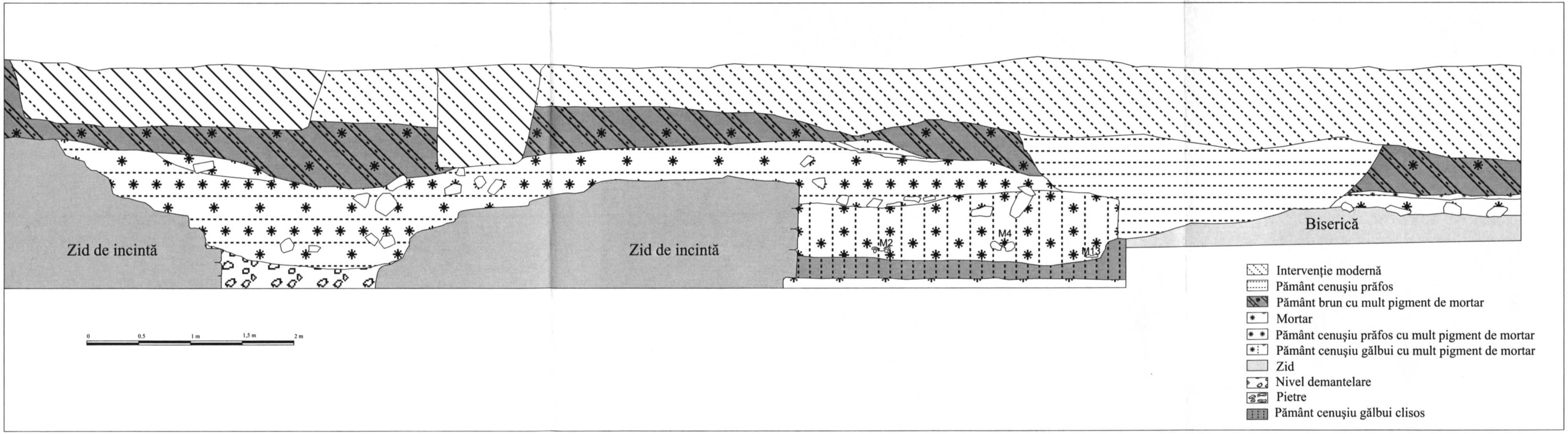

Fig. 2. Planul general al săpăturilor de pe proprietatea Ivanov.

1

2

Fig. 3. Secțiunea 1 cercetată pe proprietatea Ivanov: 1. profilul estic; 2. profilul vestic.

1

2

Fig. 4. Suprafața cercetată pe proprietatea Ivanov, cu biserica și turnul de colț al cetății bizantine: 1. vedere dinspre nord; 2. vedere dinspre sud.

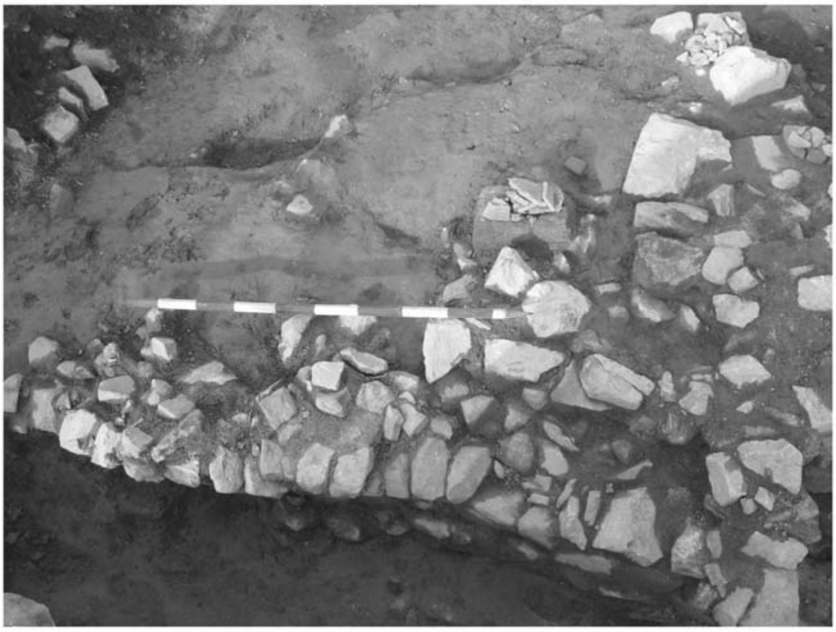

1

2

Fig. 5. Biserica descoperită pe proprietatea Ivanov:
1. vedere dinspre est; 2. vedere dinspre nord.

1

2

Fig. 6. Biserica: 1. latura sudică; 2. absida văzută dinspre est.

Fig. 7. Zidul bisericii. Vedere dinspre sud.

Fig. 8. Zona de sud a bisericii. Detalii de parament.

1

2

Fig. 9. Biserica: 1. amenajarea cu fragmente amforice în pământ galben de sub fundația bisericii; 2. fragment de amforă *in situ* de sub fundația bisericii.

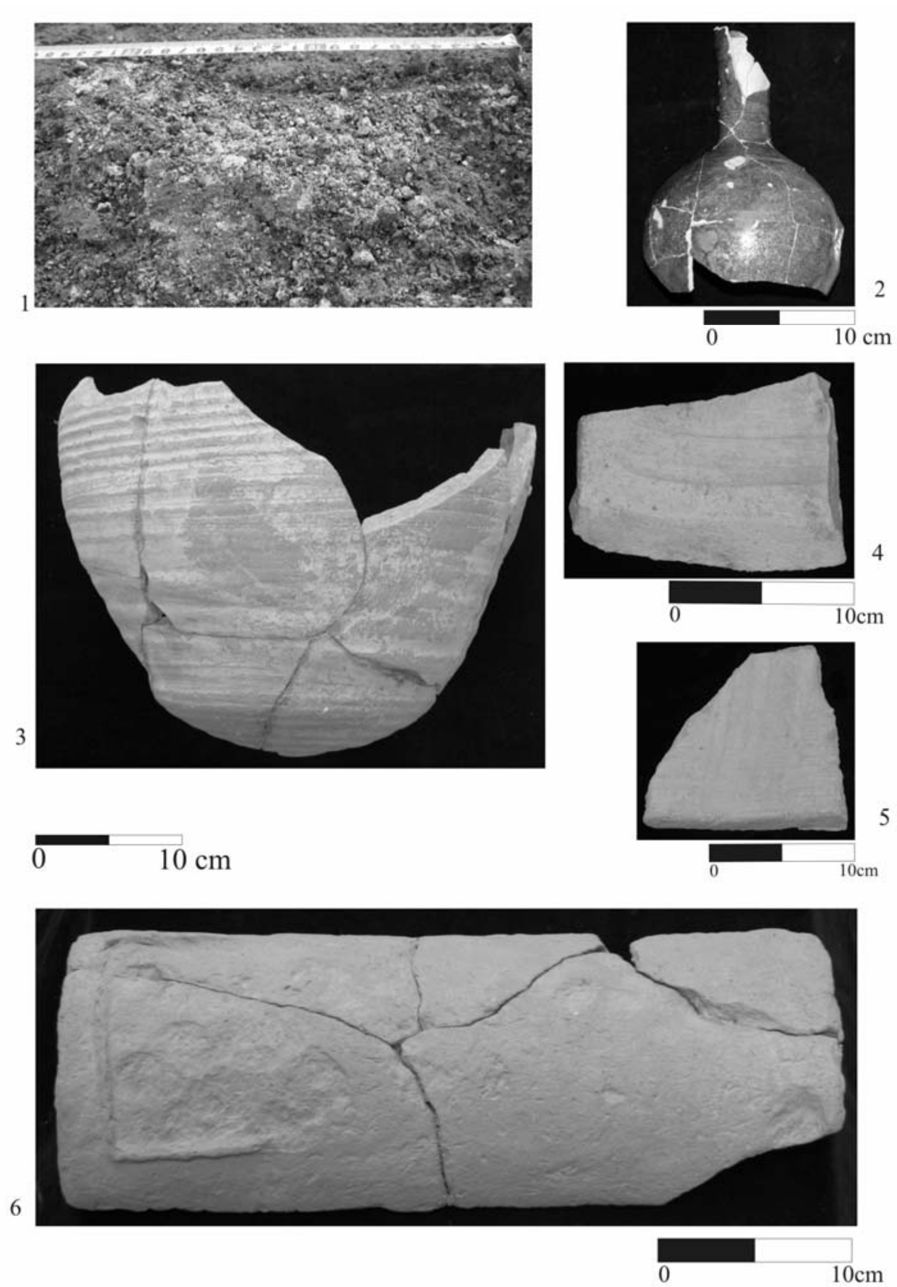

Fig. 10. Materiale arheologice:
1. fragmente de tencuială pictată *in situ*; 2. urcioraş smălţuit;
3. amforă sferoidală restaurată, din amenajarea de sub nivelul fundaţiei;
4.–5. olane din interiorul bisericii ce au aparţinut acoperişului acesteia;
6. olan cu semn în relief din componenţa sistemului de protecţie a M.12.

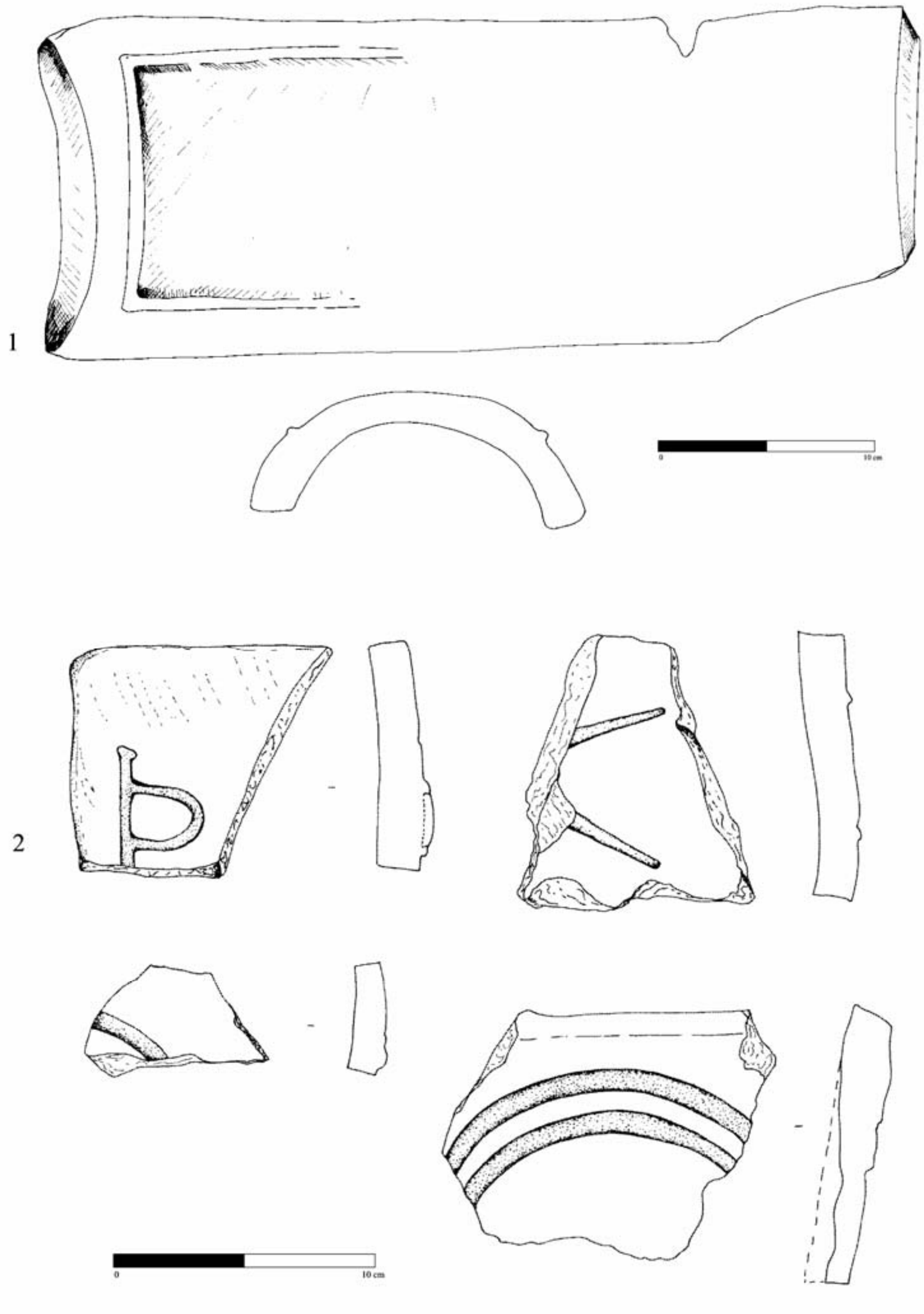

Fig. 11. Materiale de construcție: 1. olan cu semn în relief din componența sistemului de protecție a M.12; 2. olane fragmentare descoperite în interiorul bisericii.

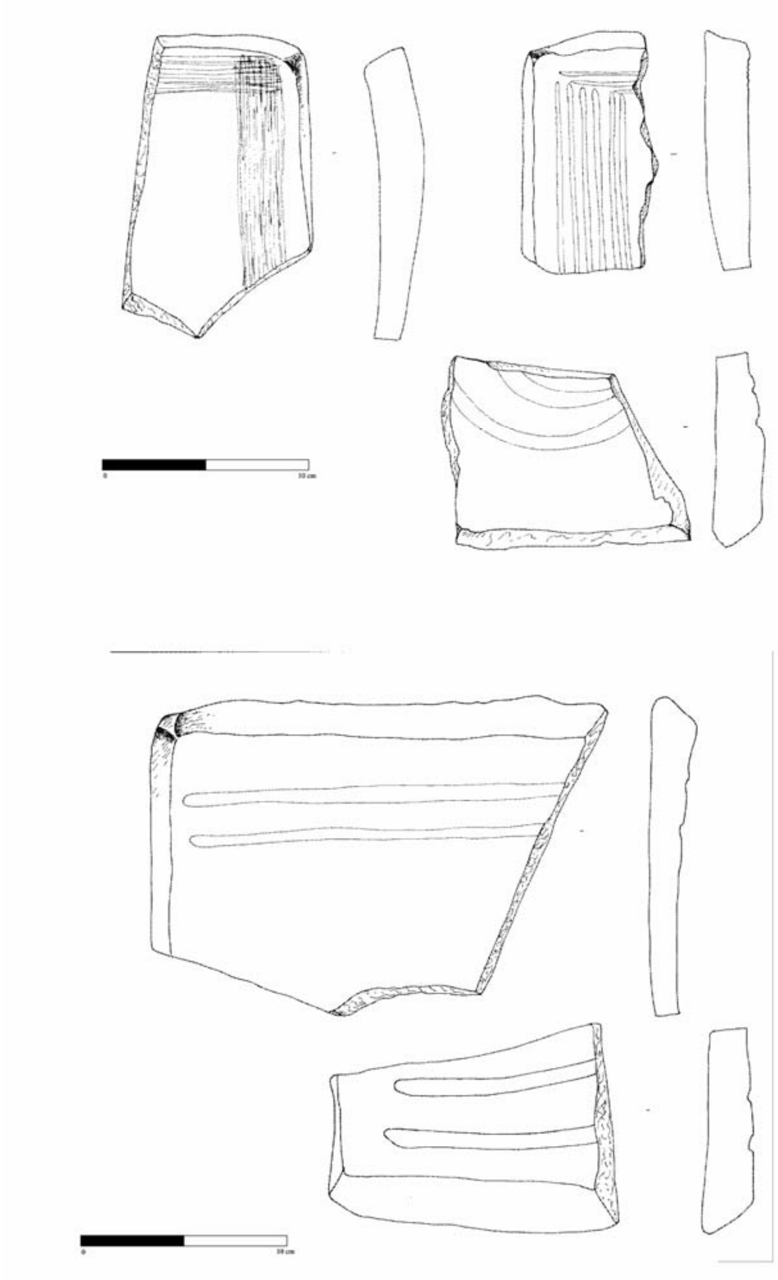

Fig. 12. Materiale de construcție din interiorul bisericii.

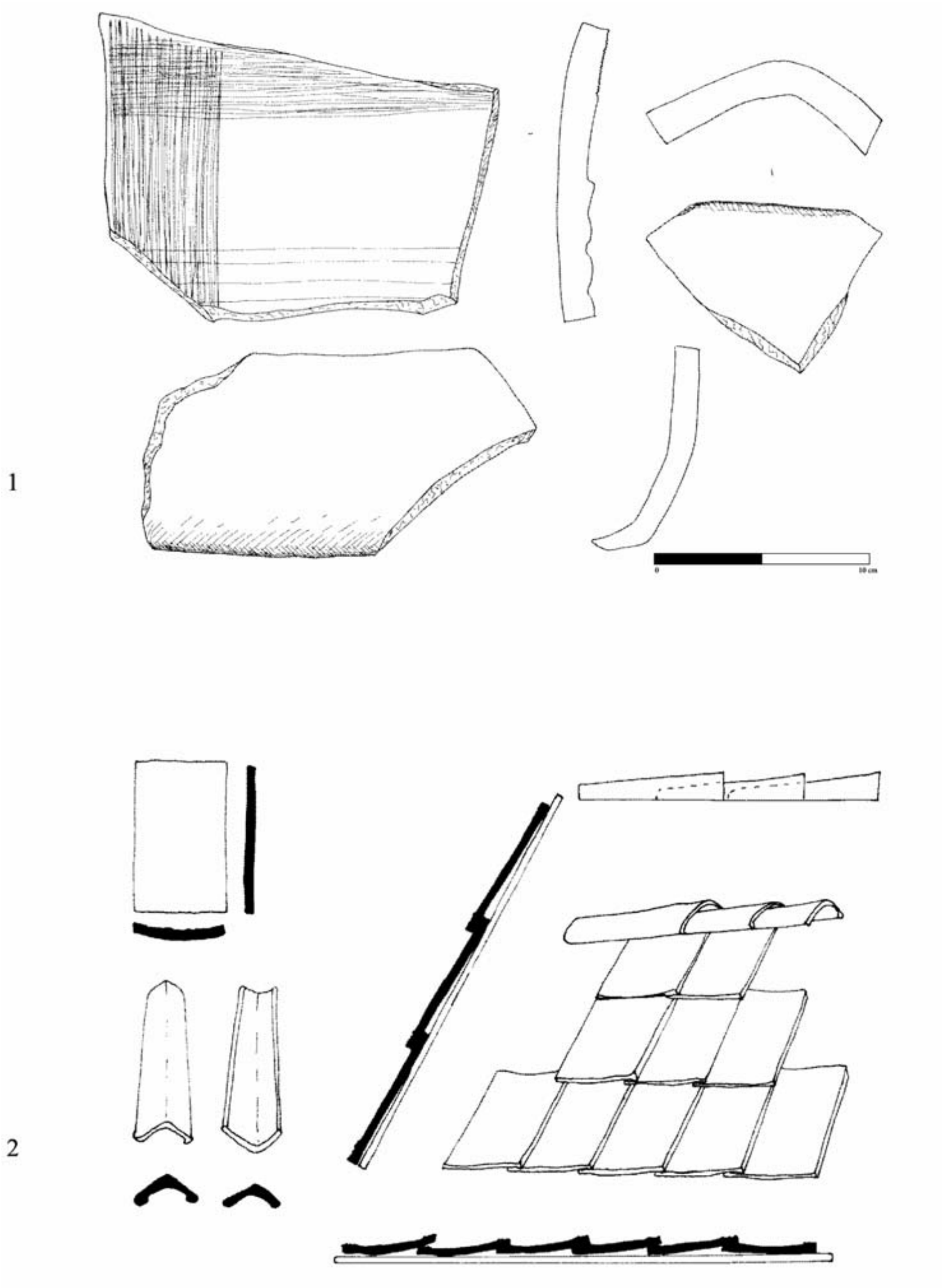

Fig. 13. 1. Materiale de construcţie din interiorul bisericii; 2. învelitoare din ţigle şi olane de coamă: detaliu şi mod de aşezare (după Kvinto, Iordanov 1982, 30, fig. 7).

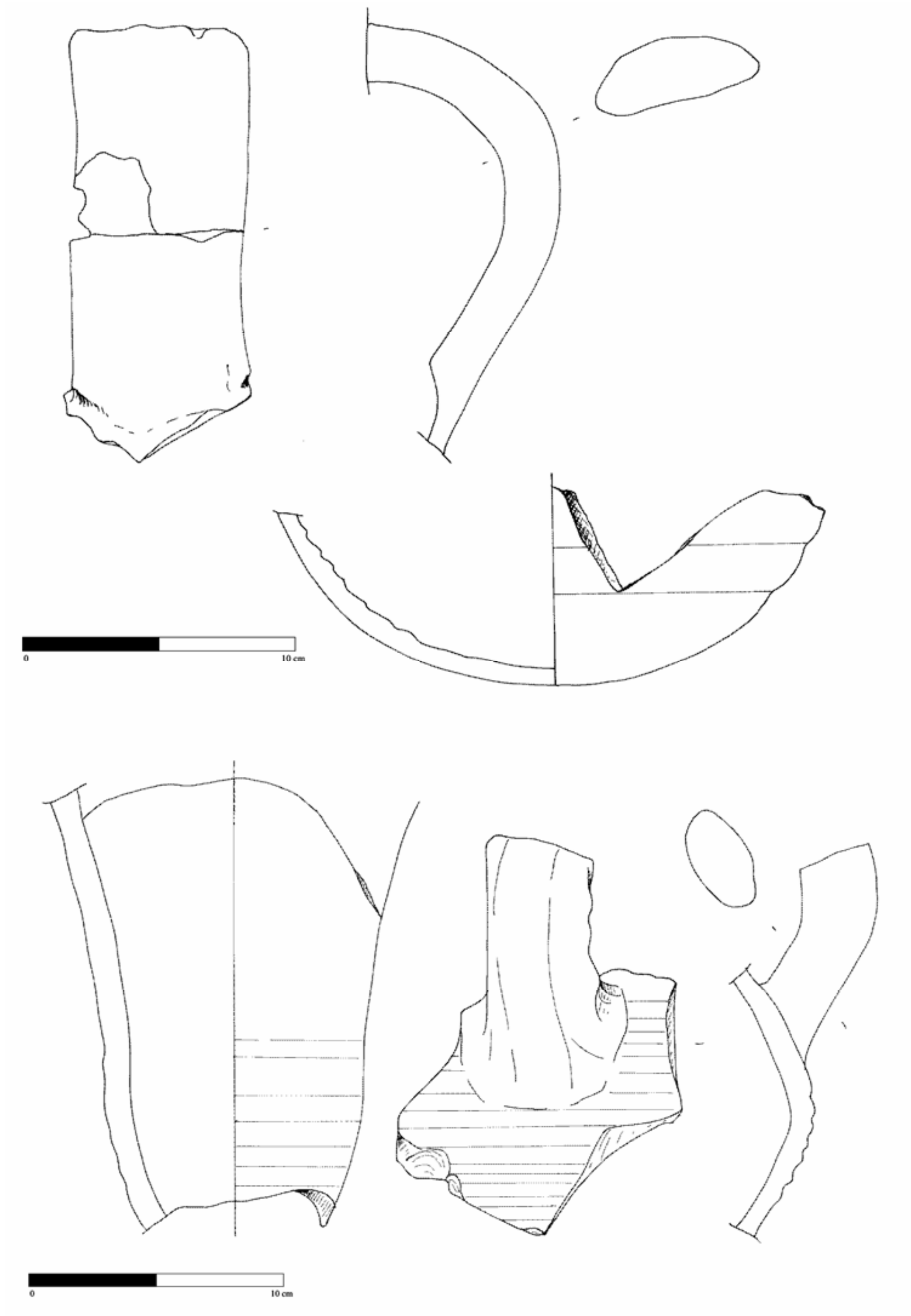

Fig. 14. Fragmente amforice din amenajarea de sub nivelul fundației bisericii.

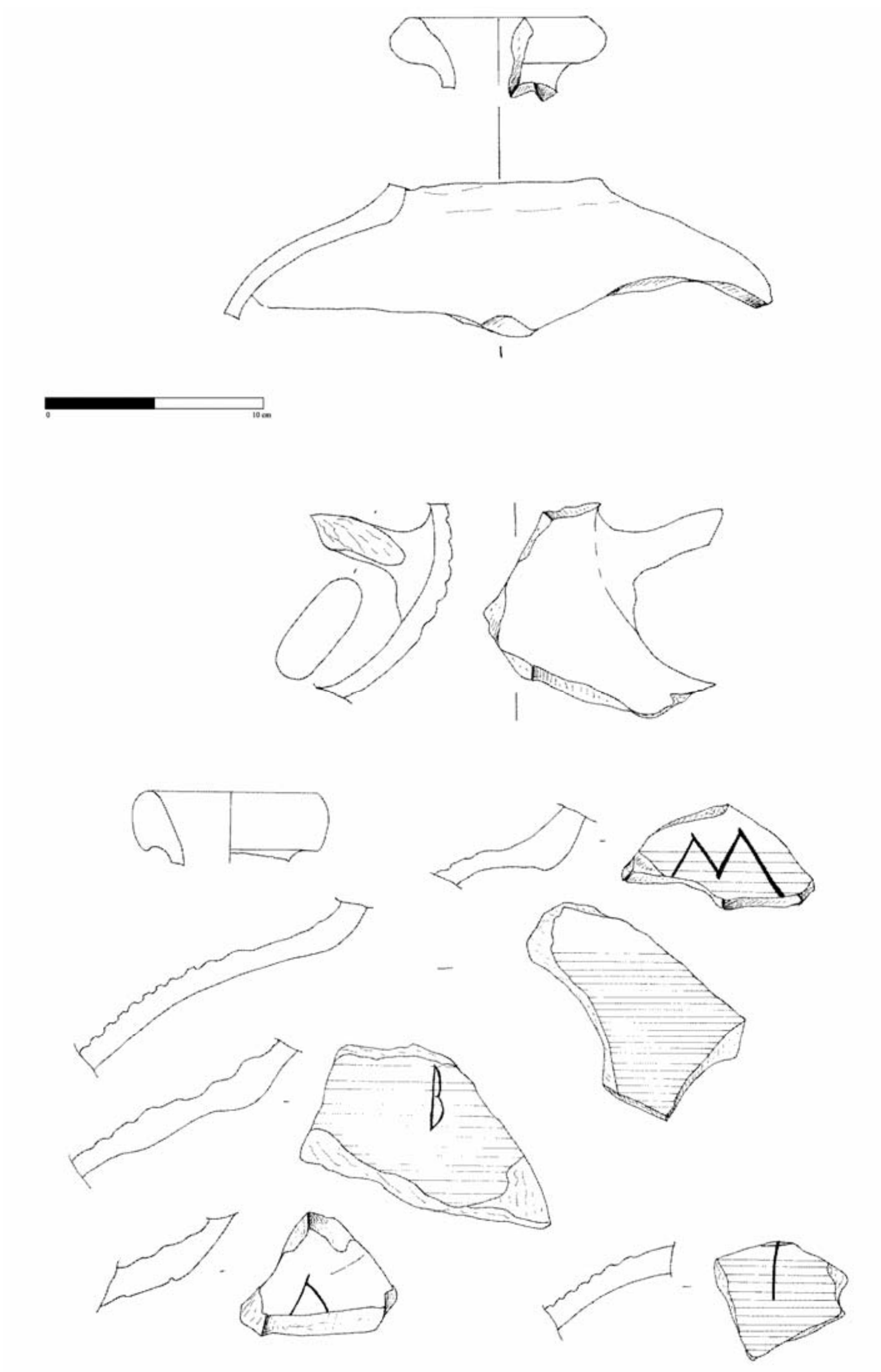

Fig. 15. Fragmente amforice din amenajarea de sub nivelul fundației bisericii.

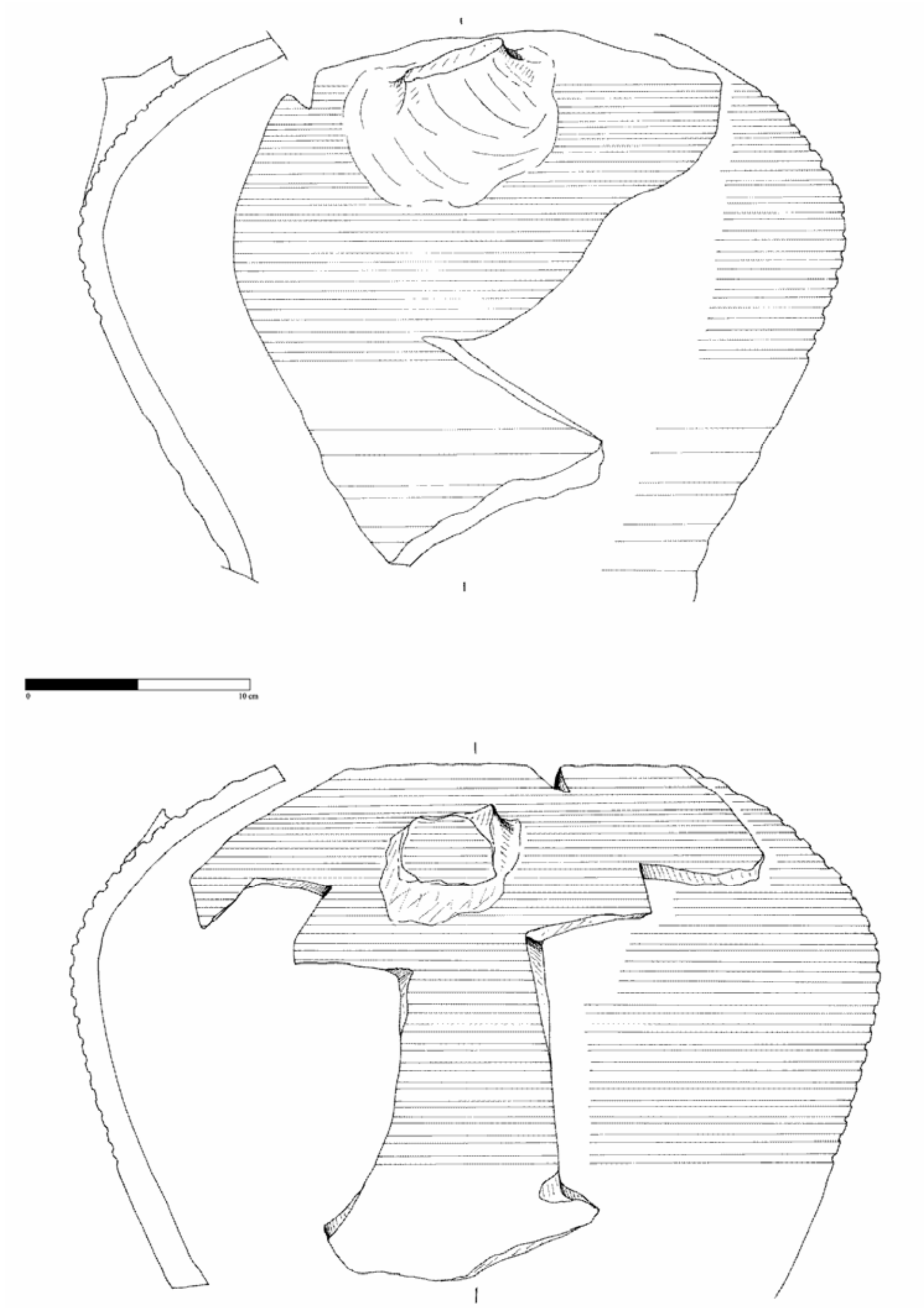

Fig. 16. Amfore sferoidale restaurate din amenajarea de sub nivelul fundației bisericii.

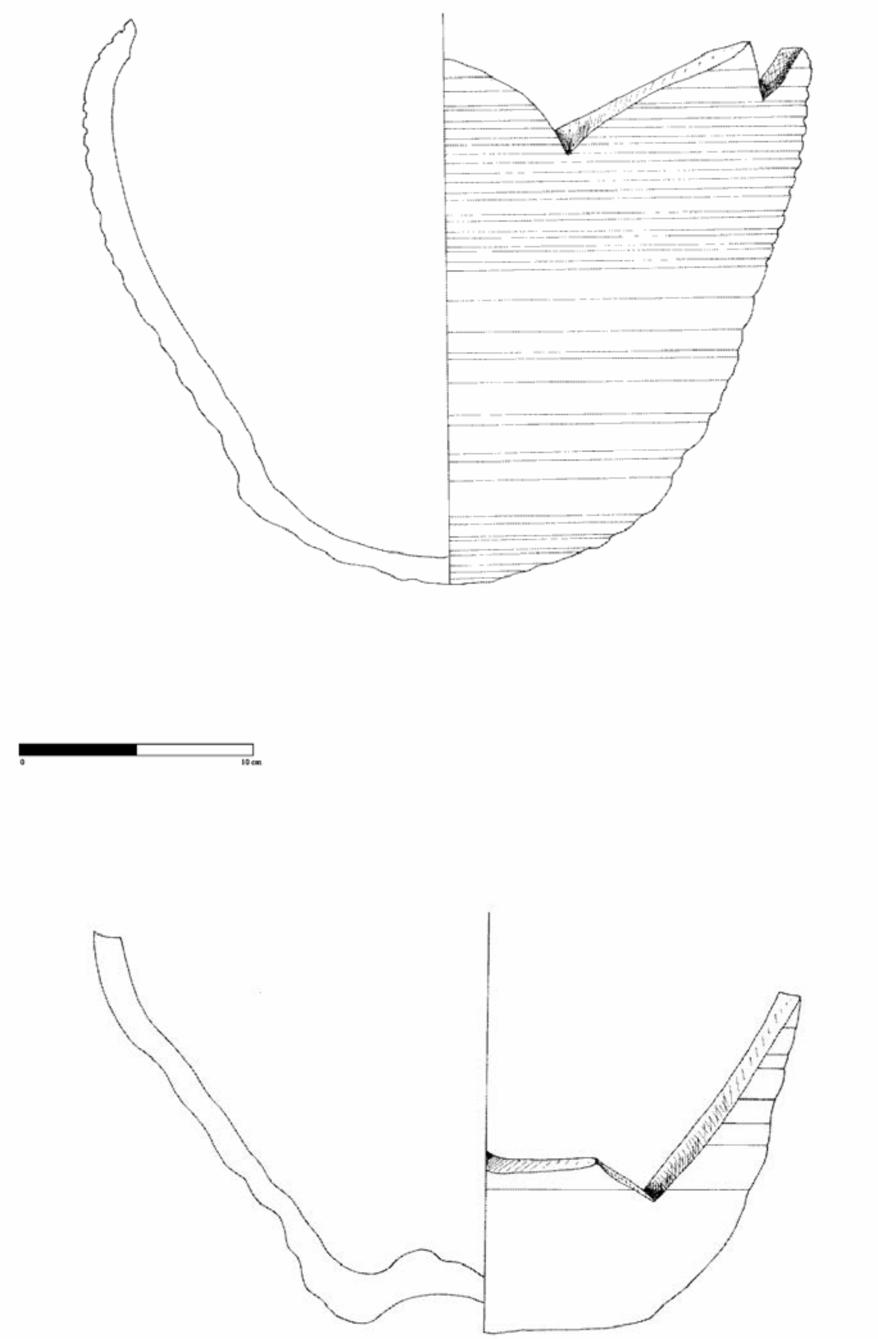

Fig.17. Amfore sferoidale restaurate din amenajarea de sub nivelul fundației bisericii.

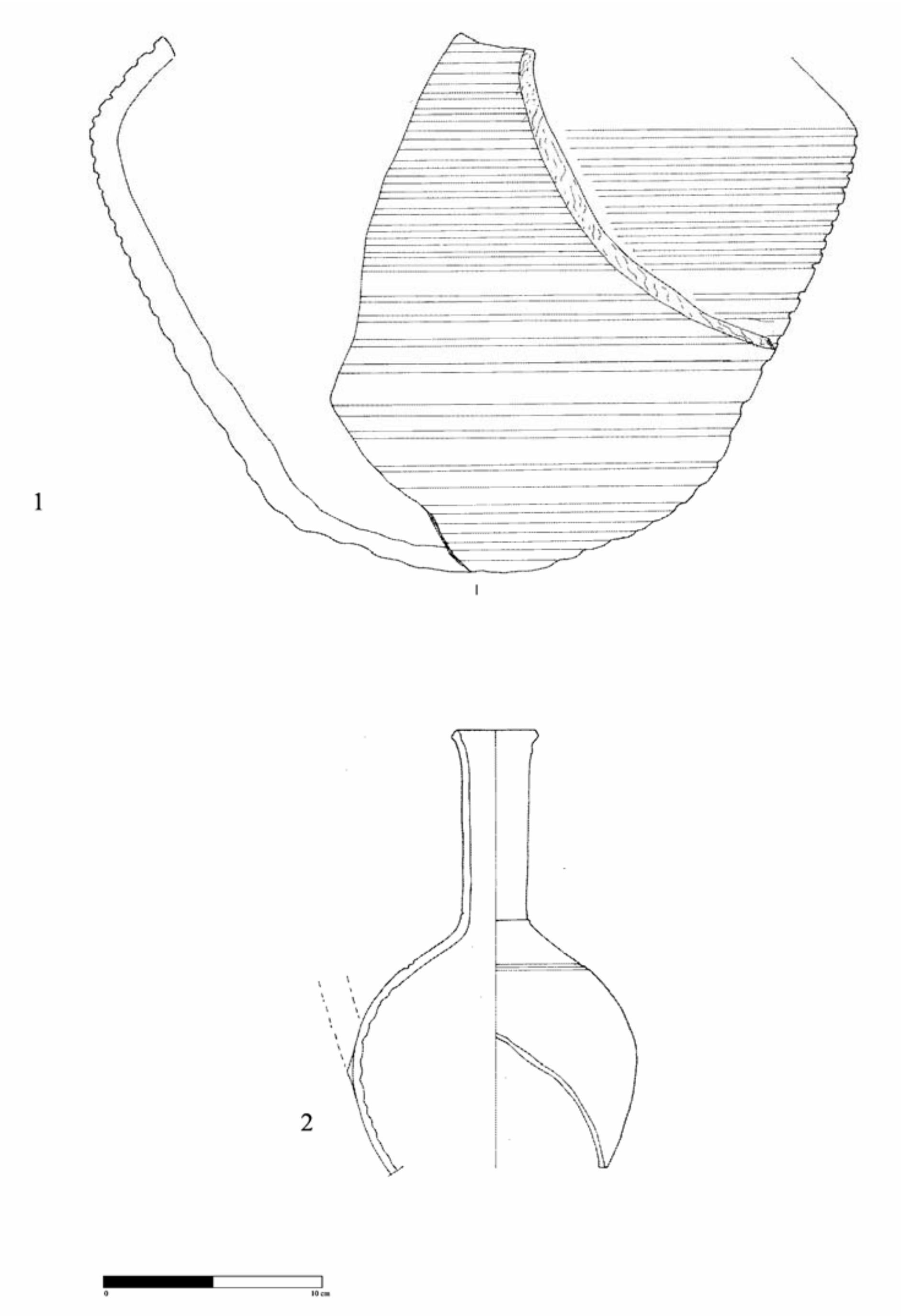

Fig. 18. Materiale ceramice: 1. amforă sferoidală restaurată, din amenajarea de sub nivelul fundației; 2. urcioraș acoperit cu smalț verde descoperit în interiorul edificiului.

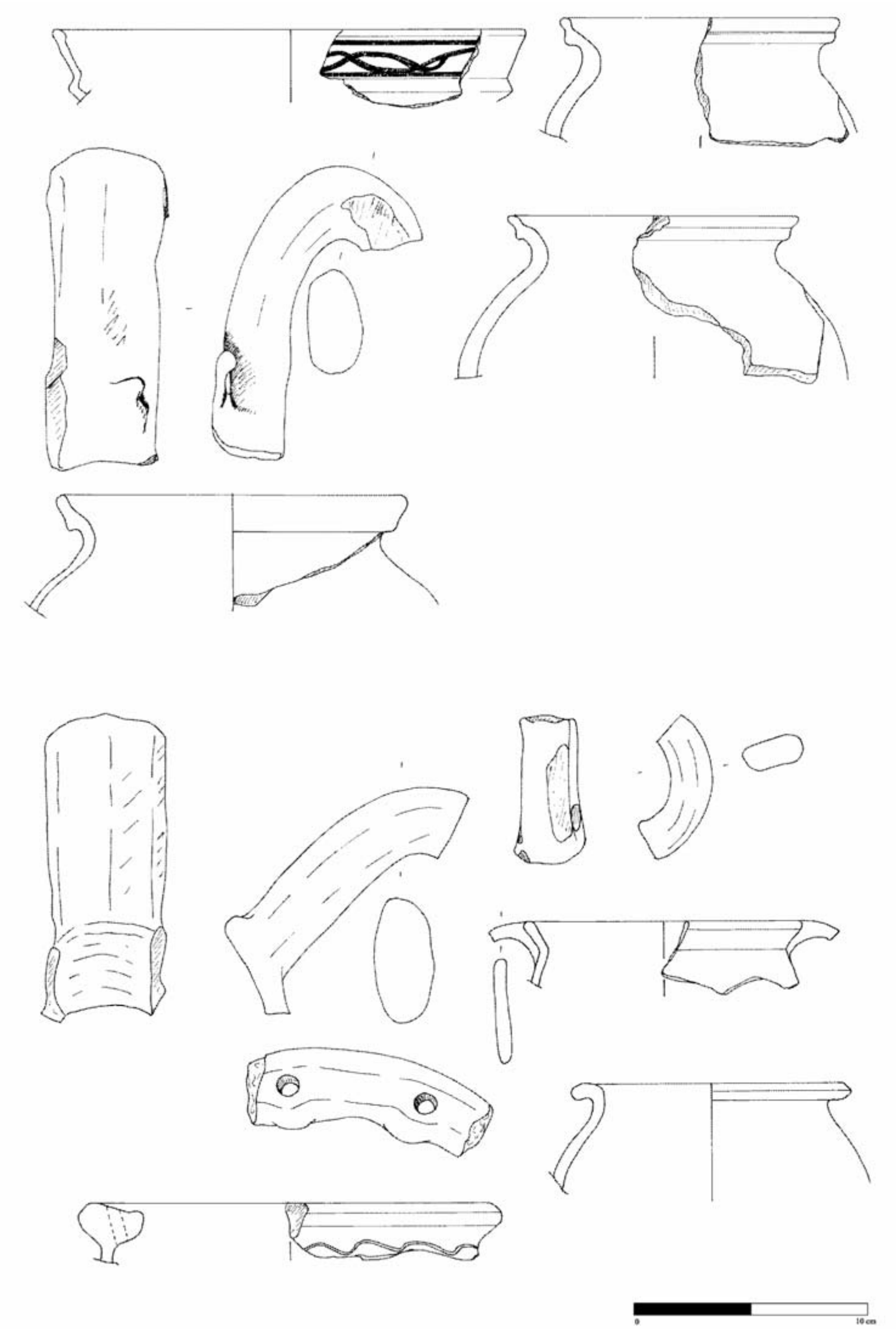

Fig. 19. Fragmente ceramice din groapa menajeră care a distrus biserica.

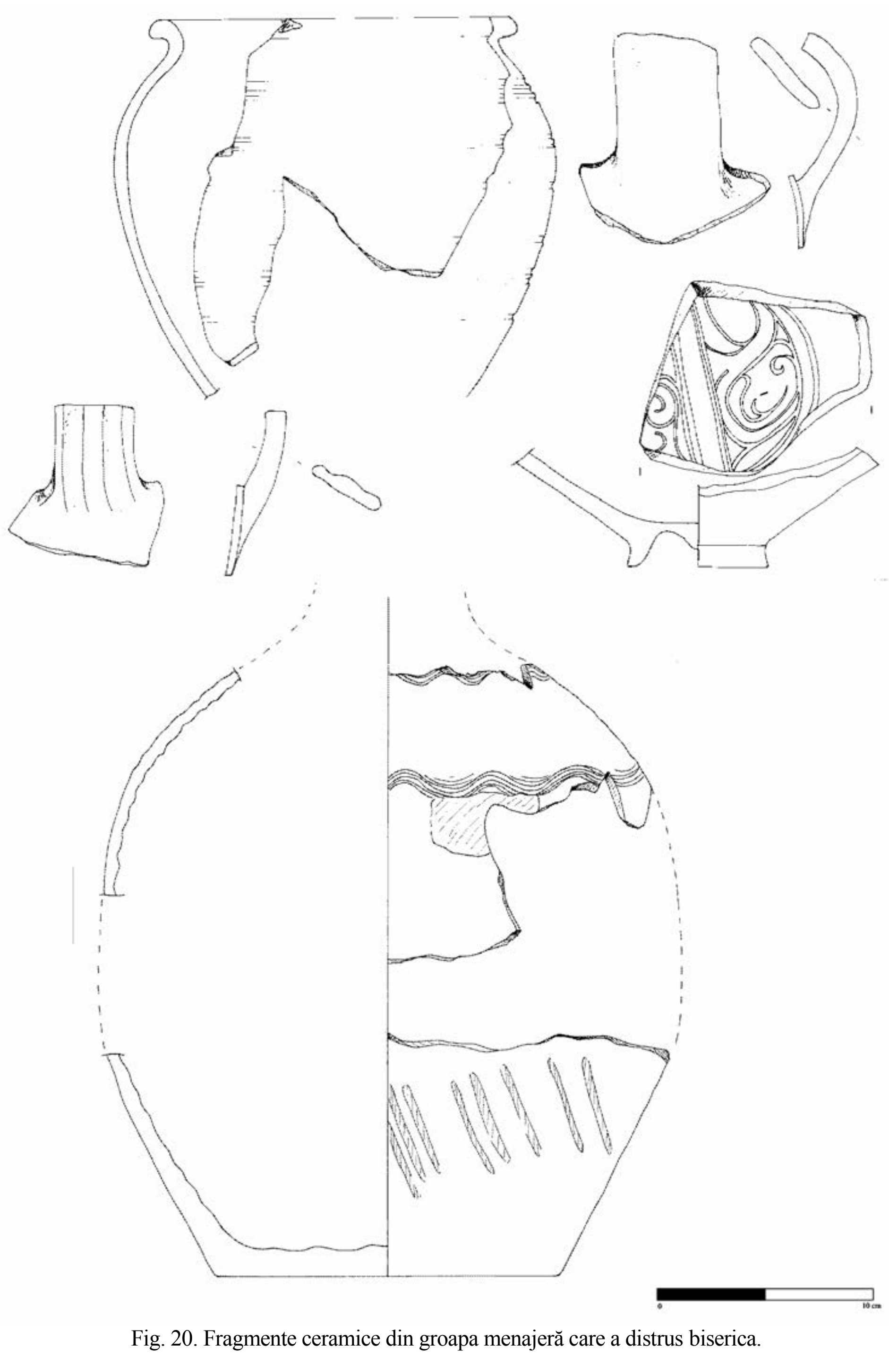

Fig. 20. Fragmente ceramice din groapa menajeră care a distrus biserica.

1

2

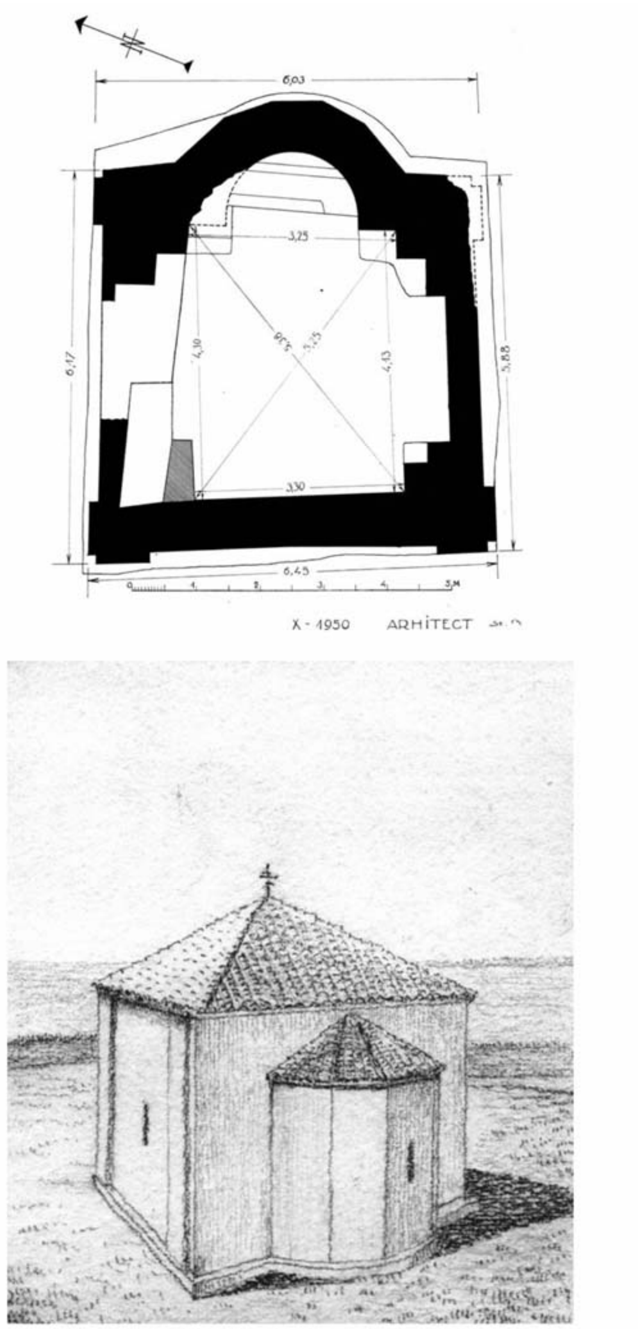

Fig. 21. Bisericuţa de la Dinogetia-Garvăn:
1. plan; 2. propunere de reconstituire
(după arh. Ştefan Balş, arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”).

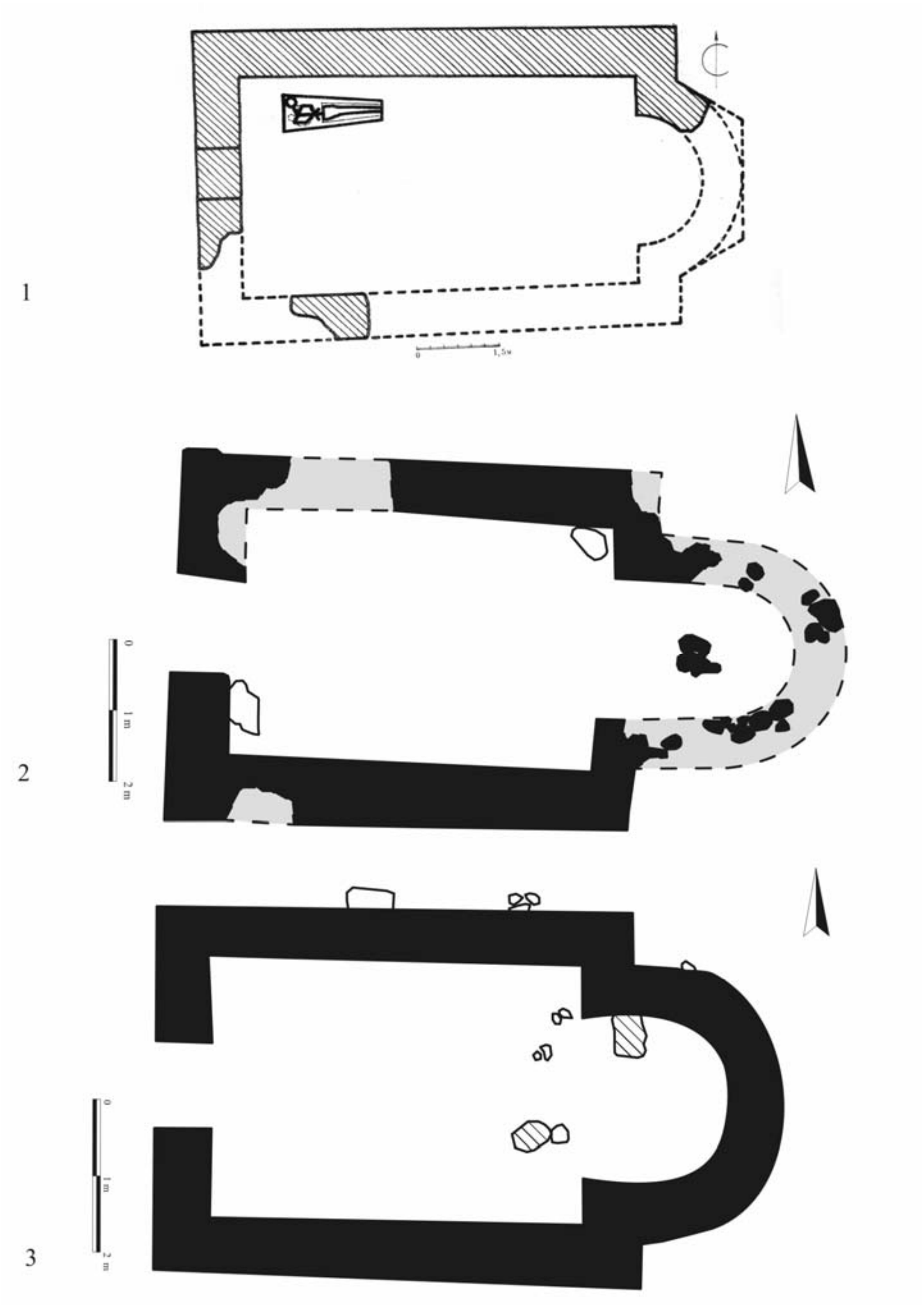

Fig. 22. Posibile analogii:
1. biserica de la Ledenik (Bulgaria), plan (după Kvinto, Iordanov 1982, 26, fig. 4);
2. biserica nr. 1 de la Skala (Bulgaria), plan; 3. biserica nr. 2 de la Skala (Bulgaria),
plan (desene după Iotov, Atanasov 1998, 235–236, pl. XXXVI–XXXVII).

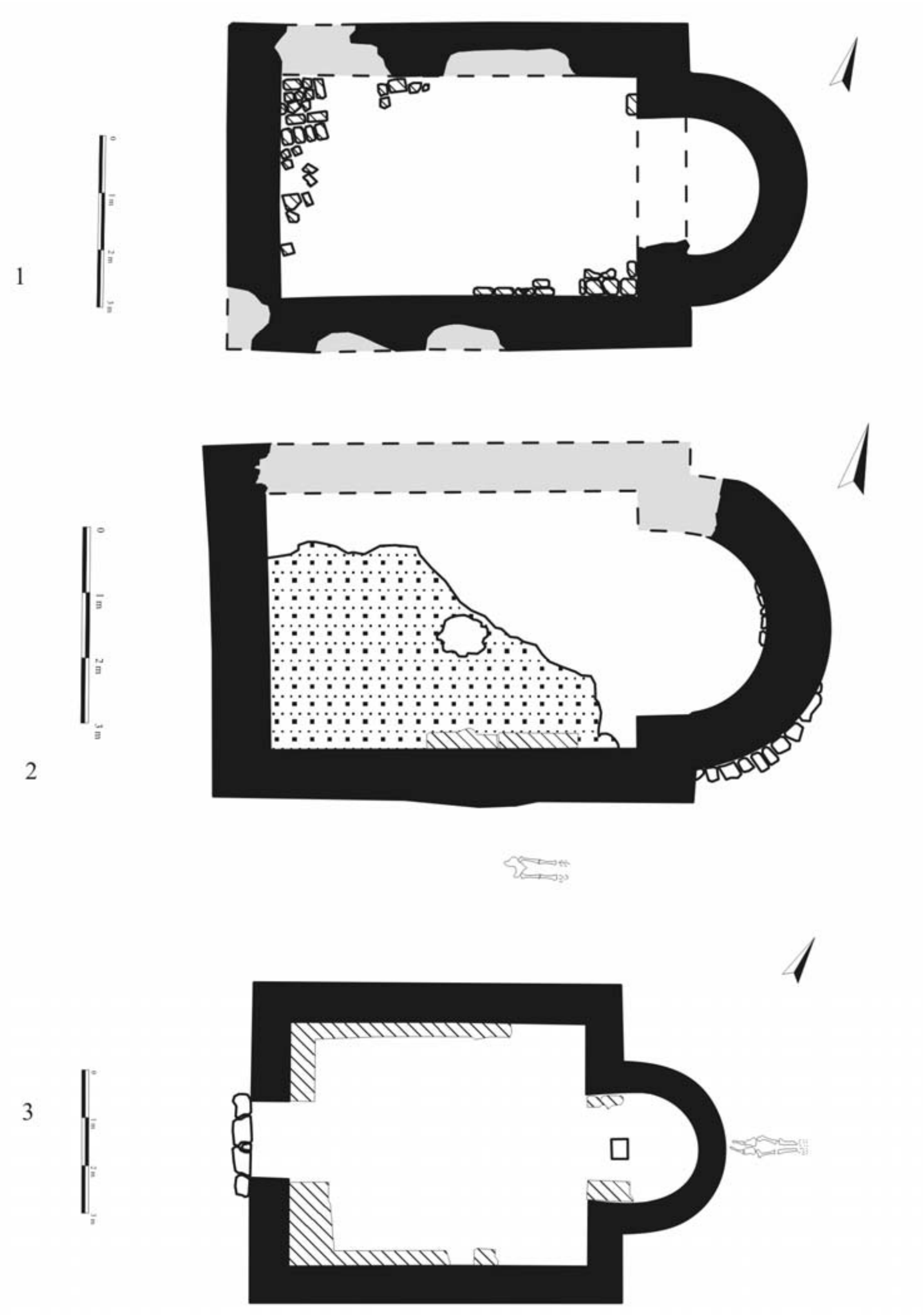

Fig. 23. Posibile analogii. Bisericile de la Tzar Asen (Bulgaria):
1. biserica nr. 1, plan; 2. biserica nr. 2, plan; 3. biserica nr. 3, plan
(desene după Antonova, Dremsizova 1984, fig. 1, 4–5).

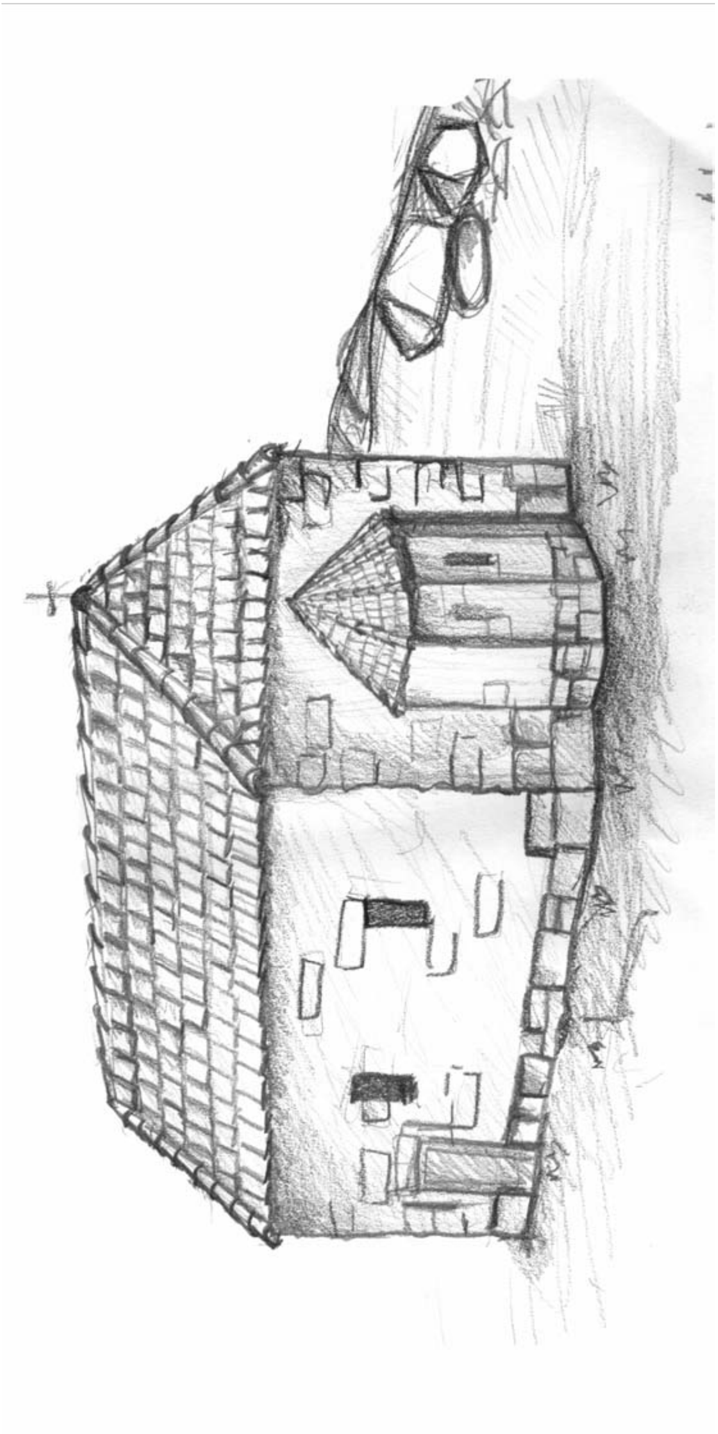

Fig. 24. Propunere de reconstituire a bisericii bizantine descoperite la Nufăru, pe proprietatea Ivanov (Andra Samson).

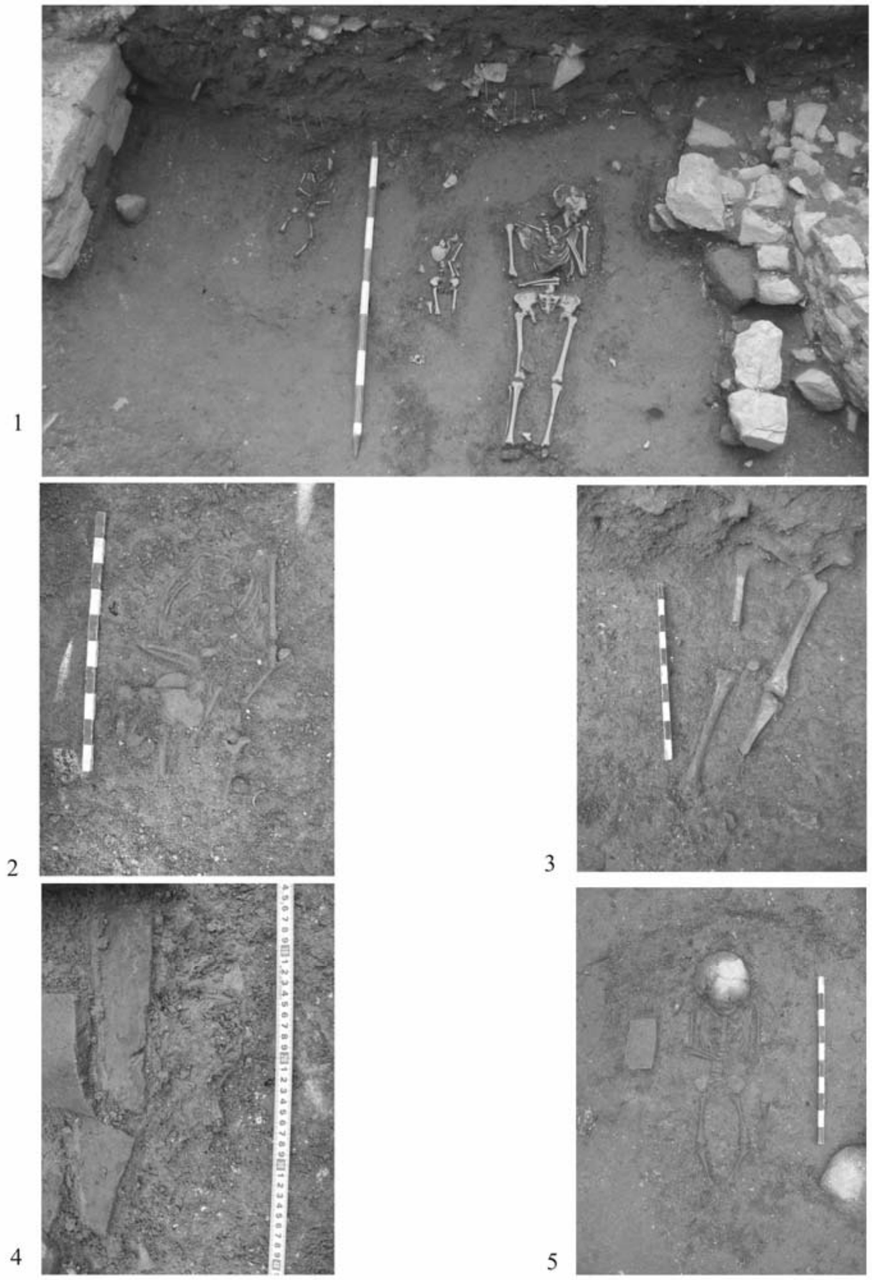

Fig. 25. Cimitirul cercetat pe proprietatea Ivanov:
1. M.6 –10; 2. M.1; 3. M.4; 4. M.12; 5. M.5.

Catalogul mormintelor:

M.1/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt[90] de inhumaţie, la 0,20 m N faţă de zidul nordic al turnului de colţ, 2,71 m adâncime faţă de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, oasele scheletului sunt parţial deranjate în zona coloanei şi a bazinului, antebraţul drept pe abdomen, antebraţul stâng pe bazin, femurele secţionate, probabil de o groapă menajeră, craniul şi braţul drept au fost demontate în momentul săpării, lungime în groapă = 0,48 m, lăţime = 0,31 m; inventar reprezentat de o monedă de bronz aflată lângă femurul stâng, probabil alunecată din palma stângă – un follis Roman IV, clasa G (fig. 2; 24/2);

M.2/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumaţie, la 1 m distanţă N faţă de zidul nordic al turnului de colţ, la N faţă de şi paralel cu M.1, 2,71 m adâncime faţă de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, vizibil doar în jumătatea sa inferioară, de la bazin în jos, partea superioară pătrunzând în malul vestic al S 1, piciorul drept dislocat în momentul săpării, lungime în groapă = 0,37 m, lăţime = 0,15 m; fără inventar (fig. 2);

M.3/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumaţie, la 1,40 m distanţă N faţă de zidul de zidul nordic al turnului de colţ, la N faţă de M.1 şi la E faţă de M.2, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se păstrează doar câteva oase; fără inventar (fig. 2);

M.4/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt[91] de inhumaţie, la 1,70 m distanţă N faţă de zidul nordic al turnului de colţ, la N faţă de şi paralel cu M.2–3, 2,52 m adâncime faţă de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de adult, în decubit dorsal, vizibil doar în jumătatea sa inferioară, de la bazin în jos, partea superioară pătrunzând în malul vestic al S 1, lungime în groapă = 0,85 m, lăţime = 0,30 m; fără inventar (fig. 2; 24/3);

M.5/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumaţie, la 0,86 m distanţă S faţă de zidul naosului bisericii, la 1,37 m distanţă N faţă de M.4, paralel cu M.2–3 şi cu M.4, 2,52 m adâncime faţă de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, bine conservat, antebraţele pe abdomen, cu palmele întinse, picioarele în conexiune anatomică, îndoite uşor de la genunchi în jos, lungime în groapă = 0,78 m, lăţime = 0,24 m; fără inventar (fig. 2; 24/5);

M.6/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumaţie, la 0,60 m distanţă S faţă de zidul naosului bisericii, la N faţă de M.4, 2,60 m adâncime faţă de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de adult, în decubit dorsal, bine conservat, craniul aplecat pe partea stângă, antebraţul drept pe abdomen, antebraţul stâng pe umăr, picioarele întinse, lungime în groapă = 1,66 m, lăţime = 0,47 m; fără inventar (fig. 2; 24/1);

M.7/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt[92] de inhumaţie, la S faţă de şi paralel cu M.6, 2,65 m adâncime faţă de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, antebraţul drept lipseşte, antebraţul stâng întins pe lângă corp, bazinul deschis, femurele întinse, tibia dreaptă este ruptă şi deplasată, lungime în groapă = 0,54 m, lăţime = 0,16 m; fără inventar (fig. 2; 24/1);

M.8/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumaţie, la sud faţă de M.7 şi paralel cu M.6–7, 2,70 m adâncime faţă de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, bine

[90] În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă doi indivizi, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 91–92).

[91] În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă un individ, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 92).

[92] În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă un individ, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 93–94).

conservat, cu excepţia gambei drepte, ambele antebraţe pe abdomen, lungime în groapă = 0,67 m, lăţime = 0,22 m; fără inventar (fig. 2; 24/1);

M.9/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumaţie, la N faţă de şi paralel cu M.8, la S faţă de şi paralel cu M.10 şi M.6, 2,69 m adâncime faţă de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, din care se mai păstrează doar partea superioară, lungime în groapă = 0,17 m, lăţime = 0,11 m; fără inventar (fig. 2; 24/1);

M.10/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumaţie, la N faţă de M.9 şi la V faţă de M.7, paralel cu M.8–9 şi M.6, între şirurile marcate de M.4 şi M.2, 2,70 m adâncime faţă de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se mai păstrează craniul şi câteva elemente din scheletul post cranian; fără inventar (fig. 2; 24/1);

M.11/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumaţie, la N faţă de M.6 şi la S faţă de zidul naosului bisericii, 2,75 m adâncime faţă de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se mai păstrează fragmente craniene, coaste şi humerusul stâng; fără inventar (fig. 2);

M.12/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumaţie, la 0,30 m S faţă de zidul naosul bisericii, 2,30 m adâncime faţă de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se mai păstrează în conexiune anatomică partea dreaptă, cea stângă fiind deranjată în momentul săpării, ambele antebraţe pe bazin, protejarea mormântului printr-o amenajare funerară din fragmente de olane refolosite; fără inventar (fig. 2; 24/4);

M.13/S 1/ proprietatea Ivanov/2008 – mormânt[93] de inhumaţie, la 0,50 m S faţă de zidul naosului bisericii, 2,24 m adâncime faţă de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se mai păstrează în conexiune anatomică craniul, coastele, bazinul şi femurele, suprapus de M.14; fără inventar (fig. 2);

M.14/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt[94] de inhumaţie, suprapune M.13, fără a-l distruge, mormintele fiind separate de un strat de pământ, 2,49 m adâncime faţă de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care se mai păstrează doar un fragment de craniu, câteva coaste; fără inventar (fig. 2);

M.15/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumaţie, la 0,15 m S faţă de zidul naosului bisericii, 2,54 m faţă de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, în decubit dorsal, din care se mai păstrează în conexiune anatomică coastele, partea dreaptă a bazinului şi picioarele, ambele antebraţe pe abdomen, depus pe un pat de mortar, gros de 0,02–0,03 m, reprezentând nivelul de construcţie a bisericii; fără inventar (fig. 2);

M.16/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt[95] de inhumaţie, la S faţă de absida bisericii, în pământul de sub amenajarea cu pământ galben, 3,14 m faţă de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care au fost recuperate osemintele; fără inventar (fig. 2);

M.17/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumaţie, la 0,30 m S faţă de zidul naosului bisericii, 2,25 m faţă de nivelul actual de călcare, orientare V-E; schelet de adult, probabil în decubit dorsal, din care sunt vizibile doar membrele inferioare, lungime în groapă = 0,80 m, lăţime în groapă = 0,40 m; fără inventar (fig. 2);

---

[93] În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă doi indivizi, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 95).

[94] În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă un individ, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 95)

[95] În acest complex funerar au mai fost identificate resturi osteologice provenite de la încă un individ, vezi analiza antropologică (Vasile 2011, 96).

M.18/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumaţie, la S faţă de absida bisericii, în pământul de sub amenajarea cu pământ galben, 3,14 m faţă de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care au fost recuperate osemintele; fără inventar (fig. 2);

M.19/S 1/proprietatea Ivanov/2008 – mormânt de inhumaţie, la S faţă de absida bisericii, în pământul de sub amenajarea cu pământ galben, 3,21 m faţă de nivelul actual de călcare, pe craniu, orientare V-E; schelet de copil, probabil în decubit dorsal, din care au fost recuperate osemintele; fără inventar (fig. 2).

4. CONSIDERAŢII FINALE

Descoperirile arheologice din campania 2008 de pe proprietatea Ivanov se înscriu în categoria noutăţilor pentru aşezarea de tip urban de la Nufăru, adăpostită de zidurile unei fortificaţii ridicate *a fundamentis* de bizantini în ultima parte a sec. al X-lea.

Biserica reprezintă singura construcţie de zid independentă şi totodată primul edificiu de cult creştin descoperit până în prezent în situl de la Nufăru. Amplasarea sa în afara zidurilor cetăţii, într-o extremitate a teritoriului acesteia (colţul nord-vestic), extrem de aproape de linia Dunării, constituie un indiciu al faptului că, probabil, nu era singura construcţie de gen; este de estimat faptul că exista cel puţin un aşezământ similar în zona centrală a aşezării, dacă nu cumva şi în alte puncte. Poate un hazard fericit al cercetărilor preventive de la Nufăru va oferi argumente în acest sens. Cimitirul dezvoltat în jurul locaşului de cult reprezintă, printre numeroasele segmente de necropolă cercetate pe teritoriul satului Nufăru, primul amenajat în preajma unei biserici.

Situaţia arheologică are analogii foarte apropiate la *Dinogetia*-Garvăn[96], subliniate deja anterior, cu precizarea că acolo descoperirea bisericii cu cimitirul aferent a fost înregistrată aproximativ în mijlocul aşezării[97]. Biserici cimiteriale au fost descoperite şi la Ţar Asen – biserica nr. 3[98], ca şi la Cavarna, cu precizarea că acolo au fost descoperite două edificii mononavate suprapuse, înconjurate de morminte de inhumaţie[99].

Bisericuţa de la Nufăru se înscrie, alături de cea cu plan simplu din cetatea *Dinogetia*-Garvăn[100] şi de biserica mai târzie, cu plan treflat, de la Niculiţel[101], printre foarte rarele monumente de cult ale epocii bizantine păstrate pe teritoriul dobrogean, considerate cele mai vechi astfel de edificii ale evului mediu românesc.

---

[96] Barnea 1967a, 350–356, fig. 186–187; Barnea 1971, 233–238, fig. 72–73; Barnea 1981, 92–93, pl. 32–33; Barnea 1987, 106–109, fig. 8–9; Comşa 1967, 367–373 şi fig. 195.

[97] Barnea 1967a, 350.

[98] Antonova, Dremsizova 1984, 59–70, fig. 1–9; Atanasov 2007, 272–274, pl. XLI/82–83, LXIV/247–248.

[99] Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, 57–64, 108; Atanasov 2007, 274, pl. LXIV/250.

[100] Barnea 1967a, 350–356, fig. 186–187; Barnea 1971, 233–238, fig. 72–73; Barnea 1981, 92–93, pl. 32–33; Barnea 1987, 106–109, fig. 8–9.

[101] Barnea 1971, 238–242, fig. 74; Diaconu 1972, 312–314, fig. 3; Barnea 1981, 96–97, pl. 34; Barnea 1987, 109–112, fig. 10.

Împreună cu mult mai numeroasele descoperiri din spațiul Bulgariei de astăzi, indiferent că este vorba de biserici cu navă unică (Skala[102], Țar Asen[103], Cavarna[104]) sau de biserici cu plan cruciform şi trinavat (Dristra-Silistra[105], Caliacra[106]), contribuie la conturarea peisajului cultual creştin, corespunzând granițelor provinciei bizantine Paristrion.

UNE ÉGLISE BYZANTINE DÉCOUVERTE À NUFĂRU (DÉP. DE TULCEA)

RÉSUMÉ

L'article présente une découverte récente provenant de l'établissement fortifié urbain situé sur le territoire du village de Nufăru: un édifice de culte, avec une nécropole, daté aux XIe-XIIe siècles. Les vestiges proviennent d'une fouille archéologique préventive, déroulée pendant l'année 2008 sur une propriété privée – appartenant à Saşa Ivanov –, englobant le côté Nord-Ouest de la forteresse. Il s'agit d'une église, située en dehors de l'enceinte byzantine, au Nord de la tour du coin Nord-Ouest, composée par une nef et une abside, partiellement conservées. À la proximité sud de l'église, on a fouillé un cimetière, documenté seulement par 19 tombes d'inhumation, orientées Ouest-Est, sans mobilier funéraire (à l'exception de la tombe 1 – une monnaie en bronze du XIe siècle) appartenant à une communauté chrétienne. La petite église constitue le premier édifice de culte découvert dans la forteresse byzantine de Nufăru et un des quelques édifices chrétiens datés à l'époque médio-byzantine découverts dans la zone de la Dobroudja.

Mots-clé: Nufăru, Byzance, forteresse, église, nef, abside, tuile, amphore, cimetière, tombe.

BIBLIOGRAFIE

Altripp 2000 — Altripp, M., *Beobachtungen zu Synthronoi und Kathedren in byzantinischen Kirchen Griechenlands*, BCH 124, 1, 377–412.

Angelova 1987 — Angelova, S., *Sur la caractéristique de la céramique du Haut Moyen Age, provenant de Drăstăr (Silistra)*, în *Dobrudža. Etudes ethno-culturelles*, Sofia, 93–114.

Angelova 1995 — Angelova, S., *Srednovekoven nekropol kraj juznata stena na Drăstăr (Silistra),* GodişnikSofia 86 (1993, 1995), 59–143.

Angelova 2002 — *Razkopki na țărkva no. 2. Arheologicesko proucvanije na Drăstăr* (*14 godini po kăsno*), Dobrudja 20, 12–39.

[102] Iotov, Atanasov 1998, 21–23, 233, 235–236, fig. 28–29, pl. XXXIV, XXXVI–XXXVII; Atanasov 2007, 271–272, pl. XXI/1, XLII/2, LXIV/249.

[103] Antonova, Dremsizova 1984, 59–70, fig. 1–9; Atanasov 2007, 272–274, pl. XLI/82–83, LXIV/247–248.

[104] Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962, 57–58, 108, fig. 5, 44–45; Atanasov 2007, 274, pl. LXIV/250.

[105] Atanasov 1994, 58; Angelova 2002, 12–39; Atanasov 2007, 344.

[106] Iosifova 1996, 54–63.

Angelova, Atanasov, Koleva 2005 — Angelova, S., Atanasov, G., Koleva, R., *Archeologhiceski razkopki v natzionalnija architekturno-archeologhiceski rezervat „Durostorum-Drăstăr-Silistra” prez 1993 g.*, GodişnikSofia 1, 188–192.

Antonova, Dremsizova 1984 — Antonova, V., Dremsizova, S., *Tzărkvi i kameni postroiki v starobălgarskoto gradište pri s. Ţar Asen, Rusensko*, GodişnikŞumen 10, 59–70.

Atanasov 1994 — Atanasov, G., *Tzărkva no. 1 v Drăstăr (Silistra)*, ArcheologijaSofia 36, 3–4, 58–65.

Atanasov 2007 — Atanasov, G., *Hristijanskijat Dorustorum-Drăstăr*, Varna.

Bakirtzis 1989 — Bakirtzis, C., *Byzantine Amphorae*, în Déroche, V., Spieser, J.-M. (eds.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Supplément XVIII, 73–77.

Baraschi, Damian 1993 — Baraschi, S., Damian, O., *Considérations sur la céramique émaillée de Nufăru*, Dacia N.S. 37, 237–277.

Barnea 1954 — Barnea, I., *Amforele feudale de la Dinogetia*, SCIV 5, 3–4, 513–529.

Barnea 1959 — Barnea, I., *Descoperiri arheologice din epoca feudală la Mangalia*, Materiale 6, 903-911.

Barnea 1962 — Barnea, I., *Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi (reg. Dobrogea)*, SCIV 13, 2, 349–371.

Barnea 1967a — Barnea, I., *Bisericuţa*, în Ştefan, G., Barnea, I., Comşa, M., Comşa, E., *Dinogeţia I. Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa–Garvăn*, Bucureşti, 350–356.

Barnea 1967b — Barnea, I., *Ceramica de import*, în Ştefan, G., Barnea, I., Comşa, M., Comşa, E., *Dinogetia, I, Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn*, Bucureşti, 229–276.

Barnea 1971 — Barnea I., *Dobrogea între anii 681–1186*, în Barnea, I., Ştefănescu, Ş., *Din istoria Dobrogei, vol. III, Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 7–335.

Barnea 1973 — Barnea, I., *Noi descoperiri din epoca feudalismului timpuriu de la Dinogetia-Garvăn*, Materiale 10, 291-331.

Barnea 1981 — Barnea, I., *Arta creştină în România*, vol. II, Bucureşti.

Barnea 1987 — Barnea, I., *Monumente creştine şi viaţa bisericească în secolele VII–XIV pe teritoriul Dobrogei*, în *Monumente istorice şi izvoare creştine*, Galaţi, 79–124.

Barnea 1989 — Barnea, I., *La céramique byzantine de Dobroudja, X^{e}-XIIe siècles*, în Déroche, V., Spieser, J.-M. (eds.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Supplément XVIII, 131–142.

Barnea, Paraschiv, Stănică 2002 — Barnea, A., Paraschiv, D., Stănică, A., *Ostrov, com. Ostrov, jud. Tulcea [Beroe]*, CCA, campania 2001, Buziaş, 225–226, nr. 120.

Baumann 2010 — Baumann, V. H., *Noviodunum. Şantier arheologic 1995–2009,* Tulcea.

Bobceva 1978 — Bobceva, L., *Nekropol ot XIII–XIV vek v Kaliakra*, IzvestijaVarna 14 (29), 152–180.

Chera-Mărgineanu 1981 — Chera-Mărgineanu, C., *Morminte creştine timpurii descoperite la Ostrov,* Pontica 14, 297–303.

Comşa 1957 — Comşa, E., *Cîteva descoperiri arheologice din raionul Medgidia (reg. Constanţa)*, Materiale 4, 325–334.

Comşa 1967 — Comşa, E., Cimitirul, în Ştefan, Gh., Barnea, I., Comşa, M., Comşa, E., *Dinogeţia I. Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa–Garvăn*, Bucureşti, 367–373.

Condurachi *et alii* 1961 — Condurachi, E. şi colaboratorii, *Şantierul arheologic Histria*, Materiale 7, 227–271.

Damian 1993 — Damian, O., *O necropolă medievală timpurie descoperită la Nufăru (jud. Tulcea)*, SCIVA 44, 1, 81–113.

Damian, Bănăseanu 2006 — Damian, O., Bănăseanu, A., *Ostrov, com. Ostrov, jud. Constanţa, Punct: Păcuiul lui Soare*, CCA, campania 2005, Constanţa, 237–240, nr. 131.

Damian, Vasile 2010 — Damian, O., Vasile, G., *Vestigii arheologice descoperite pe dealul Dervent (jud. Constanţa)*, în Măgureanu, A., Gall., E. (eds.), *Între stepă şi imperiu, Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*, Bucureşti, 337–385.

Damian, Andonie, Vasile 2003 — Damian, O., Andonie, C., Vasile, M., *Nufăru – despre problemele unui sit arheologic suprapus de o aşezare contemporană*, Peuce S.N. 1 (14), 237–266.

Damian *et alii* 2007 — Damian, O., Vasile, M., Stănică, A., Bănăseanu, A., Samson, A., *Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea*, Materiale SN 3, 107–151.

Damian *et alii* 2007–2008 — Damian, O., Mănucu-Adameşteanu, G., Vasile, M., Bănăseanu, A., Samson, A., Vasile, G., *Descoperiri funerare în situl arheologic de la Nufăru, jud. Tulcea.* CA 14–15, 305–392.

Damian *et alii* 2010 — Damian, O., Vasile, M., Stănică, A., Samson, A., Ene, D., *Date noi despre cetatea bizantină de la Nufăru, jud. Tulcea*, Buletin MMN SN 7–8, 28–35 şi I–V.

Diaconu 1961 — Diaconu, P., *Şantierul arheologic Păcuiul lui Soare*, Materiale 7, 599–608.

Diaconu 1972 — Diaconu, P., *Despre datarea „circumvalaţiei” şi a „bisericii treflate” de la Niculiţel*, SCIV 23, 2, 307–319.

Diaconu 1980 — Diaconu, P., *Cariera de piatră din secolul al X-lea de la Cernavodă*, Pontica 13, 185-195.

Diaconu, Popa, Anghelescu 1962 — Diaconu, P., Popa, R., Anghelescu, N., *Şantierul arheologic Păcuiul lui Soare*, Materiale 8, 713–722.

Dimitrov 1993 — Dimitrov, D., *Keramikata ot rannosrednovekovnata krepost do selo Ţar Asen, Silistrensko*, Dobrudja 10, 76–122.

Donceva-Petkova 2005	Donceva-Petkova, L., *Odartsi. Nekropoli ot XI vek*, Sofija.
Ebersolt 1910	J. Ebersolt, *Poteries byzantines et anatoliennes du Musée de Constantinople*, Constantinople.
G. Florescu, R. Florescu 1959	Florescu, G., Florescu, R., *Săpăturile arheologice de la Capidava*, Materiale 6, 617–627.
G. Florescu, R. Florescu, Ceacalopol 1961	Florescu, G., Florescu, R., Ceacalopol, G., Materiale 7, 571–581
G. Florescu, R. Florescu, Ceacalopol 1962	Florescu, G., Florescu, R., Ceacalopol, G., Materiale 8, 693–704.
Günsenin 1989	Günsenin, N., *Recherches sur les amphores byzantines dans les musées turcs*, în Déroche, V., Spieser, J.-M. (eds.), *Recherches sur la céramique byzantine*, BCH Supplément XVIII, 267–276.
Iosifova 1996	Iosifova, M., *Kvartalnoto jadro okolo tzărkva no.3 v Kaliakra prez XIV v. – gradoustrojstvo, arhitektura, bit*, ArcheologijaSofia 38, 1, 54–63.
Iotov, Atanasov 1998	Iotov, V., Atanasov, G., *Skala. Krepost ot X–XI vek do s. Kladentzi, Tervelsko*, Silistra.
Irimia 1981	Irimia, M., *Observaţii preliminare privind aşezarea antică de la Gura Canliei*, Pontica 14, 67–122.
Irimia 1982	Irimia, M., *Un mormânt de epocă medievală descoperit la Gura Canliei, jud. Constanţa*, SCIVA 33, 1, 140–143.
Lăzurcă, Mănucu-Adameşteanu 1980	Lăzurcă, E., Mănucu-Adameşteanu, G., *Noi descoperiri arheologice la Enisala, judeţul Tulcea*, Materiale (a XIV-a sesiune anuală de rapoarte). Tulcea, 146–156.
Kvinto, Iordanov 1982	Kvinto, L., Iordanov, I., *Tzărkva ot XII v pri s. Ledenik, Velikotărnovski okrăg*, ArheologijaSofia 3, 1, 24–32.
Mănucu-Adameşteanu 1991	Mănucu-Adameşteanu, G., *Tomis – Constantia – Constanţa*, Pontica 24, 299–327.
Mircev 1961	Mircev, M., *Novootkrit srednovekoven nekropol pri Cavarna*, IzvestijaVarna 12, 67–76.
Mircev, Tonceva, Dimitrov 1962	Mircev, M., Tonceva, G., Dimitrov, D., *Bizone–Karvuna*, IzvestijaVarna 13, 21–109.
Morgan 1942	Morgan, C., *Corinth, XI, The Byzantine Pottery*, Cambridge, Massachusetts.
Ousterhout, Z. Ahunbay, M. Ahunbay 2000	Ousterhout, R., Ahunbay, Z., Ahunbay, M., *Study and restoration of the Zeyrek Camii in Istanbul: First Report, 1997–1998*, DOP 54, 265–280.
Petre 1962	Petre, A., *Săpăturile de la Piatra-Frecăţei*, Materiale 8, 565–586.
Popa 1972	Popa, R., *Zidurile cetăţii. Poarta*, în Diaconu, P., Vîlceanu, D., *Păcuiul lui Soare. I. Cetatea bizantină*, Bucureşti, 29–36.
Stănică 2004	Stănică, A., *Câteva aspecte privind aşezarea medio-bizantină de la Ostrov-Piatra Frecăţei (Beroe), jud. Tulcea*, în Cândea, I., Sîrbu, V., Neagu, M. (eds.), *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 357–366.

Stănică 2007 — Stănică, A., *Une estampille de bronze pour marquer des amphores découverte à Noviodunum-Isaccea*, Pontica 40, 515–520

Stănică *et alii* 2005–2006 — Stănică, A., Ailincăi, S. C., Ignat, A., Zvîncă, I., *Noi descoperiri funerare de pe teritoriul localităţii Enisala (com.Sarichioi, jud. Tulcea)*, Peuce S.N., 3–4, 317–330.

Suceveanu 1973 — Suceveanu, A., *Un mormânt din secolul XI e.n. la Histria*, SCIV, 24, 3, 495–502.

Ştefan, Barnea, Mitrea 1962 — Ştefan, G., Barnea, I., Mitrea, B., *Şantierul arheologic Garvăn (Dinogetia),* Materiale 8, 1962, 675–692.

Vasile 2011 — Vasile, G., *Necropola bisericii descoperite la Nufăru (jud. Tulcea). Analiză antropologică*, SCIVA 62, 1–2, 89–106.

Talbot Rice 1959 — Talbot Rice, D., *The Great Palace of the Byzantine Emperors. Second Report. The Byzantine Pottery*, Edimburgh.

Vasile, 2011 — Vasile, G., Necropola bisericii descoperită la Nufăru (jud. Tulcea). Analiză antropologică, SCIVA 62, 1–2, 89–106.

Vasiliu 1980 — Vasiliu, I., *Observaţii cu privire la mormintele de inhumaţie de la Troesmis*, Peuce 8, 218–229.

Vasiliu 1984 — Vasiliu, I., *Cimitirul feudal-timpuriu de la Isaccea*, Peuce 9, 107–141.

Vasiliu 1991 — Vasiliu, *Săpăturile de la Dinogetia (1982–1985)*, Peuce 10, 371–391.

Vasiliu, Mănucu-Adameşteanu 1984 — Vasiliu, I., Mănucu-Adameşteanu, G., *Consideraţii finale asupra locuirii feudal-timpurie (sec. X-XI) de la Aegyssus-Tulcea (Campaniile 1959-1980),* Peuce 9, 143-155.

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1. Plan du village Nufăru. La forteresse byzantine et la propriété Ivanov.

Fig. 2. Plan général des fouilles sur la propriété Ivanov. La courtine, la tour, l'église et le cimetière d'époque byzantine.

Fig. 3. Section 1 fouillée sur la propriété Ivanov: 1. profil du côté est; 2. profil du côté ouest.

Fig. 4. La surface fouillée sur la propriété Ivanov. L'église et la tour byzantines: 1. vue du Nord; 2. vue du Sud.

Fig. 5. L'église découverte sur la propriété Ivanov: 1. vue de l'Est; 2. vue du Nord.

Fig. 6. L'église: 1. le côté sud; 2. l'abside vue de l'Est.

Fig. 7. Le mur de l'église vue du côté sud.

Fig. 8. L'église. La zone sud. Le parement.

Fig. 9. L'église: 1. l'aménagement pour la fondation de l'église, avec des tessons des amphores; 2. amphore sphéroïdale fragmentaire sous la fondation de l'église.

Fig. 10. Matériaux archéologiques: 1. fragments de peinture murale; 2. cruche à émail vert; 3. amphore sphéroïdale restaurée provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église; 4.–5. tuiles de toit découvertes dans l'église; 6. tuile à signe en relief provenant de la protection de la tombe 12.

Fig. 11. Matériaux de construction de l'église: 1. tuile à signe en relief provenant de la protection de la tombe 12; tuiles fragmentaires découvertes dans l'église.

Fig. 12. Matériaux de construction de l'église.

Fig. 13. 1. Matériaux de construction de l'église; 2. couverture en tuiles pour le toit de l'église (d'après Kvinto, Iordanov 1982, 30, fig. 7).

Fig. 14. Matériaux amphoriques provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église.

Fig. 15. Matériaux amphoriques provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église.

Fig. 16. Amphores sphéroïdales partiellement restaurées provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église.

Fig. 17. Amphores sphéroïdales partiellement restaurées provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église.

Fig. 18. Matériaux céramiques: 1. amphore sphéroïdale provenant de l'aménagement pour la fondation de l'église; 2. cruche à email vert provenant du nef.

Fig. 19. Tessons céramiques provenant de la fosse ménagère que perfore le niveau de l'église.

Fig. 20. Tessons céramiques provenant de la fosse ménagère que perfore le niveau de l'église.

Fig. 21. La petite église de *Dinogetia*-Garvăn: 1. plan; 2. proposition de restitution (d'après l'architecte Şt. Balş, archive de l'Institut d'Archéologie «Vasile Pârvan»).

Fig. 22. Analogies en Bulgarie: 1. l'église de Ledenik, plan (d'après Kvinto, Iordanov 1982, 26, fig. 4); 2. l'église no. 1 de Skala, plan; l'église no. 2 de Skala, plan (d'après Iotov, Anatasov 1998, 235–236, pl. XXXVI–XXXVII).

Fig. 23. Analogies en Bulgarie. Les églises du Tzar Asen: 1. l'église no. 1, plan; l'église no. 2, plan; l'église no. 3, plan (d'après Antonova, Dremsizova 1984, fig. 1, 4–5).

Fig. 24. Proposition de restitution de l'église byzantine découverte sur la propriété Ivanov (d'après Andra Samson).

Fig. 25. La propriété Ivanov. Le cimetière: 1. tombes 6–10; 2. tombe 1; 3. tombe 4; 4. tombe 12; 5. tombe 5.

NECROPOLA BISERICII DESCOPERITE LA NUFĂRU (JUD. TULCEA). ANALIZĂ ANTROPOLOGICĂ

GABRIEL VASILE*

Rezumat. Obiectul prezentului studiu antropologic îl reprezintă analiza scheletelor aparținând epocii medio-bizantine, descoperite în anul 2008 pe proprietatea Sașa Ivanov, în intravilanul localității Nufăru (jud. Tulcea). Complexele funerare aparțin unui cimitir dezvoltat în jurul unei bisericuțe amplasate în afara incintei fortificate, în apropierea turnului de colț nord-vestic al cetății bizantine de la Nufăru. Expertiza antropologică asupra materialului osteologic ce provine din 19 complexe funerare s-a axat pe determinarea sexului, estimarea vârstei, staturii și greutății corporale a copiilor, evidențierea condițiilor patologice și a caracterelor epigenetice, precum și pe analiza biometrică a segmentelor cranian și postcranian.

Cuvinte cheie: antropologie fizică; perioadă medio-bizantină; estimare vârstă, statură și greutate corporală copii; biometrie; condiții patologice; caractere non-metrice.

1. MATERIALE ŞI METODE

Au fost supuse analizei antropologice resturile osteologice provenind din 19 complexe funerare (morminte de inhumație), descoperite pe proprietatea Ivanov din intravilanul localității Nufăru, cercetate în campania din anul 2008. Din motive bine cunoscute (aciditatea solului, acțiunea erozivă a rădăcinilor sau bioturbațiile produse de animale), majoritatea scheletelor nu sunt complete. În plus, pe lângă acestea, în unele complexe funerare au fost identificate și resturi osteologice provenind de la alți indivizi. Complexele funerare sunt amplasate *extra muros*, la nord față de curtina nordică a cetății bizantine de la Nufăru și la sud față de un edificiu de cult (bisericuță cu naos și altar), databil în sec. XI–XII[1]. Scheletele sunt orientate fără excepție pe direcția vest-est, în decubit dorsal.

Resturile osteologice au fost curățate cu apă, fără detergenți, și uscate în aer liber. Fragmentele osoase au fost restaurate cu ajutorul unui adeziv pe bază de cianoacrilat.

Evaluarea stării de reprezentare s-a efectuat pe baza sistemului descris de Buikstra și Ubelaker[2]. Un schelet a fost considerat relativ complet atunci când au

---

* Muzeul Național de Istorie a României, Centrul Național de Cercetări Pluridisciplinare, Calea Victoriei, nr. 12, sector 3, 030026, București, antropologie@mnir.ro; gvasile@yahoo.com.

[1] Damian, Samson, Bâlici 2011, 45–46.

[2] Buikstra, Ubelaker 1994, 5–7.

fost identificate resturi osoase din toate compartimentele, în proporţie de cel puţin 75%. A fost estimat ca fiind parţial complet (atunci când au fost recuperate între 25%–75% dintre oase) sau schelet slab reprezentat (s-au păstrat mai puţin de 25% dintre oase).

Identificarea resturilor scheletice s-a realizat utilizând atât bibliografia de specialitate existentă[3], cât şi materiale comparative.

Determinarea sexului a fost realizată numai în cazul juvenililor şi indivizilor adulţi, atât pe baza gradelor de sexualizare descrise de Acsádi şi Nemeskéry[4], cât şi pe caracteristicile generale evidenţiate la nivelul scheletului. Acolo unde a fost posibil, gradele de sexualizare au fost scorizate.

În cadrul estimării vârstei la deces a copiilor (*infant*, *infans* I şi *infans* II), au fost utilizate ecuaţiile de regresie ale diafizelor oaselor lungi (bazate pe lungimile maxime ale acestora), recomandate de Facchini şi Veschi[5]. În cazul valorilor subunitare ale vârstelor la deces, indivizii au fost consideraţi de vârstă fœtală. Atunci când nu am beneficiat de diafize, vârsta a fost apreciată prin comparaţie dimensională şi încadrată în categorii. Vârstele subiecţilor plasaţi în categoriile *Juvenilis* şi *adultus* au fost estimate după modelul sugerat de Buikstra şi Ubelaker[6], bazat pe unirea epifizelor cu diafizele corespunzătoare şi pe fuziunea centrilor de osificare primară. Estimarea vârstei la deces în cadrul indivizilor adulţi s-a realizat pe baza metodei indicate de Acsádi şi Nemeskéry[7], care presupune evaluarea a patru caractere morfologice (gradul de obliterare a suturilor craniene, structura externă a suprafeţei simfizare pubice şi morfologiile interne ale epifizelor proximale ale humerusului şi femurului, observate prin secţiuni sagitale). Indivizii au fost încadraţi în clasele de vârstă propuse de Sjøvold[8]. În cazurile în care vârsta adulţilor nu a putut fi estimată, indivizii au fost plasaţi generic în grupa *adult*.

Statura indivizilor a fost stabilită atât în cazul subiecţilor adulţi (prin aplicarea ecuaţiilor de regresie propuse de Pearson[9]), cât şi în cazul copiilor cu vârste de peste trei ani (pe baza ecuaţiilor de regresie propuse de Visser[10], derivate dintr-un studiu radiografic efectuat de Maresh[11]). Pentru acest parametru, ne-am servit doar de lungimile maxime ale humerusurilor, femurelor şi tibiilor[12]. Încadrarea în categorii a fost realizată după Martin[13], numai în cazul subiecţilor adulţi.

[3] White, Flokens 2005; Bass 1987.
[4] Acsádi, Nemeskéry 1970, 75–92.
[5] Facchini, Veschi 2004, 93.
[6] Buikstra, Ubelaker 1994, 43.
[7] Acsádi, Nemeskéry 1970, 122–135.
[8] Lofqvist 2004, 10 apud Sjøvold 1990.
[9] Rösing 1988, 597 apud Pearson 1899.
[10] Visser 1998, 415.
[11] Maresh 1943.
[12] Acolo unde a fost posibil, staturile au fost estimate numai pe baza lungimilor maxime ale diafizelor tibiale, ecuaţiile derivate din acestea având cea mai mică eroare.
[13] Martin 1914, 208.

Greutatea corporală a fost estimată pe baza ecuațiilor propuse de Visser[14]. Deoarece acestea includ şi statura, greutatea a fost estimată numai în cazul copiilor cu vârste de peste trei ani. De asemenea, în vederea estimării greutății au fost măsurate diametrele antero-posterioare la mijlocul diafizelor humerale (DH) şi la nivelul treimilor diafizare proximale tibiale, sub condilii tibiali (DT).

Măsurătorile efectuate pe lotul studiat au fost executate cu ajutorul unui şubler digital standardizat şi au avut în vedere dimensiunile craniometrice şi postcraniene propuse de Buikstra şi Ubelaker[15]. Indicii aferenți dimensiunilor au fost calculați după Martin[16].

Pentru evaluarea condițiilor patologice, a fost utilizată o serie de publicații de specialitate: Ortner[17] şi Roberts şi Manchester[18].

Identificarea caracterelor non-metrice de la nivelul craniului şi scheletului postcranian s-a efectuat pe baza atlasului lui Hauser şi De Stefano (1989) sau indicațiilor lui Buikstra şi Ubelaker[19], punctându-se numai caracterele epigenetice prezente, nu şi cele absente sau neobservabile.

2. ELEMENTE DESCRIPTIVE. CARACTERIZARE ANTROPOLOGICĂ

Abrevieri şi explicații: M. – mormânt; i – incisiv; c – canin; p – premolar (deciduali); I – incisiv; C – canin; P – premolar; M – molar (permanenți); exponentul/indicele aplicat unui dinte – dinte superior/inferior.

M.1. Schelet relativ complet, reprezentat prin: frontal (porțiunile laterale cuprinzând plafoanele orbitelor), parietal stânga (uşoare distrugeri), mandibulă (dentiție mixtă – deciduală şi permanentă; au fost recuperați câte un I^1, I^2 şi p^1, p_1, p_2, M_1 stânga şi M_1 dreapta), vertebre (11 toracale şi o lombară, precum şi numeroase fragmente de arcuri vertebrale), stern (corp), coaste (opt stânga – una întreagă, 10 dreapta – fragmente şi 23 fragmente fără simetrie precisă), sacrum (S1-S4, nesudate), clavicule, scapulă dreapta (un fragment), humerus stânga (cu epifiză proximală), humerus dreapta, radius stânga (jumătate distală), radius dreapta, ulne, coxale (ilioane, ischioane şi pubisuri – distrugeri la nivelul suprafeței simfizare stânga), femur stânga (lipsă treime distală), femur dreapta (jumătate proximală şi epifiză), peroneu stânga (lipsă treime distală), două carpiene, trei tarsiene, şapte metacarpiene/metatarsiene şi 14 falange.

Vârstă diafize: 79,88 luni (*infans* I/*infans* II) – estimată pe baza humerusului şi ulnei stânga şi radiusului dreapta.

Statură: 1068,30 ± 125 mm – estimată pe baza humerusului stânga.

Greutate: 17,40 ± 0,2 kg (DH = 13,44 mm).

Condiții patologice: *hyperostosa porotica – cribra orbitalia* la nivelul pereților orbitelor.

Caractere non-metrice: os wormian (unul, pe traiectul suturii lambdoide stânga) şi foramen mentale (câte unul, bilateral).

---

[14] Visser 1998, 417 *apud* Tanner, Hughs, Waterhouse 1981.
[15] Buikstra, Ubelaker 1994, 45–46 şi 74–84.
[16] Martin 1914, 475–574 şi 887–953.
[17] Ortner 2003.
[18] Roberts, Manchester 2005.
[19] Buikstra, Ubelaker 1994, 85–94.

Au mai fost identificate resturi osteologice ce provin de la alți doi indivizi:

1) humerus stânga (distrugeri distale), humerus dreapta (**14a**[20]. 81 mm; **14b**. 22 mm; **14c**. 8 mm) şi femur dreapta (treime proximală). Vârstă: 10,21 luni (*infant*/*infans* I) – estimată pe baza humerusului dreapta; condiții patologice: periostită – țesut osos subperiosteal nou la nivelul humerusului dreapta (foto 1);

2) reprezentat doar printr-un humerus dreapta (lipsă treime proximală; **14b**. 18 mm). Clasă de vârstă: *infant*/*infans* I (prin comparație dimensională).

De asemenea, au fost recuperate un frontal (fragment din porțiunea lateral dreapta cuprinzând plafonul orbitei) şi un parietal (trei fragmente – ectocranian sunt vizibile impresiuni ale vaselor sanguine), care nu au putut fi alocate cu siguranță unuia dintre cei doi indivizi. Clasă de vârstă: *infant*/*infans* I (prin comparație dimensională). Aşadar, complexul funerar conține resturi osteologice ce provin de la trei indivizi (număr minim de indivizi, NMI = 3).

M.2. Schelet parțial complet, reprezentat prin: vertebre (patru corpuri vertebrale şi fragmente de arcuri vertebrale), sacrum (două vertebre sacrale), coxal stânga (ilion, ischion şi pubis), coxal dreapta (ilion şi ischion), femur stânga (cu epifiză distală), tibii, patru tarsiene, patru metacarpiene/metatarsiene şi o falangă.

Vârstă diafize: 39,78 luni (*infans* I) – estimată pe baza femurului şi tibiei stânga.

Statură: 839,44 ± 110,50 mm – estimată pe baza tibiei stânga.

Greutate: 11,62 ± 0,2 kg (DT = 12,98 mm).

M.3. Schelet parțial complet, restaurat, reprezentat prin: frontal (fragmentar), parietale (fragmentare), temporale, occipital (fragmentar), sfenoid (corp şi fragmente din aripile mari şi mici), mandibulă (distrugeri la nivelul ramurilor orizontale; dentiție deciduală; lipsesc un i^1, un $c^{'}$, p^1 bilateral şi p_1 stânga, p^2 bilateral şi p_2 bilateral), vertebre (10 corpuri vertebrale, arcuri vertebrale întregi şi fragmentare), stern (manubriu), coaste (33 fragmente: trei stânga, cinci dreapta şi 25 fără simetrie precisă), claviculă dreapta (jumătate acromială), scapulă stânga (un fragment), radius stânga (lipsă extremitate proximală), radius dreapta, ulne şi un metacarpian/metatarsian.

Vârstă diafize: 19,33 luni (*infans* I) – estimată pe baza radiusului dreapta şi ulnei stânga.

Condiții patologice: *hyperostosa porotica – cribra orbitalia* la nivelul peretelui orbitei stânga.

M.4. Schelet slab reprezentat, restaurat, ce prezintă o vertebră cervicală, ulnă stânga (treime distală, neepifizată), coxale (pubisuri, cu uşoare distrugeri), femur stânga (epifizat proximal, neepifizat distal), femur dreapta (lipsă treime distală; epifizat proximal), rotule, tibie stânga (lipsă jumătate distală; epifizată proximal), tibie dreapta (lipsă epifiză distală; epifizată proximal), peroneu dreapta (de curând epifizat proximal), şase tarsiene şi patru metatarsiene.

Au mai fost identificate cinci falange.

Sex: masculin (oase lungi de dimensiuni mari, groase).

Vârstă fuziune: 16–19 ani (*Juvenilis/adultus*) – estimată pe baza femurelor, tibiilor şi peroneului dreapta.

Condiții patologice: posibile manifestări ale osteoartritei erozive – la nivelul falangei 1 intermediare stânga de la picior (foto 2).

Au mai fost identificate resturi osteologice ce provin de la alt individ[21]: două fragmente costale (unul stânga şi unul fără simetrie precisă) şi humerus dreapta (lipsă treime proximală; **41**. 61 mm). Sex: masculin (humerus masiv, cu suprafață articulară distală mare); categorie de vârstă: adult (humerus epifizat distal); caractere non-metrice: apertură septală humerală.

M.5. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: frontal, parietale, temporale, occipital (distrugeri la nivelul squamelor), maxile (puternic fragmentare), zigomatice (distrugeri zigomatic

[20] Cu caractere îngroşate sunt redate numere Buikstra, Ubelaker 1994.

[21] Au fost recuperate din zona M.4; fragmentele osteologice nu pot fi alocate cu certitudine individului aparținând M.4.

dreapta), sfenoid (corp, fragmente din aripile mari şi mici şi procese pterigoide), mandibulă (uşoare distrugeri la nivelul proceselor alveolare şi procesului coronoid stânga; dentiţie deciduală; lipseşte un c' stânga), vertebre (17 corpuri vertebrale şi 50 fragmente de arcuri vertebrale), stern (manubriu şi corp), coaste (47 fragmente: nouă stânga, opt dreapta şi 31 fără simetrie precisă), sacrum (cinci sacrale), clavicule, scapule (lipsă spine şi porţiuni din marginile vertebrale), humerusuri, radiusuri, ulne, coxale (ilioane, ischioane şi pubisuri), femur stânga (distrugeri în treimea diafizară distală), femur dreapta, tibii, peroneu stânga (lipsă extremitate distală), trei carpiene, şase tarsiene, 16 metacarpiene/metatarsiene şi 12 falange.

Vârstă diafize: 34,76 luni (*infans* I) – estimată pe baza humerusului, radiusului, ulnei şi tibiei stânga, femurului şi peroneului dreapta.

Condiţii patologice: *hyperostosa porotica – cribra orbitalia* la nivelul peretelui orbitei dreapta, *cribra cranii* la nivelul parietalului dreapta, squamelor temporale şi occipitalului – ectocranian (foto 3).

Caractere non-metrice: foramene zigomaticofaciale (câte unul, bilateral), foramen parietal (unul, dreapta), foramen mastoidal (unul, exsutural, dreapta) şi foramen mentale (câte unul, bilateral).

M.6. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: neurocraniu aproximativ întreg (uşoare distrugeri recente la nivelul squamelor parietalelor şi occipitalului), maxile, palatine şi etmoid (cu distrugeri), zigomatice, sfenoid (fragmente din aripile mari), mandibulă (dentiţie definitivă; lipsesc I^1 şi I^2 stânga, I_2 dreapta şi P_2 stânga), vertebre (toate – distrugeri uşoare la nivelul corpurilor şi arcurilor toracale şi lombare; plus o vertebră coccigiană), stern (manubriu şi corp), coaste (12 perechi – fragmentare), sacrum, clavicule, scapule (distrugeri la nivelul marginilor vertebrale, unghiurilor superioare şi inferioare; lipsă spină), humerusuri, radiusuri, ulne, coxale (lipsă pubisuri), femure, tibii, peronee, şase carpiene, şase tarsiene, metacarpiene (toate), trei metatarsiene şi 26 falange.

Sex: feminin (scor: –0,33).

Vârstă fuziune: 25–32 ani (*adultus*) – estimată pe baza sincondrozei sfeno-occipitale (închisă) şi vertebrelor sacrale S1-S2 (parţial fuzionate).

Statură: 155,50 ± 3,42 cm (mijlocie) – estimată pe baza humerusului, radiusului, femurului şi tibiei stânga.

Caracteristici antropologice (dimensiuni şi indici – cranian şi postcranian): diametru antero-posterior maxim (foarte lung), diametru transversal maxim (foarte îngust), lăţime frontală minimă (îngustă), lăţime nas (lată), lăţime bicondilară (îngustă), lăţime bigoniacă (îngustă), indice cranian orizontal = 70,27 (dolicocran – craniu alungit), indice fronto-parietal transversal = 69,23 (eurimetop – frunte largă), indice claviculo-humeral = 50,48 (claviculă relativ lungă), indice diafizar humeral = 80,95 (euribrah – humerus rotunjit la mijlocul diafizei), indice brahial = 75,88 (radius mijlociu), indice platolenie = 73,33 (platolenic – ulnă aplatizată), indice pilastric = 108,00 (pilastru slab), indice platimerie = 83,33 (platimer – femur aplatizat dinainte înapoi sub trohantere) şi indice cnemic = 69,69 (mezocnem – uşoară aplatizare transversală).

Condiţii patologice: placă calcifiată – la nivelul dinţilor inferiori, lingual.

Caractere non-metrice: foramen supraorbital (câte unul, bilateral), foramen infraorbital (câte unul, bilateral), foramen zigomaticofacial (unul mare dreapta, trei mici stânga), foramen mentale (câte unul, bilateral) şi apertură septală (câte una, bilateral).

M.7. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: frontal, parietale, temporale, occipital (bazioccipital), maxile (lipsă procese frontale), zigomatice, sfenoid (corp şi fragmente din aripile mari şi mici), mandibulă (dentiţie deciduală; lipsesc c' şi i' dreapta), vertebre (15 corpuri vertebrale şi 42 fragmente de arcuri vertebrale), coaste (12 perechi: patru întregi – două stânga, două dreapta), sacrum (două vertebre), claviculă stânga, scapule (lipsă fragmente de la nivelul marginilor vertebrale şi unghiurilor superioare şi inferioare), humerus stânga (cu epifiză proximală), radiusuri, ulne, coxale (ilioane, ischioane şi pubisuri), femur stânga (cu epifiză proximală; distrugeri în treimea distală), femur dreapta (distrugeri distale), tibie dreapta, un carpian, două tarsiene, şapte metacarpiene/ metatarsiene şi şapte falange.

Vârstă diafize: 46,29 luni (*infans* I) – estimată pe baza humerusului, radiusului şi ulnei stânga şi tibiei dreapta.

Statură: 864,04 ± 97 mm – estimată pe baza tibiei dreapta.

Greutate: 14,51 ± 0,2 kg (DH = 9,88 mm; DT = 13,11 mm).

Condiţii patologice: *hyperostosa porotica – cribra orbitalia* la nivelul pereţilor orbitelor (foto 4).

Caractere non-metrice: şanţ supraorbital (câte unul, bilateral), foramen zigomaticofacial (câte unul, bilateral) şi foramen mentale (câte unul, bilateral).

Au mai fost identificate resturi osteologice ce provin de la alt individ: humerus dreapta (**14a**. 100 mm; **14b**. 24 mm; **14c**. 9 mm) şi radius dreapta (**16a**. 74 mm; **16b**. 6 mm). Vârstă: 24,60 luni (*infant*/*infans* I) – pe baza humerusului şi radiusului.

M.8. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: fragmente de frontal, parietale, temporale, occipital (doar bazioccipitalul), sfenoid (fragmente din corp şi aripi mari), mandibulă (dentiţia deciduală; au fost recuperaţi i^1 şi c' bilateral, c˒ şi p_2 stânga, i_2, c˒, p_1 şi p_2 dreapta), vertebre (12 corpuri vertebrale şi 31 fragmente de arcuri vertebrale), stern (manubriu), coaste (12 perechi, fragmentare), clavicule, scapulă stânga (lipsă porţiuni de la nivelul marginii vertebrale), scapulă dreapta, humerus dreapta, radiusuri, ulne, coxal stânga (ilion), coxal dreapta (ilion, ischion şi pubis), femur stânga, femur dreapta (cu epifiză distală), tibii, peronee, două metacarpiene/metatarsiene şi o falangă.

Vârstă diafize: 28,70 luni (*infans* I) – estimată pe baza humerusului, radiusului, ulnei, femurului, tibiei şi peroneului stânga.

Caractere non-metrice: foramen mentale (câte unul, bilateral).

M.9. Schelet parţial complet, restaurat, reprezentat prin: fragmente de frontal, parietale, temporale, occipital, zigomatic stânga, sfenoid (corp şi un fragment din aripile mari), mandibulă (distrugeri la nivelul ramului orizontal stânga; dentiţie deciduală; au fost recuperaţi i_1, i_2 şi c˒ stânga), vertebre (11 corpuri vertebrale şi 23 fragmente de arcuri vertebrale), coaste (cinci stânga, opt dreapta – două întregi şi 12 fragmente fără simetrie precisă), claviculă stânga, scapulă stânga, scapulă dreapta (un fragment), coxal stânga (ilion, ischion şi pubis), coxal dreapta (ischion), femur stânga, femur dreapta (treime distală) şi un metacarpian/metatarsian.

Vârstă diafize: 1,99 luni (*infant*/*infans* I) – estimată pe baza femurului stânga.

Caractere non-metrice: foramen mentale (unul, dreapta).

M.10. Schelet slab reprezentat, restaurat, ce prezintă fragmente de frontal, parietale, occipital, sfenoid (procese pterigoide), vertebre (un corp vertebral şi şase fragmente de arcuri vertebrale), un fragment costal fără simetrie precisă şi peroneu dreapta (distrugeri în extremitatea distală).

Categorie de vârstă: *infant*/*infans* I (prin comparaţie dimensională).

M.11. Schelet parţial complet, restaurat, reprezentat prin: fragmente de frontal, parietale, temporale, occipital (bazioccipital), sfenoid (corp, fragmente din aripile mari şi mici şi un proces pterigoid), mandibulă (lipsă ram vertical stânga, distrugeri ram vertical dreapta; dentiţi deciduală; au fost recuperaţi p_1 şi p_2 dreapta, în alveolă), vertebre (13 corpuri vertebrale şi 21 arcuri vertebrale – întregi şi fragmente), coaste (12 perechi, fragmentare), claviculă stânga (distrugeri extremitate acromială), claviculă dreapta (jumătate acromială), scapulă stânga (distrugeri margine vertebrală), humerusuri, radius stânga (jumătate proximală), radius dreapta (lipsă treime distală), ulnă dreapta, coxal stânga (ilion), femur stânga (lipsă treime distală), femur dreapta (distrugeri distale) şi două metacarpiene/metatarsiene.

Vârstă diafize: 4,35 luni (*infant*/*infans* I) – estimată pe baza humerusului stânga, ulnei stânga şi femurului dreapta.

M.12. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: fragmente de frontal, parietale, temporal (porţiuni mastoide şi pietroase), occipital (bazioccipital), zigomatic stânga, sfenoid (fragmente din corp, aripi mari şi mici şi procese pterigoide), mandibulă (lipsă ram orizontal stânga din dreptul incisivilor şi caninilor; dentiţie deciduală; au fost recuperaţi toţi dinţii aparţinând hemimandibulei dreapta, în alveole), vertebre (20 corpuri vertebrale şi 50 arcuri vertebrale – întregi şi

fragmente), coaste (şapte fragmente stânga, 11 dreapta – patru întregi şi 17 fragmente fără simetrie precisă), scapule, humerusuri, radius stânga, radius dreapta (extremitate proximală şi distală), ulnă dreapta, coxale (ilioane, ischioane şi pubisuri), femur stânga (jumătate proximală), femur dreapta, tibie dreapta, peroneu dreapta, trei carpiene, un tarsian, 11 metacarpiene/metatarsiene şi 14 falange.

Vârstă diafize: 0,02 luni (*infant*/*infans* I) – estimată pe baza humerusului şi radiusului stânga, ulnei, femurului, tibiei şi peroneului dreapta.

Caractere non-metrice: foramen zigomaticofacial (unul, stânga) şi foramen mentale (unul, dreapta).

M.13. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: frontal, parietale, temporale, occipital (fragmente), maxilă stânga (proces alveolar şi palat dur), maxilă dreapta (un fragment din procesul alveolar), zigomatice, sfenoid (corp şi fragmente din aripile mari), mandibulă (dentiţia deciduală; sunt prezenţi toţi dinţii inferiori, în alveole), vertebre (14 corpuri vertebrale şi 17 arcuri vertebrale – întregi şi fragmente), coaste (24 fragmente: cinci stânga, opt dreapta şi 11 fără simetrie precisă), claviculă stânga (distrugeri la extremităţi), scapule (distrugeri la nivelul unghiurilor inferioare şi marginilor vertebrale şi axilare), coxal stânga (ilion), coxal dreapta (ilion, ischion şi pubis), femure, tibie stânga (două fragmente), tibie dreapta, peroneu dreapta, un carpian şi o falangă.

Vârstă diafize: 11,83 luni (*infant*/*infans* I) – estimată pe baza femurului stânga, tibiei şi peroneului dreapta.

Caractere non-metrice: foramen zigomaticofacial (câte unul, bilateral) şi foramen mentale (câte unul, bilateral).

Au mai fost identificate resturi osteologice ce provin de la alţi doi indivizi:

1) reprezentat prin coxal dreapta (ilion; **11a**. 32 mm; **11b**. 26 mm). Categorie de vârstă: *infant*/*infans* I (prin comparaţie dimensională);

2) reprezentat printr-un proces spinos vertebral. Categorie de vârstă: adult.

M.14. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: frontal şi parietale (fragmentare), temporale (porţiuni mastoide şi pietroase), occipital (bazioccipital), maxile (câteva fragmente de mici dimensiuni), zigomatice, sfenoid (corp şi aripi mari), mandibulă (distrugeri la nivelul hemimandibulei stânga; dentiţie deciduală; sunt prezenţi toţi dinţii inferiori, în alveole), vertebre (14 corpuri vertebrale şi 37 arcuri vertebrale – întregi şi fragmente), coaste (22 fragmente: trei stânga, şase dreapta şi 15 fără simetrie precisă), claviculă dreapta, scapulă dreapta (distrugeri spină), humerusuri, radius stânga, ulne, coxal stânga (ilion, ischion şi pubis), femur stânga (jumătate proximală), femur dreapta (lipsă treime proximală), tibie stânga (lipsă treime distală), tibie dreapta (jumătate proximală), peroneu dreapta (două fragmente de diafiză, fără conexiune), trei metacarpiene/metatarsiene şi două falange.

Vârstă diafize: *fœtus* (*infant*) – estimată pe baza humerusului, radiusului şi ulnei stânga.

Caractere non-metrice: foramen zigomaticofacial (câte unul, bilateral) şi foramen mentale (unul, dreapta).

A mai fost identificat un humerus stânga (**14a**. 66 mm; **14b**. 18 mm; **14c**. 6 mm), de vârstă fœtală – *fœtus* (*infant*), ce provine de la un alt individ.

M.15. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: frontal şi parietale (fragmente din squamă), temporale (distrugeri la nivelul squamei dreapta), occipital (fragmente squamă şi bazioccipitalul), maxilă stânga (procesul alveolar corespunzător incisivilor şi procesul frontal), zigomatic dreapta (incomplet), sfenoid (relativ complet), mandibulă (ramuri orizontale cu distrugeri; dentiţie deciduală; au fost recuperaţi doi incisivi), vertebre (16 corpuri vertebrale şi 48 arcuri vertebrale – întregi şi fragmente), stern (manubriu), coaste (44 fragmente: opt stânga, şapte dreapta şi 29 fără simetrie precisă), claviculă stânga (fără extremităţi), claviculă dreapta (lipsă treime sternală), scapule, humerusuri, radiusuri, ulnă stânga (doar treimile proximală şi distală), ulnă dreapta, coxale (ilioane), femur stânga (lipsă fragmente de la mijlocul diafizei), femur dreapta (extremitate proximală distrusă), două carpiene, două tarsiene, şapte metacarpiene/metatarsiene şi nouă falange.

Vârstă diafize: 6,39 luni (*infant*/*infans* I) – estimată pe baza humerusului şi radiusului stânga şi ulnei dreapta.

M.16. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: frontal şi parietale (lipsă mici fragmente din squamă), temporal stânga, occipital (fragmente squamă şi bazioccipital), maxilă stânga, zigomatic dreapta, sfenoid (corp, aripă mare dreapta şi aripi mici), mandibulă (dentiţie deciduală; sunt prezenţi toţi dinţii, în alveole), vertebre (trei corpuri vertebrale şi 13 arcuri vertebrale – întregi şi fragmente), stern (manubriu), coaste (12 stânga – două întregi, 10 dreapta – patru întregi şi 13 fragmente fără simetrie precisă), claviculă stânga (lipsă extremitate acromială), claviculă dreapta, scapulă stânga (doar spina), scapulă dreapta, humerus stânga, humerus dreapta (lipsă treime distală), radiusuri, ulne, coxal stânga (ilion şi ischion), coxal dreapta (un fragment de ilion), femur stânga (lipsă treime distală), femur dreapta (jumătate distală), tibie stânga, tibie dreapta (epifiză proximală şi un fragment de diafiză, fără conexiune), un tarsian, un metacarpian/metatarsian şi o falangă.

Vârstă diafize: 7,37 luni (*infant*/*infans* I) – estimată pe baza humerusului, radiusului şi ulnei stânga şi tibiei dreapta.

Caractere non-metrice: foramen zigomaticofacial (unul, dreapta) şi foramen mentale (câte unul, bilateral).

Au mai fost identificate resturi osteologice ce provin de la alt individ: tibie dreapta (**18a**. 68 mm; **18b**. 7 mm) şi peroneu dreapta (**19a**. 64 mm; **19b**. 4 mm). Vârstă: 1,40 luni (*infant*/*infans* I) – estimată pe baza tibiei şi peroneului dreapta.

M.17. Schelet slab reprezentat, restaurat, ce prezintă: femur stânga (distrugeri anterioare la nivelul epifizelor), femur dreapta (distrugeri anterioare la nivelul epicondilului medial), rotulă stânga, tibii (lipsă epifize distale), peronee (diafize, fără epifize) şi un metatarsian.

Sex: feminin (scor: –1) – diametru sagital cap femural şi *linea aspera* (–1).

Vârstă: 52 ani (44–59 ani) – *maturus*/*senilis* – estimată pe baza ţesutului osos spongios de la nivelul epifizei proximale femurale stânga (faza III).

Statură: 151,94 ± 3,42 cm (submijlocie) – estimată pe baza femurului stânga.

Caracteristici antropologice (dimensiuni şi indici – postcranian): indice pilastric = 112,50 (pilastru mediu), indice platimerie = 96,42 (eurimer – femur rotunjit sub trohantere) şi indice cnemic = 80,00 (euricnem – aplatizare nulă).

M.18. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: frontal şi parietale (câteva fragmente din squamă), temporale (un fragment din squama dreapta şi porţiuni mastoide şi pietroase), occipital (fragmente squamă şi bazioccipitalul), maxile (distrugeri palat dur şi proces frontal dreapta), zigomatice, sfenoid (corp cu distrugeri, aripi mari şi procese pterigoide), mandibulă (distrugeri ram orizontal stânga; dentiţie deciduală; sunt prezenţi toţi dinţii inferiori dreapta, în alveole), vertebre (14 corpuri vertebrale şi şapte arcuri vertebrale – întregi şi fragmente), stern (manubriu), coaste (27 fragmente: şapte stânga, cinci dreapta şi 15 fără simetrie precisă), claviculă dreapta (lipsă extremitate sternală), scapule, radius stânga (jumătate distală), radius dreapta, ulne, coxal stânga (ilion şi ischion), coxal dreapta (ilion, ischion şi pubis), femure, tibii, peroneu dreapta (lipsă extremitate distală), două tarsiene, două metacarpiene/metatarsiene şi cinci falange.

Vârstă diafize: 5,25 luni (*infant*/*infans* I) – estimată pe baza humerusului, ulnei şi tibiei stânga şi radiusului dreapta.

Caractere non-metrice: foramen zigomaticofacial (câte unul, bilateral).

M.19. Schelet relativ complet, restaurat, reprezentat prin: frontal şi parietale (incomplete, fragmentare), temporale (squame şi porţiuni mastoide şi pietroase), occipital (trei fragmente, inclusiv bazioccipitalul), maxile (distrugeri la nivelul palatului dur), zigomatic dreapta, sfenoid (corp, aripă mare stânga şi procese pterigoide), mandibulă dreapta (dentiţie deciduală; sunt prezenţi toţi dinţii de pe hemimandibula dreapta, în alveole), vertebre (15 corpuri vertebrale şi 20 arcuri vertebrale – întregi şi fragmente), coaste (nouă stânga – şapte întregi, 11 dreapta – şase întregi şi trei fragmente fără simetrie precisă), claviculă stânga, scapule, humerusuri, radiusuri, ulne, coxal stânga (ilion), coxal dreapta (ilion şi pubis), femur stânga, tibie stânga, peroneu dreapta (lipsă extremitate proximală), un tarsian, trei metacarpiene/metatarsiene şi patru falange.

Vârstă diafize: *fœtus* (*infant*) – estimată pe baza radiusului, ulnei, femurului, tibiei stânga şi humerusului dreapta.

Caractere non-metrice: foramen zigomaticofacial (unul, dreapta) şi foramen mentale (unul, dreapta).

Foto 1. Periostită (formare de țesut osos nou în treimea proximală humerală dreapta).

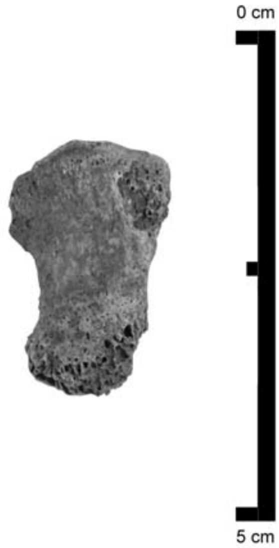

Foto 2. Osteoartrită (eroziuni periarticulare la nivelul articulației interfalangeale).

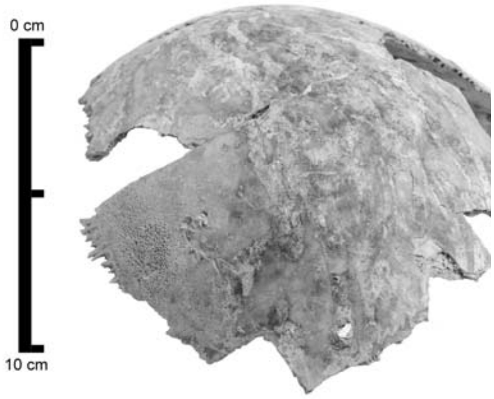

Foto 3. *Hyperostosa porotica* (*cribra cranii* la nivelul parietalului dreapta).

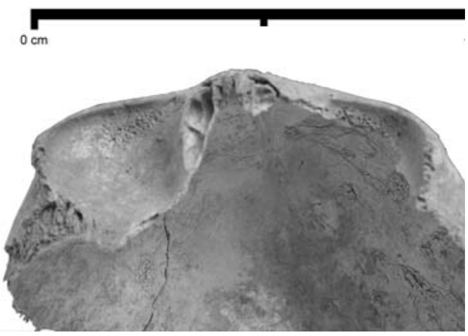

Foto 4. *Hyperostosa porotica* (*cribra orbitalia* la nivelul plafonului orbitelor).

Fig. 1. Condiții patologice întâlnite la indivizii medio-bizantini de la Nufăru, necropola de pe proprietatea Ivanov.

3. REZULTATE ŞI DISCUŢII

Studiul antropologic a fost efectuat pe un material osteologic provenit din 19 complexe funerare (M.1–19) de inhumaţie de la Nufăru. Complexele sunt bine delimitate, mormintele fiind plane şi individuale[22].

Oasele sunt relativ bine conservate; suprafaţa acestora nu prezintă exfolieri şi nu este afectată de acţiuni erozive.

În ceea ce priveşte starea de reprezentare, majoritatea scheletelor sunt relativ complete (12). Patru schelete sunt parţial complete, iar trei sunt slab reprezentate. Menţionăm că toate distrugerile osoase sunt de factură recentă.

În cadrul estimării vârstei la deces, indivizii au fost încadraţi în următoarele clase de vârstă: *infant* (doi), *infans* I (cinci), *infant*/*infans* I (opt), *infans* I/*infans* II (unul), *Juvenilis*/*adultus* (unul), *adultus* (unul) şi *maturus*/*senilis* (unul).

Sexul a fost determinat în trei cazuri, identificându-se doi indivizi de sex feminin şi unul de sex masculin.

Numărul ridicat de copii (16 – fără a considera aici şi osemintele provenite în urma deranjamentelor mai sus amintite) ridică unele semne de întrebare cu privire la posibilitatea ca anumite spaţii depoziţionale din necropolă să fie destinate exclusiv acestora.

Statura subiecţilor a fost estimată atât în cazul copiilor cu vârste mai mari de trei ani (doi *infans* I şi un *infans* I/*infans* II), cât şi în cazul adulţilor (două femei: *adultus* şi *maturus*/*senilis*). Staturile indivizilor de sex feminin se încadrează în categoriile submijlocie şi mijlocie.

Asemenea staturii, greutatea corpului reprezintă un parametru fizic fundamental în vederea evaluării stării de sănătate a populaţiilor vechi sau actuale. Greutatea şi statura sunt strâns corelate cu calitatea dietei şi nutriţia[23]. Greutatea a fost estimată în trei cazuri, la aceiaşi indivizi cărora le-a fost estimată şi statura. Din păcate, lotul redus numeric de copii cu vârsta peste trei ani nu ne permite să abordăm rezultatele sub aspect statistic.

Condiţiile patologice întâlnite se înscriu într-o gamă ce cuprinde maladii dentare (placă calcifiată – M.6), boli articulare (osteoartrită? – M.4), boli infecţioase (periostită –individul 1 aparţinând M.1) şi boli metabolice şi endocrine (*hyperostosa porotica* – M.1, 3, 5 şi 7). Osteoartrita nu reprezintă o boală în sine, ci trebuie privită ca o noţiune, ce defineşte un grup de boli distincte, cu etiologii diferite, dar cu manifestări biologice, morfologice şi clinice similare[24]. Periostita

[22] Fiecare complex funerar conţine câte un schelet reprezentativ; în unele complexe (M.1, 4, 7, 13, 14 şi 16), apar şi resturi osteologice de la alţi indivizi, rezultatul probabil al deranjamentelor postdepoziţionale ulterioare înhumării. Expertiza antropologică a ţinut cont în special de scheletele reprezentative.

[23] Visser 1998, 421.

[24] Brandt, Doherty, Lohmander 2003, 1.

reprezintă rezultatul unui proces inflamator care vizează periostul, fiind cauzată îndeosebi de către un agent infecţios sau reprezentând rezultatul unui traumatism[25]. Copiii sunt mai susceptibili la infecţii bacteriene nonspecifice, deoarece au periostul mult mai fragil[26]. Remarcăm prezenţa în patru cazuri a manifestărilor caracteristice *hyperostosei porotice* (în special *cribra orbitalia*, însoţită într-un singur caz şi de *cribra cranii*). Această maladie este atribuită de obicei unei anemii genetice (în special talasemie) pe fondul existenţei unei malarii endemice[27], în cazul nostru, în zonele învecinate litoralului Mării Negre. Studii paleopatologice recente arată că aceasta poate fi cauzată şi de alte fenomene cum ar fi procese inflamatoare, hemoragice, tumorale, tulburări dietetice sau genetice[28] sau, în plus, poate să constituie rezultatul unor pseudopatologii, cum ar fi eroziunile post mortem[29].

Analiza antropologică a cuprins şi un set de măsurători (craniene şi postcraniene), în vederea ilustrării variabilităţii morfologiei scheletice, descrierii indivizilor sau comparării acestora cu alte populaţii umane.

Tot în acest scop, precum şi pentru a observa eventuale particularităţi moştenite de aceste populaţii, au fost identificate şi câteva caractere non-metrice. Din nefericire, gradul ridicat de fragmentare al etajului cranian în majoritatea cazurilor nu ne-a permis să le scorizăm, mulţumindu-ne doar cu listarea acestora. La nivel cranian, majoritare sunt foramenele mentale (la 11 indivizi) şi zigomaticofaciale (la opt indivizi). Postcranian, remarcăm prezenţa aperturilor septale humerale (în două cazuri).

LA NÉCROPOLE DE L'ÉGLISE DÉCOUVERTE À NUFĂRU (DÉP. DE TULCEA). ANALYSE ANTHROPOLOGIQUE

RÉSUMÉ

L'objet de la présente étude anthropologique est représenté par l'analyse des squelettes appartenant à l'époque médio-byzantine, découverts en 2008 sur la propriété de Saşa Ivanov, à l'intérieur de la localité de Nufăru (dép. de Tulcea). Les complexes funéraires appartiennent à un cimetière développé autour d'une petite église située en dehors de l'enceinte fortifiée, proche de la tour nord-ouest de la cité byzantine de Nufăru. L'expertise anthropologique effectuée sur le matériel osseux provenant des 19 complexes funéraires, a eu comme objectifs: la détermination du sexe; l'estimation d'âge, de la taille et du poids des *infans*; la mise en évidence des conditions pathologiques et des caractères épigénétiques; l'analyse biométrique des segments crânien et postcrânien.

Mots-clé: anthropologie physique; période médio-byzantine; estimation d'âge; taille et poids corporelle des enfants; biométrie; conditions pathologiques; caractères non-métriques.

---

[25] Roberts, Manchester 2005, 172.
[26] Ribot, Roberts 1996, 70.
[27] Keenleyside, Panayotova 2006, 373–384.
[28] Ortner 2003, 89–105.
[29] Wapler, Crubézy, Schultz 2004, 333–339.

BIBLIOGRAFIE

Acsádi, Nemeskéry 1970 — Acsádi, Gy., Nemeskéry, J., *History of human life span and mortality*, Académiai Kiadó, Budapest.

Bass 1989 — Bass, W. M., *Human Osteology: A Laboratory and Field Manual*, Missouri Archaeological Society

Brandt, Doherty, Lohmander 2003 — Brandt, K. D., Doherty, M., Lohmander, L. S. (ed)., *Osteoarthritis*, second edition, Oxford University Press Inc.

Buikstra, Ubelaker 1994 — Buikstra, J. E., Ubelaker, D. H. (eds.), *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas Archaeological Survey Research, Series No. 44, Fayetteville,

Damian, Samson, Bâlici 2011 — Damian, O., Samson, A., Bâlici, Șt., *O biserică bizantină de la gurile Dunării*, SCIVA 62, 1–2, 45–87.

Facchini, Veschi 2004 — Facchini, F., Veschi, S., *Age Determination on Long Bones in a Skeletal Subadults Sample (b–12 Years)*, Collegium Antropologicum 28, 1, 89–98.

Hauser, De Stefano 1989 — Hauser, G., De Stefano, G.F., *Epigenetic variants of the human skull*, Schweizerbart, Stuttgart.

Keenleyside, Panayotova 2006 — Keenleyside, A., Panayotova, K., *Cribra orbitalia and porotic hyperostosis in a greek colonial population (5th to 3rd centuries BC) from the Black Sea*, International Journal of Osteoarchaeology 16, John Wiley & Sons, Ltd., 73–384.

Lofqvist 2004 — Lofqvist, C., *Osteoarchaeological report on human skeletal remains from Eyre Square, Galway City*, Moore Archaeological & Environmental Services Ltd.

Maresh 1943 — Maresh, M., *Growth of major long bones in healthy children*, American Journal of Diseases of Children 66, 227–257.

Martin 1914 — Martin, R., *Lehrbuch der Anthropologie*, Verlag Von Gustav Fischer, Jena.

Ortner 2003 — Ortner. D. J., *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, Academic Press, San Diego & London.

Pearson 1899 — Pearson, K., *On the reconstruction of stature of prehistoric races. Mathematic contributions to the theory of evolution*, în Transactions of the Royal Society, ser. A, 192, 169–244.

Ribot, Roberts 1996 — Ribot, I., Roberts, C., *A study of non-specific stress indicators and skeletal growth in two mediaeval subadult populations*, JArS 23, 67–79.

Roberts, Manchester 2005 — Roberts, C., Manchester, K., *The archaeology of disease*, third edition, J.H. Haynes & Co. Ltd., Sparkford.

Rösing 1988 — Rösing, F. W., *Körperhöhenrekonstruktion aus skelettmaβen*, în *Anthropologie, Handbuch der vergleichenden biologie des menschen*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart–New York, 586–599.

Sjøvold 1990 — Sjøvold, T., *Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation*, J. Hum. Evol. 5, 431–447.

Tanner, Hughs, Waterhouse 1981 — Tanner, J. M., Hughs, P.C.R., Waterhouse, R. H., *Radiographically determined widths of bone muscle and fat in the upper arm and calf from age 3–18 years*, Annals of Human Biology 8, 495–517.

Visser 1998 — Visser, E.P., *Little waifs: estimating child body size from historic skeletal material* International Journal of Osteoarchaeology 8, John Wiley & Sons, Ltd., 413–423.

Wapler, Crubézy, Schultz 2004 — Wapler, U., Crubézy, E., Schultz, M., *Is cribra orbitalia synonymous with anemia? analysis and interpretation of cranial pathology in Sudan*, American Journal of Physical Anthropology 123, Wiley–Liss, Inc., 333–339.

White, Folkens 2005 — White, T. D., Folkens P. A., *The human bone manual*, London.

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1. Conditions pathologiques rencontrées chez les individus médio-byzantins de Nufăru, nécropole située sur la propriété Ivanov. 1. Périostite (formation d'un nouveau tissu osseux dans le tiers proximal droit de l'humérus); 2. Ostéoarthrite (lésions périarticulaires au niveau de l'articulation des phalanges); 3. *Hyperostosa porotica* (*cribra cranii* au niveau du pariétal droit); 4. *Hyperostosa porotica* (*cribra orbitalia* au niveau du plafond des orbites).

ANEXE[30]

Măsurători craniene[31]	M1	M3	M5	M6	M7	M8
1. lungime maximă craniu				185		
2. lățime maximă craniu				130	126	
7. lățime maxilo-alveolară				56	46	
9. lățime biauriculară					86	
11. lățime frontală minimă				90	82	
12. lățime superioară față				98		
14. lățime nas				26		
15. lățime orbitală					35	
17. lățime biorbitală				93	77	
18. lățime interorbitală					11	
19. coardă frontală					97	
20. coardă parietală				110	99	
21. coardă occipitală				95		
24. lungime mastoidă		29	38	46	39	33
25. înălțime bărbie	24	18	20	31	21	21
26. înălțime corp mandibular	22	15	18	30	16	15
27. lățime corp mandibular	11	10	9	11	10	10
28. lățime bigoniacă			63	92	69	65
29. lățime bicondilară			79	111	81	81
30. lățime minimă ram	25*		24(D)	33	23(D)	21
31. lățime maximă ram			30(D)	44	30(D)	25
32. înălțime maximă ram	47		28(D)	57	33	26
33. lungime mandibulă			47(D)	79	50	46

Măsurători postcraniene[32]	M1	M2	M3	M4	M5	M7	M8	M9
Claviculă								
9a. lungime	85				65	78	65	50
9b. diametru maxim la mijloc	8				6	7	6	5
Scapulă								
10a. înălțime							56	31*
10b. lățime					45		43	30
10c. lungime spină							50	

[30] Valorile din tabele sunt redate în milimetri şi convertite spre milimetrul cel mai apropiat. În cazul măsurătorilor bilaterale, a fost utilizată partea stângă. Atunci când nu au existat elemente de pe stânga, au fost măsurate cele de pe dreapta, iar valorile au fost însoțite de simbolul „(D)”. În cazul în care oasele au suferit uşoare distrugeri, ori în cazul estimării locului fuziunii uneia dintre epifize, valoarea respectivă a fost însoțită de simbolul „*”.

[31] Măsurători efectuate pe indivizi cu vârsta cuprinsă între 1 şi 18 ani.

[32] Vezi supra notele 6 și 31.

Coxal								
11a. lungime ilion	89	64			64	65(D)	59	
11b. lățime ilion[33]							53	
12a. lungime ischion	52	38			31	39	33*(D)	18
12b. lățime ischion							24(D)	12
13a. lungime pubis	54	38			31	34	29	15
Humerus								
14a. lungime	170				115	132	106	
14b. lățime distală	35				27	25*	24	
14c. diametru maxim la mijloc	13				10	10	9	
Ulnă								
15a. lungime	137		76		94	105	87	
15b. diametru maxim la mijloc	10		7		7	7	7	
Radius								
16a. lungime	124(D)		70(D)		84	96	78	
16b. diametru maxim la mijloc	10		7(D)		7	8	6	
Femur								
17a. lungime		158		370*	146(D)		134	81
17b. lățime distală		37		70	35(D)		35	22
17c. diametru maxim la mijloc		12		29	11(D)		11	8
Tibie								
18a. lungime		127			115	134(D)	109	
18b. diametru maxim la mijloc		11			11	11	11	
Peroneu								
19a. lungime				296*(D)	114(D)		105	
19b. diametru maxim la mijloc				14	5(D)		6	

Măsurători postcraniene	**M11**	**M12**	**M13**	**M14**	**M15**	**M16**	**M18**	**M19**
Claviculă								
9a. lungime				42(D)		46(D)		45
9b. diametru maxim la mijloc				4(D)		5(D)		4
Scapulă								
10a. înălțime		34		33(D)	36	36(D)	35	36
10b. lățime		30		30(D)	32	31(D)	31	29
10c. lungime spină		35			36	36(D)	35	32
Coxal								
11a. lungime ilion		36	45	35	38	40	38	35(D)
11b. lățime ilion		31	42	32	35	37	31	33*(D)
12a. lungime ischion		18	25(D)	20		20	20	
12b. lățime ischion		12	16(D)	12		12	13	
13a. lungime pubis		15	21	18			15(D)	14

[33] Numerele **11b** și **12b** reprezintă măsurători postcraniene efectuate numai pentru copii cu vârste foetale de până la maxim un an.

Humerus								
14a. lungime	70*	66		60	73	77		64(D)
14b. lățime distală	16*	18		15	18	19		16(D)
14c. diametru maxim la mijloc	7	6		5	6	7		6(D)
Ulnă								
15a. lungime	66(D)	61(D)		56	66(D)	67	67	56
15b. diametru maxim la mijloc	6	4(D)		4	5(D)	5	5	5
Radius								
16a. lungime		52		49	58	58	58(D)	53
16b. diametru maxim la mijloc		4		4	4	4	5(D)	4
Femur								
17a. lungime	83*(D)	74(D)	97				81	75
17b. lățime distală		22(D)	28				19	20
17c. diametru maxim la mijloc	7(D)	7(D)	10				7	7
Tibie								
18a. lungime		64(D)	85(D)			76(D)	71	64
18b. diametru maxim la mijloc		7(D)	10(D)			8(D)	8	7
Peroneu								
19a. lungime		63(D)	82(D)					
19b. diametru maxim la mijloc		4(D)	5(D)					

Măsurători craniene[34]	**M9**	**M11**	**M12**	**M13**	**M14**	**M15**	**M16**	**M18**	**M19**
Sfenoid									
1a. lungime aripă mică			19			14	18		
1b. lățime aripă mică			13			12	12		
2a. lungime aripă mare			32		30	28	29(D)	31	31
2b. lățime aripă mare			20		22	22	19(D)	22	17
3a. lungime corp	11	13		14	10	11	11		12
3b. lățime corp	20	22		21	18	20	20		19
Porțiuni mastoide și pietroase temporal									
4a. lungime			40	53	34	42	47	40	39
4b. lățime			19	20	14	17	19	19	18
Porțiune bazilară occipital									
5a. lungime	13	13	13	15	12	14	14	13	14
5b. lățime	16	17	15	20	14	17	18	16	16
Zigomatic									
6a. lungime	22		26	27*	25		30(D)	29	26(D)
6b. lățime	19		20	25*	21		24(D)	22	20(D)
Maxilă									
7a. lungime				32			25		24(D)
7b. înălțime				25			30		24
7c. lățime							27	26	
(Hemi)mandibulă									

[34] Măsurători efectuate pe indivizi cu vârsta cuprinsă între 0–1an.

8a. lungime corp	39	50	33(D)	48	35(D)		43(D)	38(D)	39(D)
8b. lățime arc	17		18(D)		18(D)	19	19(D)	18(D)	19(D)
8c. lățime totală	54		50(D)	67	45(D)		57(D)	52(D)	51(D)

Măsurători postcraniene[35]	**M6**	**M17**
Claviculă		
35. lungime	157	
36. diametru sagital la mijloc	13	
37. diametru vertical la mijloc	9	
Humerus		
40. lungime	311	
41. lățime epicondilară	54	
42. diametru vertical cap	43	
43. diametru maxim la mijloc	21	
44. diametru minim la mijloc	17	
Radius		
45. lungime	236	
46. diametru sagital la mijloc	10	
47. diametru transversal la mijloc	14	
Ulnă		
48. lungime	245	
49. diametru antero-posterior	11	
50. diametru transversal	15	
51. lungime fiziologică	241	
52. circumferință minimă	33	
Sacrum		
53. lungime anterioară	113	
54. lățime antero-superioară	116	
55. diametru transversal maxim bază	49	
Coxal		
56. înălțime	206	
57. lățime iliacă	159	
59. lungime ischion	86	
Femur		
60. lungime	423	412
61. lungime bicondilară	418	411
62. lățime epicondilară	73	76
63. diametru maxim cap	41	41
64. diametru subtrohanterian sagital	25	27
65. diametru subtrohanterian transversal	30	28
66. diametru sagital la mijloc	27	27
67. diametru transversal la mijloc	25	24
68. circumferință la mijloc	81	79

[35] Măsurători efectuate pe indivizi adulți.

Tibie		
69. lungime	347	
70. lățime epifiză proximală	72	71
71. lățime epifiză distală	45	
72. diametru maxim la nivelul foramenului nutritiv	33	30
73. diametru transversal la nivelul foramenului nutritiv	23	24
74. circumferință la nivelul foramenului nutritiv	97	96
Peroneu		
75. lungime	339	
76. diametru maxim la mijloc	14	
Calcaneu		
77. lungime	73	
78. lățime la mijloc	39	

DOUĂ OBIECTE DE BRONZ DESCOPERITE LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XIX-LEA LA ŞIPENIŢ (NORDUL BUCOVINEI)*

BOGDAN PETRU NICULICĂ**

Rezumat. Între piesele arheologice aflate în patrimoniul *Muzeului Bucovinei* din Suceava, se află un topor celt şi o brăţară, notate în registrul inventar al instituţiei ca aparţinând vechilor colecţii ale *Muzeului Ţării Bucovinei* din Cernăuţi. Piesele au ajuns la Suceava în timpul celui de Al Doilea Război Mondial. Datorită schiţelor şi notelor publicate de Karl Adolf Romstorfer în urmă cu peste 100 de ani avem informaţii cu privire la locul de provenienţă şi contextul descoperirii celor două piese: celtul cu decor unghiular şi brăţara decorată au fost descoperite în anul 1886 la Şipeniţ (astăzi în regiunea Cernăuţi, Ucraina), cu prilejul nivelării unui tumul. Ambele piese se datează în Hallstattul timpuriu, în intervalul Ha A_1–Ha B_1, şi pot fi asociate cu prezenţa, în nordul Moldovei, în mod deosebit în Podişul Sucevei, a grupului Grăniceşti al culturii Gáva-Holihrady.

Cuvinte cheie: Şipeniţ, Bucovina, celt, brăţară, tumul, Hallstatt timpuriu, grupul Grăniceşti.

Muzeul Bucovinei din Suceava păstrează un patrimoniu arheologic bogat şi variat, iar cel preistoric – dobândit prin achiziţii, donaţii, transferuri sau, mai ales, prin intermediul propriilor cercetări arheologice de suprafaţă şi sistematice – este, de mai multă vreme, în mod constant, în atenţia noastră, din punctul de vedere al analizei obiectelor de piatră, cupru sau bronz; în acelaşi timp, preocupările noastre interdisciplinare s-au îndreptat şi asupra pieselor descoperite în partea de nord a Moldovei, inclusiv în nordul Bucovinei[1].

În ceea ce priveşte obiectele de bronz, descoperite în judeţul Suceava, pe lângă diversele piese izolate (topoare cu disc şi spin, celturi, seceri, cuţite, vârfuri de lance), la care adăugăm produsele conexe, cum sunt tiparele de piatră şi

* Cercetare finanţată prin proiectul *Ştiinţele socio-umaniste în contextul evoluţiei globalizate – dezvoltarea şi implementarea programului de studii şi cercetare postdoctorale*, cod contract: POSDRU/89/1.5/S/61104, proiect cofinanţat din Fondul Social European prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

** *Muzeul Bucovinei*, Suceava, niculicab@yahoo.com.

[1] Niculică 1999, 215–220; Niculică 2003, 67–80; Boghian, Niculică, Cojocaru, Petrea 2003, 57–66; Niculică, Cojocaru 2001, 691–697; Niculică, Cojocaru 2003, 141–154; Niculică 2004, 411–418; Niculică, Budui, Mareş 2004, 267–315; Niculică, Cojocaru 2006, 203–207; Niculică 2007; Niculică 2008a, 133–148; Niculică 2009b, 179–191.

lingurile pentru turnarea metalului topit[2], în multe cazuri fără precizarea locului descoperirii, erau cunoscute doar două depozite (colective) de bronzuri în colecțiile *Muzeului Bucovinei*: depozitul de seceri cu cârlig de la Todirești – *Halta CFR*[3] şi depozitul cu obiecte de podoabă de la Suceava – *Curtea Domnească*[4], precum şi o depunere votivă de o singură piesă (*einzelstück deponierungen*) la Măneuți (com. Frătăuții Vechi)[5], toate trei publicate şi punctate ca atare în cadrul literaturii de specialitate. Alte depozite de bronzuri, provenind, de asemenea, din cuprinsul județului Suceava, dar care nu sunt păstrate în *Muzeul Bucovinei*, au fost găsite la: Solca[6] şi Basarabi[7], în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, şi la Suceava[8] (începutul secolului XX).

Pe de altă parte, arheologul sucevean Mircea Ignat, în monografia sa consistentă privind metalurgia bronzului în Podişul Sucevei, nu aminteşte de existența unor obiecte de bronz provenind din nordul Bucovinei în colecțiile de arheologie ale *Muzeului Bucovinei* din Suceava[9]. Totuşi, recent, am avut posibilitatea să supunem opiniei ştiințifice şi să demonstrăm faptul că în patrimoniul muzeului sucevean există mai multe obiecte de bronz găsite la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, în localități aflate în prezent pe teritoriul Ucrainei: Prelipca, Şipeniț şi Bordei[10].

---

[2] Ciurea 1931, 10, fig. 6/13; Dressler 1960, 18 şi ilustrația; Teodor 1980, 48; Ursulescu, Andronic, Hău 1988, 91; Ignat 1993, 375-378; László 1994, 143, 146–147, 149; Andronic 1997, 29, 37, 44–45, 57, 59; Ignat 2000. Arheologului Mircea Ignat îi datorăm, în ceea ce priveşte zona noastră, practic, sintetizarea tuturor descoperirilor de bronzuri cunoscute în zona Sucevei.

[3] Ignat 1981, 142 şi fig. 7/4–5; László 1994, 147; Andronic 1997, 37, nr. 21 C – cele două seceri se află în colecțiile *Muzeului Bucovinei* – nr. inv. C/168; Ignat 2000, 68, nr. 34; Niculică 2006a, 193, nr. 136; Andronic 2008, 147.

[4] Chițescu 1976, 103–107; Chițescu 1975, 245–259; Ignat 2000, 47–52, nr. 12; Niculică 2006a, 191–192, nr. 132; Andronic 2008, 151. Depozitul se află în colecțiile *Muzeului Bucovinei* Suceava – nr. inv. C/46-C/61, cu precizarea că lipseşte vasul de lut, distrus în timpul cutremurului din 1977. Vezi, în aceeaşi lucrare, prezentarea mai multor descoperiri de bronzuri din nordul Bucovinei, cu bibliografia.

[5] Batariuc 2003, 167–172.

[6] Soroceanu 1995, 73.

[7] Buțureanu 1896, 131; Moisil 1910, 173; Ciurea 1931, 11–12; Petrescu-Dîmbovița, 1953, 460, nr. 1; Petrescu-Dîmbovița 1977, 152; Iconomu 1996, 193; Ignat 2000, 57, nr. 21, tabelul 1, unde propune cea mai pertinentă compoziție a depozitului.

[8] Hänsel 2005, 285–299.

[9] Ignat 2000, 97, fig. 28 – ilustrează o schemă tipologică a unor celturi descoperite în Podişul Sucevei, în care apare desenul unui celt descoperit la Şipeniț, cf. p. 96, fără alte precizări. Deşi în text nu se face vreo trimitere la literatura de specialitate, desenul este preluat, evident, din: Romstorfer 1893a, 61, nr. 10, fig. 17. Acelaşi desen apare şi în Romstorfer 1890, 70, Notize 6, nr. 10, fig. 5.

[10] Rezultatele cercetărilor noastre au fost deja comunicate: Niculică 2008b; Niculică 2009c; Niculică 2009d; Niculică 2009e. Spre exemplu, din localitatea Bordei (astăzi în Ucraina) provin mai multe brățări de bronz, semnalate de acelaşi Karl A. Romstorfer, obiecte care constituie o parte a unui depozit de bronzuri, la care vom face referire într-un alt studiu, consacrat contribuției lui Romstorfer la cunoaşterea bronzurilor din Bucovina. Cf. Niculică 2010, 327–330. Acest depozit a fost „redescoperit" de noi în colecțiile *Muzeului Bucovinei*, pe baza parcurgerii seriei *Mitteilungen*...,

Intervenţia de faţă se referă la o astfel de „descoperire”, de dată recentă, făcută de noi în colecţiile arheologice ale muzeului sucevean, în contextul în care am avut şansa parcurgerii unui material bibliografic deosebit de valoros, şi anume publicaţia *Mitteilungen der kaiserlich-königliche Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*[11], apărută sub egida *Comisiei Centrale din Viena*/*Zentral-Kommission*[12]. Astfel, în *Mittheilungen*…, nr. XVI/1890[13], Karl Adolf Romstorfer[14] publică o scurtă notiţă, în contextul prezentării mai multor descoperiri arheologice din Bucovina.

(1904). Până în momentul de faţă nu s-a ştiut faptul că depozitul se află în posesia muzeului sucevean, brăţările în cauză fiind înregistrate în registrele inventar fără precizarea locului descoperirii, identificarea făcându-se pe baza ilustraţiei din periodicul vienez şi a tipologiei brăţărilor.

[11] Mulţumim şi pe această cale d-lui Erich Beck, reputatul bibliograf al Bucovinei, pentru această oportunitate ştiinţifică deosebită. De asemenea, pentru realizarea acestui studiu aducem mulţumiri domnilor: T. Soroceanu şi O. Dietrich (Berlin), C. Kacsó (Baia Mare), I. Bejinariu (Zalău), S. Ailincăi (Tulcea), C. Lazanu (Vaslui), M. Il’kiv (Cernăuţi), care ne-au sprijinit cu sfaturi şi o consistentă parte a bibliografiei.

[12] Înfiinţată în anul 1856, intitulată la început *Kaiserlich-königliche Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung von Baudenkmalen* (1850-1854), mai târziu numită *K. K. Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*.

[13] Romstorfer 1890, 70, notize 6, nr. 10, fig. 5.

[14] Karl Adolf Romstorfer (17.III.1854, Aigen-Gaunersdorf, Austria – 24.IX.1916, Viena), arheolog, arhitect şi istoric. Considerat unul dintre salvatorii monumentelor istorice ale Bucovinei, contribuind la restaurarea bisericilor şi mănăstirilor. A sprijinit iniţiativa de creare a *Muzeului Ţării Bucovinei* din Cernăuţi (1893) şi a *Muzeului Orăşenesc Suceava* (1900). În calitate de secretar al *Muzeului Ţării Bucovinei*, a propus editarea anuarului propriu, *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, semnând rubrica *Aus den Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale*, în care a rezumat rapoartele comisiei, menţionând, printre altele, descoperirile neolitice şi eneolitice, inclusiv cele legate de cultura Cucuteni, de la Şipeniţ, Siret ş.a. A semnalat numeroase situri arheologice, a efectuat cercetări de suprafaţă în Bucovina. L-a sprijinit pe Josef Szombathy în timpul cercetărilor sale din Bucovina din anii 1893 şi 1894, inclusiv la săpăturile din staţiunile de la Şipeniţ, Hliboca şi Hliniţa. În perioada 1895–1904 a efectuat ample lucrări de decopertare de sub moloz a *Cetăţii de Scaun a Sucevei*, descoperind ceramică aparţinând culturii Cucuteni şi de la începutul epocii bronzului, păstrată în prezent în colecţiile *Muzeului Bucovinei* din Suceava. Cavaler al ordinului „Coroana de Fier”, clasa a III-a; cavaler al ordinului „Franz Josef”; ordinul Steaua României în grad de comandor; ordinul Coroana României; decoraţia de aur „Bene Merenti”, clasa I. Conservator pentru Bucovina al *Comisiei centrale din Viena* (secţiunea a II-a) din 1888; membru corespondent al *Camerei de Comerţ şi Industrie* din Cernăuţi (1898–1904); membru corespondent străin al *Academiei Române* (29 mai 1914). A semnat numeroase şi valoroase notiţe, în *Mittheilungen*…, referitoare la monumentele sau descoperirile medievale din Bucovina. Dintre rapoartele sale referitoare la domeniul preistoriei, amintim doar câteva: Romstorfer 1889, 32–33; Romstorfer 1891, 80–83; Romstorfer 1893b, 243–244 şi 256, fig. 29–31; v. K. A. Romstorfer – rubrica *Aus den Mitteilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale*, în JBLM I, 1893, 45–71; II, 1894, 115–119; III, 1895, 141–143; IV, 1896, 136–139; V, 1897, 83–87; VI, 1898, 111–115; VII, 1899, 104–114; XI, 1904, 85–89 – cu titlul rezumat: „*Aus den Mitteilungen der k. k. Central-Commission*”; Romstorfer 1894a, 49–50. Pentru referinţe despre Karl A. Romstorfer, vezi: Szombathy, 1894, 11–21; Predescu 1999, 737; Rusu 1999, 459; Satco, 2004, vol. II, 316–317; Şerban 1996, 511–519; Niculică 2006b, 5; Niculică 2006c, 5; Demciuc 2006, 5; Niculică 2009a, 49–50 şi nota 125.

Informația este reluată, ulterior, în aceeaşi formă şi cu aceeaşi ilustrație (Fig. 1), în *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums* în anul 1893, după cum urmează[15]:

10. Ein beſonders großes *Bronze-Kelt* (Fig. 5) und ein ſehr hübſcher *Bronze-Ring* wurden vor etwa 10 Jahren in der Bukowina gefunden. Erſteres zeigt nach beiſtehender Skizze eine ſehr hübſche erhabene Zeichnung, beſitzt eine Länge von 13˙3, eine obere Breite von 3˙8, eine untere Breite von 4˙6 Cm., endlich eine Dicke im Bauch von rund 3 Cm. Der Bronze-Ring iſt ebenſo wie das Beil ſehr gut erhalten, hat einen äußeren Durchmeſſer von 8˙4 bis 9 Cm., eine Stärke von 4 bis 15 Mm. und beſitzt ein ſehr reines eingravirtes Muſter. (Eigenthümer: Herr k. k. Univerſitäts-Profeſſor Dr. *Johann Wrobel*).

Traducere:

10. Un celt de bronz deosebit de mare (Fig. 5) şi o brățară de bronz foarte frumoasă au fost găsite în urmă cu circa 10 ani în Bucovina. Cel dintâi are, conform schiței alăturate, un frumos desen în relief, o lungime de 13,3 cm, o lățime în partea superioară de 3,8 cm şi în partea inferioară de 4,6 cm şi o grosime de circa 3 cm. Brățara este de asemenea foarte bine păstrată, ca şi toporul, are un diametru exterior de 8,4 până la 9 cm, o grosime de 4 până la 15 mm şi are un model gravat foarte clar (proprietar: domnul profesor universitar cezaro-crăiesc dr. *Johann Wrobel*).

În numărul din 1903 al revistei *Mittheilungen*…, pe luna decembrie, la paginile 309–400 poate fi observată o altă notiță, şi aceasta sumară, care aparține, de asemenea, lui Karl Adolf Romstorfer. Iată textul respectiv[16], însoțit, de această dată, de două figuri (fig. 2, 4):

Bronzekelt und Armspange aus Schipenitz.

Eine besonders großer Bronze kelt von über 13 *cm* Länge, mit characteristischen Ornamentierungen (Fig. 111), sowie ein sehr schöner massiger bronzener Armring, ebenfalls mit sehr hübscher typischer Ornamentierung (Fig. 112) wurden bereits im Jahre 1886 in Schipenitz ausgegraben. Der Fund erfolgte zufällig, al sein Grundwirt zur Planierung eines Feldes einen Hügel – wahrscheinlich einen Tumulus – abgrub. Letzterer lag zwischen der Straße, die von Hlinitza über Duboutz nach Kotzman führt, und dem Nordwestrande des Ortes Schipenitz, etwas nördlich des die Straße durchquerenden Baches Sowica. Beide Fundstücke erwarb Oberingenieur Aleco Issecescul und spendete sie kürzlich dem Bukowiner Landes-museum (Konservator K. A. Romstorfer).

Traducere:

Celt de bronz şi brățară din Şipeniț

Un celt de bronz deosebit de mare de peste 13 cm lungime, cu ornamentații caracteristice (Fig. 111), precum şi o frumoasă brățară de bronz masivă, de asemenea cu ornamentații tipice frumoase (Fig. 112) au fost dezgropate deja în

[15] Romstorfer 1893a, 61, nr. 10, fig. 17.

[16] Romstorfer 1903, 399–400.

anul 1886 în Şipeniţ[17]. Găsirea s-a făcut întâmplător, pe când un proprietar a nivelat un deal – probabil un tumul, în scopul nivelării unui câmp. Ultimul (tumulul – n.n.) se afla între şoseaua care merge de la Hliniţa[18] prin Duboutz[19] către Kotzman[20] şi limita de nord-vest a localităţii Şipeniţ, ceva mai la nord de pârâul care traversează strada, Sovica[21]. Ambele piese le-a dobândit inginerul Aleco Issecescul[22] şi le-a donat la scurt timp după aceea Muzeului Ţării Bucovinei.

(Conservator K. A. Romstorfer[23]).

În acest context, trebuie să intervenim cu o mică observaţie: cele două obiecte prezentate de Karl A. Romstorfer, celtul, respectiv brăţara de bronz, erau cunoscute specialiştilor muzeului sucevean ca provenind din vechile colecţii ale *Muzeului Ţării Bucovinei* din Cernăuţi. De altfel, acestea sunt etalate în expoziţia permanentă, în sala II, dedicată epocii bronzului şi primei vârste a fierului (Hallstattul timpuriu), însă nu erau ştiute locul de provenienţă şi nici data descoperirii. În plus, unul dintre primele registre inventar ale muzeului nostru, care a funcţionat în perioada 16 februarie 1952 – 17 mai 1972, consemnează doar apartenenţa obiectelor la vechile colecţii ale muzeului din Cernăuţi. Astfel, în acest document, aflat în biblioteca *Muzeului Bucovinei* (nr. inv. 15491), întâlnim următoarele menţiuni: la nr. inv. 1995 este înregistrat un celt la data de 26 ianuarie 1961, cu specificaţia „topor tip kelt, formă de căniţă cu toartă, partea tăioasă e mai lată, la exterior are 3 linii verticale”. Nu sunt precizate dimensiunile obiectului. Mai departe, la nr. inv. 2009 observăm o brăţară, înregistrată la 27 ianuarie 1961, cu descrierea: „brăţară de bronz circulară, cu capetele nelipite şi mai subţiri, pe ea sunt incizate diferite linii (joc de linii), diam. 6,7 cm”. În prezentul registru inventar (nr. inv. 15494), care funcţionează începând cu anul 1975, celtul are nr. inv. C/151, iar brăţara nr. inv. C/136. Nu se fac alte menţiuni.

---

[17] Grigorovitza 1908, 217. Autorul indică faptul că la Şipeniţ erau cunoscute descoperiri aparţinând „epocii de piatră şi de bronz”. Grămadă 1996, 476–477.

[18] Localitate situată la confluenţa pârâului Hliniţa cu Prutul, astăzi în Ucraina, regiunea Cernăuţi. Cf. Grigorovitza 1908, 110.

[19] Grigorovitza 1908, 90. În română: Dubăuţi; localitate pe malul stâng al Prutului, astăzi în Ucraina, regiunea Cernăuţi.

[20] Grigorovitza 1908, 75–76. În română: Coţman, Cozmeni; localitate aflată pe malul drept al pârâului Soviţa, regiunea Cernăuţi, Ucraina. Grigorovitza aminteşte că la Coţman s-au găsit în trecut „obiecte din epoca de piatră şi de bronz, precum şi podoabe de argint aparţinând epocii fierului”.

[21] Grigorovitza 1908, 202. Este vorba despre pârâul Soviţa, afluent de stânga al Prutului.

[22] Este vorba despre Alexiu Isăcescul (n. 1852, Suceava), care a studiat la Cernăuţi, Praga şi Viena, unde a absolvit studiile tehnice. Inginer, la acea vreme, în cadrul direcţiei administrării bunurilor fondului religionar greco-ortodox din Bucovina. Ştim că a donat un topor de piatră *Muzeului Ţării Bucovinei* (cf. Romstorfer 1894a, 50; Romstorfer 1894b, 118). Fratele său, George Isăcescu (n. 1848, Suceava), absolvent al studiilor juridice, a fost unul dintre membrii fondatori ai *Muzeului Orăşenesc Suceava*. Vezi şi: Sbiera 1900, 882; Peyersfeld 1912, 61.

[23] Mulţumim şi pe această cale colegului nostru de la *Muzeul Bucovinei*, d-l George Ostafi, pentru traducerea textelor din limba germană.

Descrierea pieselor.

A. *Celtul* (Fig. 3, 6) este de tipul cu urechiuşă, gura dreaptă (în ciuda turnării defectuoase, se încadrează totuşi în acest tip), ovală în plan, cu decor unghiular, geometric şi secţiunea hexagonală. Buza este îngroşată, detaşându-se net de corpul piesei, însă, din cauza turnării, pe una din feţe este foarte subţire. Corpul este aproximativ dreptunghiular, alungit, tăişul uşor convex, cu vagi urme de utilizare, vechi. Sub buza celtului, puternic reliefată, urmează trei nervuri orizontale, apoi decorul în forma literei „Y”, care e însoţit de două linii paralele, alungite, pe ambele feţe ale celtului. În întregime, decorul a fost rezervat din turnare (tiparul a fost prelucrat şi pregătit ca obiectul să capete decorul din negativ). Laturile celtului sunt pronunţate, având aspectul unei „borduri”, în mod deosebit pe una din feţe. Bavurile laterale, puternic reliefate, sunt bine păstrate de-a lungul corpului, inclusiv în zona urechiuşei. Pe una din feţe se observă scurgerea unei „picături” [24] de metal topit din nervura orizontală spre motivul în „Y”. Cel mai probabil, această scurgere s-a produs pe linia unei fisuri (defect), a tiparului.

Toporul se păstrează în condiţii relativ bune de conservare, pe una din feţe decorul este puţin lizibil şi deteriorat; prezintă patină nobilă de culoare verzui-închis, pe alocuri cu nuanţe negricioase. Se remarcă faptul că în trecutul nu prea îndepărtat, probabil acum 30–35 de ani, piesa a fost acoperită pe unele porţiuni cu un strat superficial de vopsea verde. În zona gurii, defectul de turnare a făcut ca una din laturi să fie mai joasă. Pe suprafaţa piesei se mai pot observa şi unele goluri de turnare (*sufluri*), asperităţi datorate şi ele turnării (acestea nu au fost îndepărtate) şi intervenţii (datorate unei anume utilizări) din vechime, precum şi unele polizări recente pe marginea gurii celtului, care au condus la îndepărtarea patinei (fie de către descoperitori, acum mai bine de un secol, fie mai târziu). Turnarea s-a făcut într-un tipar bivalv, cu rezervarea miezului pentru obţinerea găurii necesare fixării cozii; ulterior, piesa a fost prelucrată în vederea finisării şi îndepărtării urmelor datorate tiparului, inclusiv în zona bavurilor. La 19 mm sub urechiuşă se poate observa un defect de turnare, pe linia bavurii, care a fost uşor aplatizat, nefiind însă îndepărtat în totalitate. Pe de altă parte, se observă clar faptul că au existat probleme la turnare, chiar secţiunea sa (Fig. 3, 6), demonstrând „translarea” capacului tiparului faţă de forma inferioară (fixare deficitară), ceea ce a determinat numeroasele defecte ale celtului.

Dimensiuni: lungime max. = 130,9 mm; lungime min. = 123,5 mm; grosime la gură = 47,2 mm x 36,1 mm; diam. gurii la interior = 31,4 mm x 25 mm; grosime pereţi gură = 6,2 mm x 3,6 mm; lăţime max. cu toartă = 52,2 mm; lăţime la mijloc = 37,6 mm x 25 mm; deschidere tăiş = 46,8 mm; adâncimea orificiului pentru fixarea cozii = 85 mm. Greutatea = 386 g.

B. *Brăţara* (Fig. 5, 7), de tipul deschis, este circular-ovală în plan, având capetele subţiate şi apropiate. Secţiunea transversală este romboidal-rotunjită, la fel ca în cazul capetelor, care prezintă secţiunile uşor asimetrice.

---

[24] Mulţumim colegilor ing. Tiberiu Polocoşeriu şi ing. Ilie Cojocariu de la *Muzeul Bucovinei* pentru pertinentele observaţii macroscopice, iar colegei Irina Ţibulcă pentru calitatea desenelor.

Spre deosebire de celt, este mult mai bine conservată, deşi pot fi observate porţiuni în care patina nobilă, verzuie, s-a exfoliat în timp. Piesa este masivă şi frumos ornamentată cu motive simetrice, repetitive, atent realizate prin metoda gravării (crestării) cu un obiect ascuţit, fin, după turnare. La mijlocul piesei este dispus un registru rectangular, compus din două grupe de triunghiuri afrontate, umplute cu „haşuri" oblice; acest registru este mărginit la stânga şi la dreapta de câte un registru rectangular umplut cu linii verticale; apoi, se repetă câte un registru identic cu cel central, realizat din triunghiuri afrontate, umplute cu linii oblice; spre capetele brăţării sunt reluate registrele cu linii verticale, iar la extremitatea acestora întâlnim câte două grupe de „V"-uri. Turnarea s-a făcut în tipar bivalv, acest lucru fiind dovedit şi de secţiunea piesei; bavurile au fost bine şlefuite şi îndepărtate inclusiv prin decorare.

Dimensiuni: diam. ext. = 87,9 mm x 82,6 mm; diam. int. 66,8 mm x 65,8 mm; grosime la mijloc = 13,4 mm x 12,9 mm; grosime capete: 6,5 mm x 5,4 mm respectiv 6,2 mm x 5,8 mm; capetele sunt apropiate la 2,2 mm. Greutatea = 140,45 g.

Observaţii.

1. Deşi la prima vedere pare că este vorba despre două descoperiri diferite, ambele constând în câte un celt şi o brăţară, situaţia este, de fapt, cu totul alta. Confruntarea atentă a descrierilor din notiţele de la 1890, respectiv 1903, arată piese asemănătoare şi cu dimensiuni apropiate. Astfel, cu toate că desenul celtului din 1890 (Fig. 1) diferă de cel publicat în 1903 (Fig. 2), o analiză atentă a acestui obiect, aflat în *Muzeul Bucovinei* din Suceava (Fig. 3), indică faptul că Romstorfer a dispus de două desene diferite, realizate, evident, de persoane diferite şi la distanţă în timp unul de celălalt, piesa fiind interpretată în mod propriu de cei care au desenat-o. De altfel, chiar în prezent, un ochi neformat, neatent la detalii, poate denatura grafic reprezentarea celtului, lăsând impresia că se poate vorbi despre două piese distincte. Aceasta se explică prin starea destul de slabă de conservare, în mod deosebit patinei verzui-închis şi a unui strat de depuneri de oxizi; cum piesa încă nu a fost curăţată, restaurată, doar la o analiză macroscopică atentă s-a putut observa că desenul din 1890 nu este cel apropiat de realitate. Am arătat mai sus că există o „picătură" pe una din feţe a celtului, care s-a scurs din ultima nervură orizontală spre motivul în forma literei „Y"; aceasta a fost interpretată ca nervură originală, la fel ca unele depuneri de pe aceeaşi faţă a celtului. De aici provin erorile primului desen, din anul 1890.

În cazul brăţării, descrierile şi dimensiunile sunt şi ele asemănătoare, cu mici diferenţe, explicabile, astfel că vorbim în fapt despre o singură piesă. Rezumând, în 1903, Romstorfer a reluat informaţiile mai vechi, pe baza unor date mai precise, al doilea text indicând exact locul şi data descoperirii celor două obiecte de bronz, desenul celtului reflectând corect decorul.

2. Nu se exclude posibilitatea existenţei unui *depozit de bronzuri*. La fel, nici ipoteza ca cele două obiecte descoperite să fie asociate unui posibil *mormânt* nu e de neglijat; în acest caz, am putea vorbi despre urmele unui inventar funerar. Nu există indicii că s-au găsit mai multe obiecte dintre care s-ar mai fi păstrat doar cele două.

3. Este importantă observaţia din 1903, conform căreia descoperirea s-a făcut în condiţiile *nivelării unui tumul*. Din textul german reiese limpede că este vorba despre o acţiune intenţionată a cetăţeanului care a dorit să aplatizeze o ridicătură de pământ, iar termenul „Tumulus” nu e deloc întâmplător folosit de K. A. Romstorfer. Este posibil ca informaţiile să-i fi fost oferite de Alexiu Isăcescul, cel care a donat obiectele *Muzeului Ţării*.

4. Faptul că o semnalare a unor obiecte de bronz, găsite tocmai în anul 1886, a fost reluată de K. A. Romstorfer la 17 ani de la recuperarea lor este meritoriu. Avem în faţa noastră, de altfel, una din primele menţiuni ale unor bronzuri din Bucovina, contemporană cu impresionantele descoperiri de depozite de la Prelipca[25] (1880), Prisăcăreni[26] (1885) semnalate, întâia dată, de preşedintele *Societăţii Muzeului Siret*, căpitanul Josef von Gutter, conservator al *Comisei Centrale din Viena*, pentru secţiunea I-a[27].

Interpretarea pieselor

Celtul de la Şipeniţ (Fig. 3, 6) reprezintă un tip frecvent întâlnit, atât în rândul descoperirilor izolate cât şi în componenţa depozitelor de bronzuri. Piese cu decor geometric, cu motiv în „Y”, au fost deseori menţionate în literatura de specialitate. Semnalăm celturi apropiate ca manieră a decorului (unele variaţii în funcţie de numărul nervurilor orizontale de sub buza celtului, a unghiului literei „Y”, a nervurilor ce o însoţesc etc.), provenind din depozitele de la: Pleniţa (jud. Dolj) – două tipare de piatră, datate în Ha A_2[28], Cluj-Napoca II (jud. Cluj)[29], Corneşti (jud.

---

[25] Gutter 1882, CXII, fig. 13–14; Kaindl 1890, 258; Much 1889, 84, pl. XXXIV/14–15; Romstorfer 1893a, 48–49, fig. 1–2; Olinescu 1894, 78; Kaindl 1896, 13, pl. II, fig. 13–14; Szombathy 1899, 53–54 – sunt reprezentate câteva bronzuri de la Prelipca; Nestor 1933, 129, pl. 12/7; Vulpe 1970, 58, nr. 264; 78, nota 3; pl. 89/A, 1–5; Ignat 2000, 12, 98, fig. 29; Niculică, 2009a, 32, 36.

[26] Gutter 1885, CXVII şi fig. 5, unde celtul prezentat ca fiind găsit la Cupca aparţine de fapt depozitului de la Prisăcăreni; Much, 1889, 84, pl. XXXIV/13; Kaindl 1890, 258; Romstorfer 1893a, 51, fig. 5 – celt, 62; Olinescu 1894, 79; Kaindl 1896, 13–14, pl. II, fig. 11 şi fig. IV de la p. 9, unde e reprodus unul din celturi; Ignat 2000, 12, 21; Niculică 2009a, 32, 36, 90.

[27] Josef Eduard Ritter von Gutter (8.X.1809, Suceava – 8.V.1886, Siret) – arheolog şi numismat amator, considerat a fi primul arheolog al Bucovinei. A înfiinţat *Societatea Muzeului Siret* (1870–1884), prima societate arheologică din Bucovina, având, printre altele, scopul declarat de a strânge obiecte pentru viitorul *Muzeu al Ţării Bucovinei*. Autor al unui chestionar arheologic, către toate parohiile din Bucovina, transmis prin grija Consistoriului mitropolitan din Cernăuţi, privind semnalarea „antichităţilor” din provincie. Conservator al *Comisiei Centrale din Viena* (1880-1885), pentru secţiunea I-a. În luna iunie 1884, împăratul Franz Josef i-a oferit *Coroana de Fier clasa a III-a în grad de cavaler*. A contribuit la înfiinţarea cabinetului de antichităţi (inclusiv numismatică) al *Universităţii din Cernăuţi*. Autor al unei cronici istorice a oraşului Siret, rămasă în manuscris. Vezi: Prelicz 1886, 31–32; *Revista politică* I, 7, 15 august 1886, p. 9; Reli 1927, 10–13; Gassauer 1933; Andrieşescu 1936, 163, 169; Ignat 1969, 94–95; Satco 2004, vol. I, 468; Niculică 2009a, 29–35.

[28] Petrescu-Dîmboviţa 1977, 125, pl. 295/10; Boroffka, Ridiche 2005, 148–149, 151, 154, 203 şi fig. 3/2; 4; 8/D, 4; 9/2. Autorii ultimului studiu citat indică o listă bibliografică amănunţită, arătând evoluţia tipului de celt cu decor în „Y” între Ha A_1 – Ha B_2, cu maximum de dezvoltare în Ha A_2.

[29] Petrescu-Dîmboviţa, 1977, 128, pl. 303/14.

Mureş)[30], Sâg (jud. Sălaj)[31], Şpălnaca I (jud. Alba) – Ha B_1[32], Sâmbăta Nouă I (jud. Tulcea)[33] – Ha B_1, Dridu (jud. Ialomiţa)[34] – la fel, datat în Hallstattul timpuriu. Din Maramureş amintim o piesă cu loc de descoperire necunoscut[35]. La răsărit de Prut, în Republica Moldova, cunoaştem o piesă din depozitul de la Văratic II[36], în timp ce din Ucraina provin două celturi dintr-un depozit găsit la Halici (regiunea Ivano-Frankivs'k)[37], iar un altul de la Borislav (regiunea L'viv)[38]. Notăm şi celtul de la Hrubieszów (sud-estul Poloniei)[39]. Acestora li se adaugă piesele bine cunoscute, descoperite în Ucraina transcarpatică, la Suskovo (depozit de bronzuri), aparţinând seriei de bronzuri Suskovo I – Ha A_2, conform tipologiei lui Iosip Kobal'[40]. Din aceeaşi regiune mai amintim doar piesele de la Beregovo (depozitul III)[41] şi Malaja Dobron' (depozitul II)[42], aparţinând aceleiaşi serii Suskovo. Dintre numeroasele descoperiri de pe teritoriul Ungariei, menţionăm: Debrecen[43], Biatorbágy/ Herceghalom[44], Lovasberény[45], Napkor[46], Tiszavasvári[47], Velem-Szentvid[48] – orizontul Gyermely (B Vc), Nagykálló[49], Nyírtura-depozitul II[50], Pap-depozitul III[51] şi Szentes[52] – aparţinând orizontului Hajdúböszörmény (B VIa), Rohod-Somogyi (depozitul IV)[53] – orizontul Bükkszentlászló (B VIc), Mohács – orizontul Kurd[54]. Din spaţiul culturii Lausitz (teritoriul Slovaciei) provin câteva celturi datate în Ha A_2-B_1, asociate depozitelor de bronzuri de la Brvnište şi Detva[55]. Un spaţiu

[30] Petrescu-Dîmboviţa, 1977, 128–129, pl. 305/6.
[31] Petrescu-Dîmboviţa, 1977, 134, pl. 318/9; Soroceanu, Lakó 1981, 147, nr. 11, fig. 8/4.
[32] Petrescu-Dîmboviţa, 1977, 135–136, pl. 325/13, 16; 326/2.
[33] Aricescu 1970, 37–46, 60–63, fig. 15/8, 13. Un celt de la Sâmbăta Nouă I (fig. 15/8 la Aricescu), are aceeaşi greutate ca piesa noastră – 386 g; Petrescu-Dîmboviţa, 1977, 140, pl. 341/6, 8.
[34] Enăchiuc 1995, fig. 1/4, 8, 11 – cu precizarea că cele trei celturi au secţiunile rotunde.
[35] Kacsó 1977, 147, nr. 7 şi fig. 8/7. Şi acest celt are greutatea asemănătoare cu a pieselor de la Şipeniţ şi Sâmbăta Nouă I (v. supra, nota 33), respectiv 385 g. Apropiată este şi greutatea celtului de la Sâg (jud. Sălaj), cf. Soroceanu, Lakó 1981, 147, nr. 11, fig. 8/4.
[36] Leviţki 1994, 119–120, fig. 53/1; Dergačev 2002, 46–47, nr. 171, pl. 49/9.
[37] Zurowski 1949, 162, nr. 23 şi tab. IX/1–2; Klochko 1993, fig. 4/7.
[38] Balaguri 1971a, 379, fig. 108/5.
[39] Zurowski 1949, 163–164, nr. 28 şi tab. IX/4.
[40] Kobal' 2000, 95–96, nr. 129, pl. 74/12–15.
[41] Kobal' 2000, 74, pl. 75/B 2.
[42] Kobal' 2000, 86, pl. 75/A, 13.
[43] Mozsolics 1985, 111–112, pl. 265/1–2, 5–6, 9; 266/12.
[44] Mozsolics 1985, 127, pl. 237/2.
[45] Mozsolics 1985, 144–145, pl. 244/1–4, 7–8,13.
[46] Mozsolics 1985, 157, pl. 257/4–8.
[47] Mozsolics 1985, 205, pl. 261/2–4.
[48] Mozsolics 1985, 211–212, pl. 228/6; 230/A.
[49] Mozsolics 2000, 59, pl. 61/5.
[50] Mozsolics 2000, 63–64, pl. 70/2.
[51] Mozsolics 2000, 65, pl. 72/10.
[52] Mozsolics 2000, 78–79, pl. 97/12.
[53] Mozsolics 2000, 69–70, pl. 82/2.
[54] Kemenczei 1996, 233, fig. 6/11.
[55] Veliačik 1983, 34, pl. XLVI/2-Detva şi 14, 16- Brvnište.

important referitor la celturile cu decor în „Y” a consacrat recent şi Carol Kacsó, în volumul dedicat colecţiei Floth, unde sunt detaliate atât aria de răspândire cât şi încadrarea cronologică şi culturală[56].

Această datare, în Hallstattul timpuriu, a celtului, este confirmată şi de V. A. Dergačev, care include decorul sus menţionat în cadrul mai larg al tipului de celturi numit Debrecen[57]. Autorul a definit acest tip de celt şi pe baza unei piese din colecţiile *Muzeului Bucovinei* Suceava, nr. inv. C/154, descoperită la Părhăuţi[58] (jud. Suceava). Din păcate, cineva a furnizat această informaţie eronată distinsului arheolog, întrucât, în registrul inventar actual al muzeului sucevean, la nr. inv. C/154 există un celt descoperit la Părhăuţi, însă de un cu totul alt tip decât Debrecen, care a fost publicat de Mircea Ignat încă din 1981[59]. Desenul reprodus de V. A. Dergačev indică tocmai piesa noastră de la Şipeniţ, însă atât forma, cât şi secţiunea nu sunt tocmai conforme cu realitatea, fiind realizate la modul „ideal”. Mai mult, din cauza informaţiei greşite, Dergačev consideră „celtul de la Părhăuţi” (în fapt, celtul de la Şipeniţ), drept descoperire izolată, de o singură piesă, fără asociere sau context arheologic.

Celturile cu decorul unghiular în „Y” sunt predilecte nord-vestului României, nord-vestului Ucrainei, Ungariei centrale şi de nord-est, centrului şi vestului Slovaciei, sudului Poloniei[60]. Pe de altă parte, în zona Bucovinei, în cadrul artefactelor de bronz atribuite Hallstattului timpuriu nu se cunosc, până în acest moment, alte piese cu decor asemănător[61].

Brăţara (Fig. 5, 7) este uşor de recunoscut după decorul deosebit, care constituie elementul său definitoriu. Asemenea decor apare pe numeroase brăţări din ţara noastră, uneori aproape identic ca reprezentare sau cu uşoare variaţii. Menţionăm, în primul rând, brăţările din următoarele depozite de bronzuri: Bârsana (jud. Maramureş)[62], Corneşti (jud. Mureş)[63], Treznea (jud. Sălaj)[64], Crasna Vişeului[65]. Alte piese provin din descoperiri izolate, precum cea de la „Valea Someşului” („Someş-Tal”)[66] şi alta, cu aceeaşi titulatură – „Valea Someşului”

---

[56] Kacsó 2007, 68–69.

[57] Dergačev 1997, 39–40, fig. 9/I; Dergačev 2002, 174–176, 205, nr. A, 485, pl. 75/A, 485; pl. 127 – harta răspândirii tipului de celt Debrecen.

[58] Dergačev 2002, 174, 205, nr. A, 485. La aceeaşi pagină (205), alte două celturi, catalogate de autor drept „Bucovina”, sunt greşit publicate (nr. A, 481–482).

[59] Ignat 1981, 141, fig. 5/5; Ignat 2000, 63, fig. 20/28 şi p. 64, nr. 28.

[60] Pentru areal vezi şi: Dergačev 2002, 175, pl. 127; Boroffka, Ridiche 2005, 148–151, 154–155 şi nota 63.

[61] Andronic 2008, 153–175.

[62] Petrescu-Dîmboviţa 1977, 84, pl. 119/6–9; Petrescu-Dîmboviţa 1998, 51, nr. 380–382, 385, pl. 38/380–382; 39/385.

[63] Petrescu-Dîmboviţa 1998, 51, nr. 383, pl. 38/383; Petrescu-Dîmboviţa 1977, 51, pl. 21/10, 10a – vezi aici şi brăţara atribuită anterior eronat de Petrescu-Dîmboviţa depozitului de la Arcuş.

[64] Petrescu-Dîmboviţa 1998, 52, nr. 408, pl. 40/408 – piesa a fost decorată pe jumătate.

[65] Kacsó 1996, 250, 258 – fig. 4/3–5.

[66] Petrescu-Dîmboviţa 1998, 51, nr. 384, pl. 38/384 – piesă neterminată (?).

(„Someş-Tal”)[67] (cele două piese ar putea aparţine unui depozit de bronzuri); o brăţară aproape identică cu cea de la Şipeniţ, pentru care nu este cunoscut locul descoperirii[68]; cele aparţinând fostei colecţii Szikszai (Zalău)[69]. În ce priveşte teritoriile învecinate, amintim că piese apropiate de cea de la Şipeniţ apar în depozitele de bronzuri din vestul Ucrainei, minuţios analizate de Josip V. Kobal’, mai precis în Transcarpatia, la: Borodovka[70], Obava[71], Sel’co II[72], Čopovka[73], Olešnik[74], Orobievo[75], Negorovo[76], „Velikaja Began”[77]. Un alt exemplar din Ucraina îl întâlnim la Potocesko[78]. Tot din Ucraina – regiunea Ivano-Frankivs’k, provin două brăţări din localitatea Velika Kam’eanca[79]. De asemenea, ne sunt cunoscute şi câteva piese provenind de pe teritoriul Ungariei: Kántorjánosi[80] şi Rohod-Podmaniczky[81], atribuite de Amália Mozsolics orizonturilor Hajdúböszörmény (B VIa) şi Edelény, încadrate de aceeaşi autoare în orizontul Kurd (B Vb)[82].

Tuturor acestor analogii invocate mai sus, se adaugă precizarea făcută în legătură cu tipul de decor reprezentat şi pe brăţara de la Şipeniţ, de către Mircea Petrescu-Dîmboviţa, care îl include în Hallstattul timpuriu (Ha A_1)[83]. De asemenea, menţionăm şi opinia lui J. V. Kobal’, care, conform clasificării sale, încadrează acest gen de brăţară în tipul 2, varianta B5, respectiv în seria Lazy I (Ha A_1)[84]. La fel, în tipologia Amáliei Mozsolics se observă că palierul cronologic al brăţării este Ha A_1–Ha A_2[85].

Nu este lipsit de importanţă faptul că decorul brăţării de la Şipeniţ apare în mod preponderent în nord-vestul României, denotând o concentrare în arealul Transcarpatia – Maramureş – nordul Transilvaniei – nord-estul Ungariei, nord-vestul Ucrainei, aşadar aproximativ pe cuprinsul aceluiaşi spaţiu geografic în care întâlnim şi celtul cu decorul în „Y”. Probabil brăţara, ca şi celtul, au ajuns în

---

[67] Petrescu-Dîmboviţa 1998, 84, nr. 895, pl. 71/895.
[68] Petrescu-Dîmboviţa 1998, 53, nr. 409, pl. 41/409.
[69] Petrescu-Dîmboviţa 1998, 53, nr. 410, pl. 41/410; Bejinariu 2008, 88, pl. XXIII/2, XXIV/1.
[70] Kobal’ 2000, 75, nr. 20, pl. 55/B, 2–3, 7.
[71] Kobal’ 2000, 90, nr. 98, pl. 62/B, 4.
[72] Kobal’ 2000, 94, nr. 121, pl. 69/B, 1.
[73] Kobal’ 2000, 78-79, nr. 32, pl. 71/1–4, 6–7.
[74] Kobal’ 2000, 92, nr. 107, pl. 72/E, 2.
[75] Kobal’ 2000, 92-93, nr. 109, pl. 89/2.
[76] Kobal’ 2000, 89, nr. 92, pl. 11/B, 1.
[77] Kobal’ 2000, 98, nr. 145, pl. 94/B, 4.
[78] Balaguri 1971b, 391, fig. 111/12. Pentru Potocesko vezi: Zurowski 1949, 170, nr. 60, tab. XLVI/4, 6 – două brăţări, una cu secţiunea romboidală.
[79] Zurowski 1949, 164–165, nr. 32, tab. XLVI/1–2.
[80] Mozsolics 2000, 51, pl. 42/20.
[81] Mozsolics 2000, 69, pl. 81/11.
[82] Mozsolics 1985, 64, 116, pl. 157/11–14.
[83] Petrescu-Dîmboviţa 1998, 56–57, fig. 1.
[84] Kobal’ 2000, p. 15, 54.
[85] Mozsolics 2000, 18, fig. 3.

Bucovina fiind vehiculate (poate chiar produse aici) de purtătorii culturii Gáva-Holihrady, iar dacă ne gândim la contextul cultural-istoric din nordul Moldovei, suntem de părere că cele două piese pot fi atribuite grupului Grăniceşti.

În acest context, nu trebuie neglijat faptul că alte piese de bronz, de această dată mai timpurii, aparţinând bronzului mijlociu, cum ar fi un topor de tipul A_2, cu disc şi spin[86] şi un altul cu disc-ciupercă de tip B_1 (varianta Bickács-Borleşti)[87], au fost găsite la răsărit de Carpaţii Orientali, pe teritoriul localităţii Cajvana (jud. Suceava). Ele reprezintă, conform opiniei arheologului Mircea Ignat, importuri din mediul Wietenberg în mediul cultural al bronzului mijlociu din Podişul Sucevei, caracterizat de cultura Komariv[88]. Legătura dintre populaţiile din Transilvania şi cele din nordul Moldovei este, o dată în plus, argumentată şi de prezenţa unui topor de cupru de tipul Baniabic la Rotunda, judeţul Suceava[89].

În încheiere, concluzionăm că este posibil să ne aflăm în faţa unui depozit de bronzuri, plasat sau nu intenţionat într-o movilă, fie se poate vorbi despre inventarul unui mormânt tumular. Celtul şi brăţara descoperite la Şipeniţ, publicate de Karl A. Romstorfer la Viena (1890 şi 1903), aparţin Hallstattului timpuriu (intervalul cel mai probabil Ha A_1–Ha B_1); în opinia noastră, ele aparţin grupului Grăniceşti. Aducând în discuţie acest grup cultural[90], menţionăm că în vecinătatea aşezării eponime, de la Grăniceşti (jud. Suceava), în cunoscuta aşezare hallstattiană timpurie, fortificată cu val, şanţ şi palisadă de la Siret – *Dealul Ruina* (jud. Suceava), s-au găsit două celturi (unul dispărut), un fragment din lama unui cuţit de bronz, o verigă circulară de bronz cu secţiunea rotundă, precum şi un tipar de piatră pentru turnarea unui tip de celt fără urechiuşă, de mici dimensiuni[91], ceea ce sugerează prelucrarea locală a bronzului. Pe de altă parte, o analiză preliminară a depunerilor de bronzuri din Bucovina relevă faptul, deosebit de interesant, că depozitele, reduse atât numeric, cât şi sub aspectul greutăţii, conţin un număr mic de piese, dacă ne gândim la o comparaţie cu situaţia din Transilvania[92]. Din acest motiv, considerăm că publicarea oricărei descoperiri de bronzuri din spaţiul nord-est carpatic este importantă, oricât de neînsemnată ar părea la prima vedere.

---

[86] Ignat 1981, 137–139, nr. 1, fig. 3 şi p. 143; Ignat 2000, 31–32, nr. 8.1, fig. 6 şi p. 42–44.

[87] Ignat, Pâţu 1983, 493–495; Ignat 2000, 32–35, nr. 8.2, fig. 7 şi p. 42–44.

[88] Ignat 1981, 143; Ignat 2000, 42–44. Totuşi, nu excludem şi posibilitatea ca aceste obiecte să fie vehiculate din cadrul culturii Otomani în zona noastră.

[89] Ignat 1981, 133; Ignat 2000, 28–29, nr. 3; 39–40; Niculică, Cojocaru 2003, 145.

[90] László 1983–1984, 65–84; László 1994, 48–104.

[91] Ursulescu, Andronic, Hău 1988, 90–91, pl. IV/6–7, 9; Ignat 1993, 376, fig. 1/5; László, Mareş, Niculică 1999, 107–108; Ignat 2000, 60–61, nr. 23; 64–65, nr. 30; László, Ignat, Mareş, Niculică 2002, 289–291; László, Ignat, Mareş, Niculică 2003, 293–295; László, Mareş, Niculică, Ignat 2004, 311–312; László, Mareş, Niculică, Ignat 2005, 348–350; Mareş, László, Niculică, Ignat 2008a, 81–112; Mareş, László, Niculică, Ignat 2008b, 120–140.

[92] Niculică 2008b; Niculică 2009c; Niculică 2009d; Niculică 2009e.

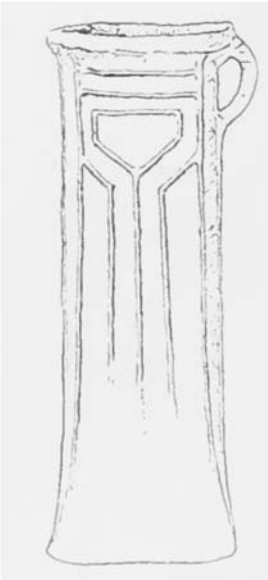

Fig. 1. Celt de bronz descoperit la Şipeniţ (după Romstorfer, K. A., *Funde in der Bukowina*, Mittheilungen…,16. Jahrgang, N.F., 1890, 70, Notize 6, nr. 10, fig. 5).

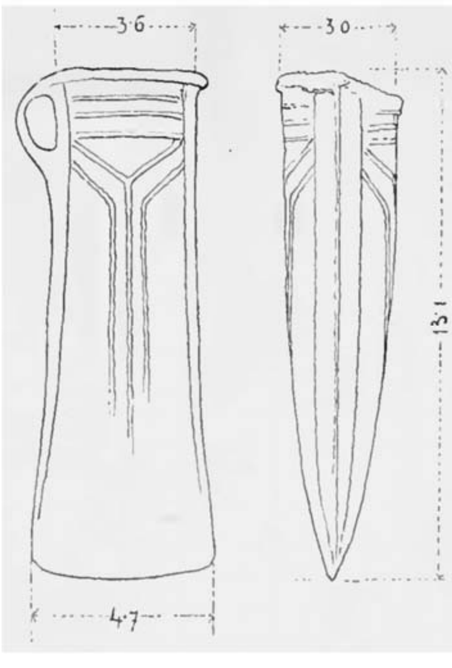

Fig. 2. Celt de bronz descoperit la Şipeniţ (după Romstorfer, K. A., *Bronzekelt und Armspange aus Schipenitz*, Mittheilungen…, 3. Folge, II. Band, nr. 12, Dezember 1903, 399, fig. 111).

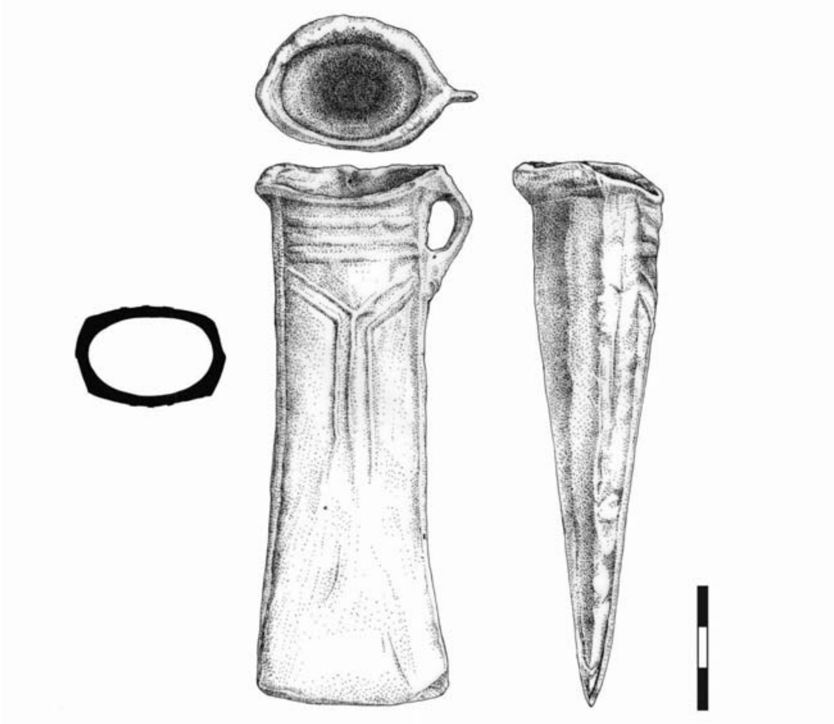

Fig. 3. Celtul de la Şipeniţ. Desen, 2010. Colecţiile Muzeului Bucovinei, Suceava.

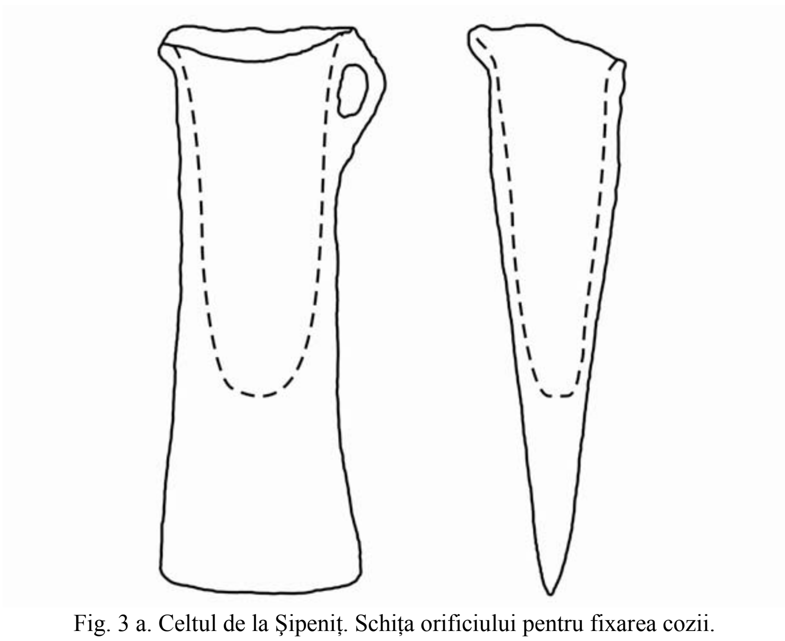

Fig. 3 a. Celtul de la Şipeniţ. Schiţa orificiului pentru fixarea cozii.

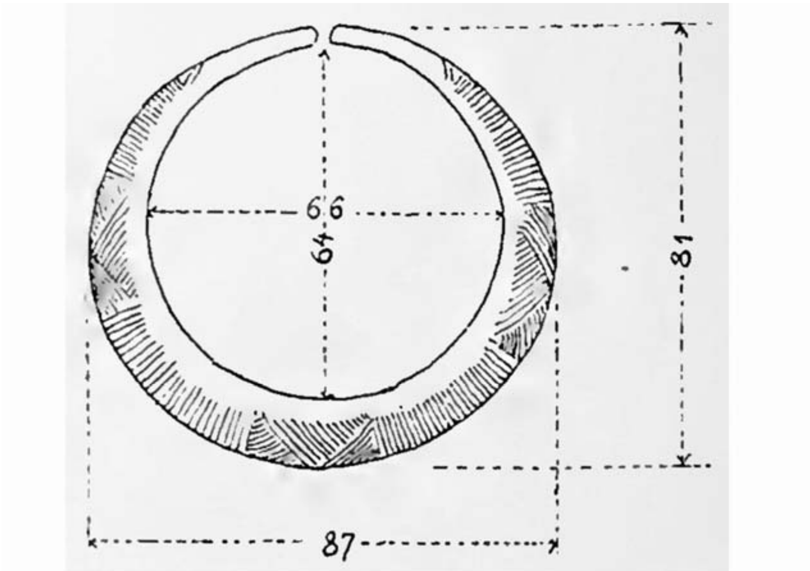

Fig. 4. Brăţară de bronz descoperită la Şipeniţ (după Romstorfer, K. A., *Bronzekelt und Armspange aus Schipenitz*, Mittheilungen…,3. Folge, II. Band, nr. 12, Dezember 1903, 399, fig. 112).

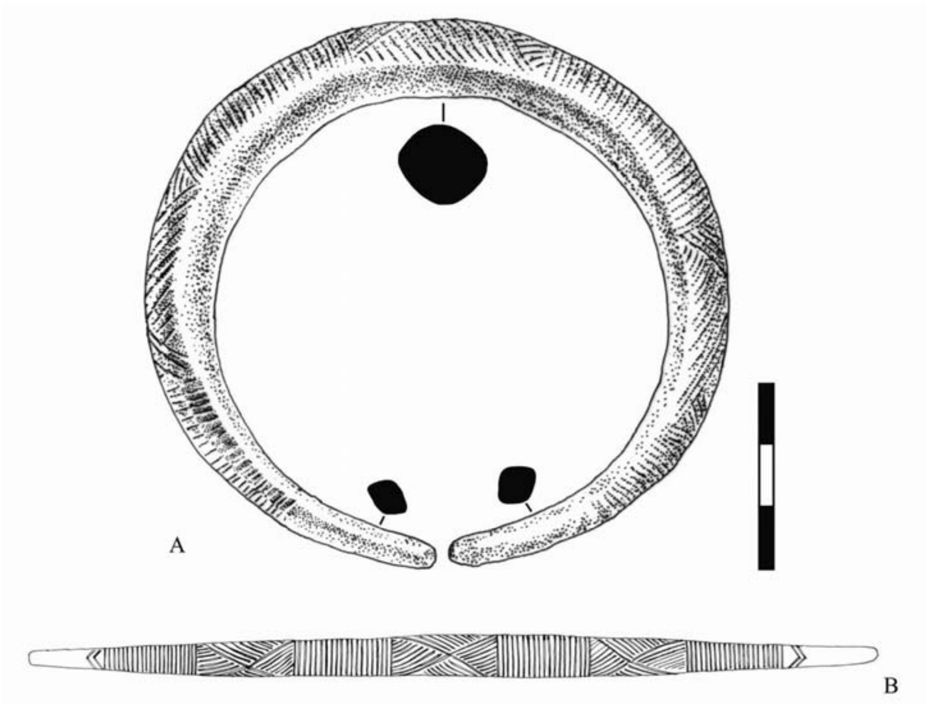

Fig. 5. A–B, brăţara de la Şipeniţ, colecţiile Muzeului Bucovinei Suceava. B, fără scară (desen, 2010).

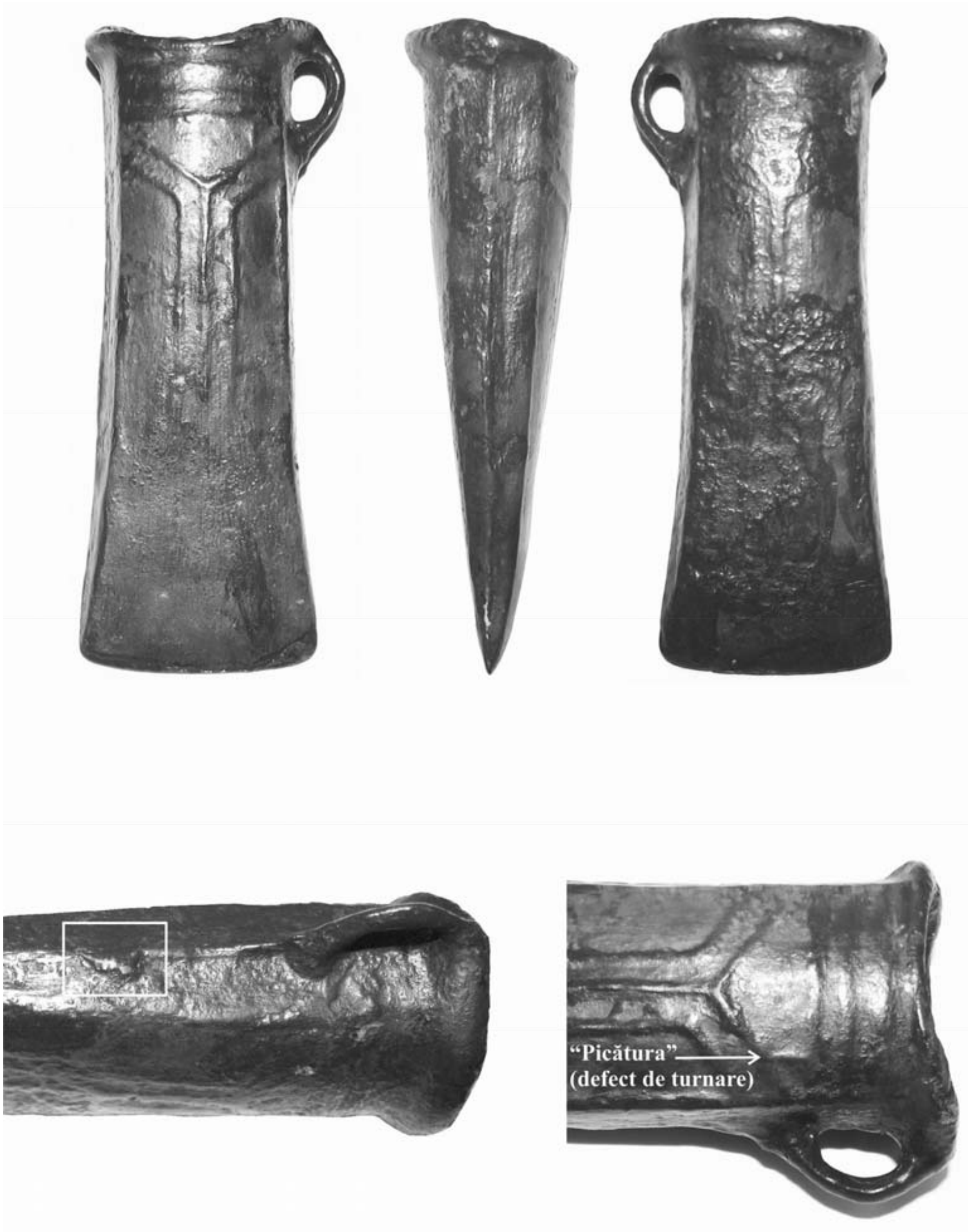

Fig. 6. Celtul de la Şipeniţ. Foto, 2010. 1–5, fără scară.

Fig. 7. Brăţară de la Şipeniţ. 1–2, fără scară.

DEUX OBJECTS DE BRONZE DECOUVERTES A LA FIN DU XIXE SIÈCLE A ŞIPENIŢ (LE NORD DE BUCOVINE)

RÉSUMÉ

Parmi les pièces archéologiques qui se trouvent dans le patrimoine du *Musée de la Bucovine* de Suceava se trouve une hache celte et un bracelet, notés dans le registre inventaire de l'institution comme appartenant aux anciennes collections du *Musée du Pays de la Bucovine* de Tchernovtsy. Les

objets, dont l'endroit de découverte n'est pas mentionné dans l'acte officiel respectif, sont arrivés à Suceava lors des circonstances malheureuses de la seconde guerre mondiale, étant inclus ultérieurement dans l'exposition permanente du musée. Récemment, l'étude du périodique viennois *Mittheilungen*, de *K. K. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*, ainsi que l'annuaire du musée de Tchernovtsy de la fin du XIX-ème siècle, *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, nous a permis de clarifier l'endroit et les circonstances de la découverte.

La contribution du célèbre architecte autrichien, Karl Adolf Romstorfer, à la publication de la découverte est méritoire. Grace aux ébauches et aux notes publiées par celui-ci, aujourd'hui, nous sommes en mesure à montrer qu'à Şipeniţ (aujourd'hui dans la région Tchernovtsy, Ukraine), on a découvert en 1886, à l'occasion de la mise à niveau d'un tumulus, un celte avec décor angulaire et un bracelet ouvert, lui aussi décoré. Les deux pièces sont datées, comme on vient de montrer à la base des analogies invoquées dans l'étude ci-jointe, au Hallstatt ancien, dans l'intervalle Ha A_1–Ha B_1. Du point de vue historique, on associe ces pièces avec la présence, au nord de la Moldavie, et particulièrement dans le Plateau de Suceava, du groupe Grăniceşti de la culture Gáva-Holihrady, défini par le professeur d'Iassy, Attila László.

Mots clef*:* Şipeniţ, Bucovine, celte, bracelet, tumulus, Hallstatt ancien, le groupe Grăniceşti.

BIBLIOGRAFIE

Andrieşescu 1936 – Andrieşescu, I., *Cercetări şi descoperiri arheologice în Bucovina*, CNA 12, 105, ianuarie-martie, 161–173.

Andronic 2008 – Andronic, M., *Istoria Bucovinei. I. De la începuturi până la epoca cuceririi romane a Daciei*, Suceava.

Andronic 1997 – Andronic, M., *Evoluţia habitatului uman în bazinul hidrografic Soloneţ din paleolitic până la sfârşitul secolului al XVIII-lea*, Iaşi.

Aricescu 1970 – Aricescu, A., *Depozite de unelte, arme şi podoabe de bronz din Dobrogea*, Pontica 3, 25–76.

Balaguri 1971a – Balaguri, E. A., *Pam'eatki epohi bronzi Zakarpatia*, Arheologija Ukrajns'koj RSR 1, Kiev, 373–385.

Balaguri 1971b – Balaguri, E. A., *Kul'tura Noa*, Arheologija Ukrajn'skoj RSR 1, Kiev, 385–393.

Batariuc 2003 – Batariuc, P.-V., *L'épée de bronze découverte à Măneuţi* (*com. de Frătăuţii Vechi, dép. de Suceava*), SAA 9, 167–172.

Bejinariu 2008 – Bejinariu, I., *Bronzuri preistorice din Sălaj* (*colecţiile Szikszai, Wessèlényi-Teleki, Aszodi şi descoperiri izolate aflate în colecţia muzeului din Zalău*), Cluj-Napoca.

Boghian, Niculică, Cojocaru, Petrea 2003 – Boghian, D., Niculică, B. P., Cojocaru, I., Petrea, P., *Câteva consideraţii privind unele topoare de aramă eneolitice,* CC, S.N., 6–7, 2000–2001, 57–66.

Boroffka, Ridiche 2005 – Boroffka, N., Ridiche, Fl., *Der Gußformenfund von Pleniţa, Kreis Dolj, Rumänien*, în Soroceanu, T. (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien* II, Bistriţa – Cluj-Napoca, 133–208.

Buţureanu 1896 – Buţureanu, Gr. C., *Cestiunea Arilor*, AARMSI II, XVIII, 1895–1896, 113–134.

Chiţescu 1976 – Chiţescu, L., *Depozitul de obiecte de podoabă din epoca bronzului de la Suceava*, SCIVA 27, 1, 103–107.

Chiţescu 1975 – Chiţescu, L., *Cercetări arheologice la Curtea Domnească din Suceava*, CAB 1, 245–259.

Ciurea 1931 – Ciurea, V., *Preistoria. Viaţa omului primitiv în vechiul ţinut al Sucevei* (*Baia de azi*), Natura 6–7–8, 3–32.

Demciuc 2006 – Demciuc, V., *Karl A. Romstorfer, restaurator al monumentelor istorice din Bucovina*, Crai Nou XVII, 4286, miercuri, 18 octombrie, 5.

Dergačev 2002 – Dergačev, V. A., *Die äneolitischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF XX, 9, Stuttgart.

Dergačev 1997 – Dergačev, V. A., *Metalliceskie izdelija k probleme genezisa kul'tur rannego gal'štata karpato-danubio-nordpontijskogo regiona*, Chişinău.

Dressler 1960 – Dressler, J. Ch., *Chronik der bukowiner Landgemeinde-Illischestie*, Freilassing, 1960.

Enăchiuc 1995 – Enăchiuc, V., *Der Bronzefund von Dridu, Kr. Ialomiţa*, în Soroceanu, T., (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien* I, PAS 10, 279–310.

Gassauer 1933 – Gassauer, R., *Briefe Gutters an Wickenhauser*, Sonderdruck aus: Bukowiner Heimatblätter, herausgegeben von A. Nibio, Radautz, Jahrgang I, Heft 2–3.

Grămadă 1996 – Grămadă, N., *Toponimia minoră a Bucovinei*, vol. II, Bucureşti.

Grigorovitza 1908 – Grigorovitza, Em., *Dicţionarul geografic al Bucovinei*, Bucureşti.

Gutter 1885 – Gutter, J. E. von, *Notize. 121*, Mittheilungen…, XI. Jahrgang, N.F., CXVII.

Gutter 1882 – Gutter, J. E. von, *Notize. 71*, Mittheilungen..., VIII. Jahrgang, N.F., CXII.

Hänsel 2005 – Hänsel, A., *Un depozit de bronzuri din ţinutul Sucevei*, în Soroceanu, T. (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien* II, Bistriţa – Cluj-Napoca, 285–299.

Iconomu 1996 – Iconomu, C., *Contribuţii la istoricul cercetărilor arheologice de la Cucuteni*, în Dumitroaia, Gh., Monah, D. (eds.), *Cucuteni aujourd'hui*, BMA 2, Piatra-Neamţ, 165–200.

Ignat 2000 – Ignat, M., *Metalurgia în epoca bronzului şi prima epocă a fierului din Podişul Sucevei*, Suceava.

Ignat 1981 – Ignat, M., *Contribuţii la cunoaşterea epocii bronzului şi a Hallstatt-ului timpuriu în judeţul Suceava*, TD 2, 133–146.

Ignat 1993 – Ignat, M., *Noi descoperiri de piese de bronz în zona Sucevei*, Suceava 20, 375–378.

Ignat 1969 – Ignat, M., *Din istoricul cercetărilor arheologice din judeţul Suceava*, Studii şi materiale I, 93–104.

Ignat, Pâţu 1983 – Ignat, M., Pâţu, Gh., *Un nou topor de bronz descoperit la Cajvana*, Suceava 9, 1982, 493–495.

Kacsó 2007 – Kacsó, C., *Descoperiri de bronzuri din nordul Transilvaniei* (*I*). *Colecţia Ferenc Floth*, SCM 2, Baia Mare.

Kacsó 1996 – Kacsó, C., *Der Bronzefund von Crasna Vişeului*, în Kovács, T. (ed.), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen*. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag, Budapest, 249–263.

Kacsó 1977 – Kacsó, C., *Contribuţii la cunoaşterea metalurgiei cuprului şi bronzului în nord-vestul României*, Apulum 15, 131–154.

Kaindl 1896 – Kaindl, R. F., *Geschichte der Bukowina*. *Erster Abschnitt*. *Von den ältesten Zeiten bis zu den Anfängen des Fürstenthums Moldau* (*1342*), Czernowitz.

Kaindl 1890 – Kaindl, R. F., *Notize.* 178, Mittheilungen…, XVI. Jahrgang, N.F., 258.

Kemenczei 1996 – Kemenczei, T., *Unpublished finds in the Prehistoric Collection of the Hungarian National Museum*, în Kovács T. (ed.), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen*. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag, Budapest, 231–247.

Klochko 1993 – Klochko, V. I., *Weapons of the tribes of the northern pontic zone in the 16th–10th centuries B.C.*, BPS 1, Poznań.

Kobal' 2000 – Kobal', I. V., *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien* (*Ucraine*), PBF XX, 4, Stuttgart.

László 1994 – László, A., *Începuturile epocii fierului la est de Carpaţi. Culturile Gáva-Holihrady şi Corlăteni-Chişinău pe teritoriul Moldovei*, BiblThrac VI, Bucureşti.

László 1983–1984 – László, A., *Un grup hallstattian timpuriu în Podişul Sucevei*, CercIst 14–15, 65–84.

László, Mareş, Niculică, Ignat 2005 – László, A., Mareş, I., Niculică, B. P., Ignat, M., *Siret, jud. Suceava*, „*Dealul Ruina*”, CCA, 348–350.

László, Mareş, Niculică, Ignat 2004 – László, A., Mareş, I., Niculică, B. P., Ignat, M., *Siret, jud. Suceava*, „*Dealul Ruina*”, CCA, 311–312.

László, Ignat, Mareş, Niculică 2003 – László, A., Ignat, M., Mareş, I., Niculică, B. P., *Siret, jud. Suceava*, „*Dealul Ruina*”, CCA, 293–295.

László, Ignat, Mareş, Niculică 2002 – László, A., Ignat, M., Mareş, I., Niculică, B. P., *Siret, jud. Suceava*, „*Dealul Ruina*”, CCA, 289–291.

László, Mareş, Niculică 1999 – László, A., Mareş, I., Niculică, B. P., *Siret, jud. Suceava*, „*Dealul Ruina*”, CCA, 107–108.

Leviţki 1994 – Leviţki, O., *Cultura hallstattului canelat la răsărit de Carpaţi*, BiblThrac VII, Bucureşti.

Mareş, László, Niculică, Ignat 2008a – Mareş, I., László, A., Niculică, B. P., Ignat, M., *La plastique zoomorphe et anthropomorfe de l'habitat hallstattien ancien de Siret* (*dép. de Suceava*), SAA 13–14, (2007–2008), 81–112.

Mareş, László, Niculică, Ignat 2008b – Mareş, I., László, A., Niculică, B. P., Ignat, M., *Plastica zoomorfă şi antropomorfă din aşezarea fortificată din prima epocă a fierului, cultura Gáva-Holihrady, grupul Grăniceşti, de la Siret – „Dealul Ruina”, judeţul Suceava*, Acta Musei Tutovensis 3, 120–140.

Moisil 1910 – Moisil, C., *Privire asupra antichităţilor preistorice ale României*, BCMI III, 4, 12, octomvrie–decemvrie, 171–176.

Mozsolics 2000 – Mozsolics, A., *Bronzefunde aus Ungarn*. *Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkszentlászló*, PAS 17.

Mozsolics 1985 – Mozsolics, A., *Bronzefunde aus Ungarn*. *Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*, Budapest.

Much 1889 – Much, M., *Kunsthistorischer Atlas*, Herausgegeben von der k. k. Centralcommission. I. Abtheilung. Sammlung von Abbildungen vorgeschichtlicher und frühgeschichtlicher Funde aus den Ländern der österreichisch-ungarischen Monarchie, mit 100 Tafeln, Wien.

Nestor 1933 – Nestor, I., *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, Sonderabdruck aus dem 22, BerRGK, Berlin.

Niculică 2010 – Niculică, B. P., *Karl Adolf Romstorfer, un pionnier de la recherche des dépôts de bronzes de la Bucovine*, în Bolohan, N., Măţău, F., Tencariu, F. A. (eds.), *Signa Praehistorica*. *Studia in honorem magistri Attila László septuagessimo anno*, Iaşi, 321–341.

Niculică 2009a – Niculică, B. P., *Din istoricul preocupărilor arheologice în Bucovina. Societatea arheologică română*, Suceava.

Niculică 2009b – Niculică, B. P., *Sceptres cruciformes en pierre de l'Énéolithique découverts sur le territoire de la Moldavie*, în Cotiugă, V., Tencariu, F. A., Bodi, G. (eds.), *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, Iaşi, 179–191.

Niculică 2009c – Niculică, B. P., *Repertoriul depozitelor de bronzuri din Podişul Sucevei. Câteva consideraţii*, comunicare în cadrul simpozionului *Zilele Universităţii Suceava. Sesiune ştiinţifică de istorie*, ed. a IX-a, 7 martie.

Niculică 2009d – Niculică, B. P., *Condiţiile de descoperire a depozitelor de bronzuri din Bucovina*, comunicare în cadrul sesiunii ştiinţifice aniversare *75 de ani de muzeografie nemţeană*, Piatra-Neamţ, 22–24 octombrie.

Niculică 2009e – Niculică, B. P., *Depozitul de bronzuri de la Bordei – Bucovina*, a XXXII-a sesiune naţională de comunicări ştiinţifice *Acta Moldavie Meridionalis*, Vaslui, 19–20 noiembrie.

Niculică 2008a – Niculică, B. P., *Sceptrele cruciforme eneolitice descoperite la răsărit de Carpaţi*, Arheometrie în România 3, 133–148.

Niculică 2008b – Niculică, B. P., *Unele precizări în legătură cu depozitele de bronzuri descoperite în cuprinsul Bucovinei*, a XXXI-a sesiune naţională de comunicări ştiinţifice Acta Moldavie Meridionalis, Vaslui, 27–28 noiembrie.

Niculică 2007 – Niculică, B. P., *Comorile Tracilor / Thracian Treasures*, catalog de expoziţie, Suceava, 2007.

Niculică 2006a – Niculică, B. P., *Epoca bronzului mijlociu şi târziu în Podişul Sucevei*, teză de doctorat, mss., Iaşi.

Niculică 2006b – Niculică, B. P., *Karl Adolf Romstorfer*, Crai Nou XVII, 4250, marţi, 29 august 2006, 5.

Niculică 2006c – Niculică, B. P., *Karl A. Romstorfer, intelectual de elită al Bucovinei*, Crai Nou XVII, 4286, miercuri, 18 octombrie, 5.

Niculică 2004 – Niculică, B. P., *Noi date cu privire la toporul de la Darabani – „Zamčesco"* (*Ucraina*), Suceava 29–30, 2002–2003, I, 411–418.
Niculică 2003 – Niculică, B. P., *Topoare de piatră aparţinând epocii bronzului descoperite pe teritoriul judeţului Suceava*, CC, S.N., 6–7 (16–17)/2000–2001, 67–80.
Niculică 1999 – Niculică, B. P., *O seceră de bronz descoperită la Mihoveni* (*comuna Şcheia*), *judeţul Suceava*, CCA, S.N., 5 (15), 215–220.
Niculică, Cojocaru 2006 – Niculică, B. P., Cojocaru, I., *Observaţii privind realizarea unei podoabe descoperite în necropola tumulară de la Adâncata – „Imaş" (judeţul Suceava)*, ArhMold 29, 203–207.
Niculică, Budui, Mareş 2004 – Niculică, B. P., Budui, V., Mareş, I., *Consideraţii privind unele topoare de piatră, din epoca bronzului, descoperite în Podişul Sucevei,* Suceava 29–30 /2002–2003, I, 267–315.
Niculică, Cojocaru 2003 – Niculică, B. P., Cojocaru, I., *Quelques considérations sur deux haches en cuivre appartenant à l'Âge du Bronze, découvertes dans le nord de la Moldavie*, SAA 29, 141–154.
Niculică, Cojocaru 2001 – Niculică, B. P., Cojocaru, I., *Noi date cu privire la un topor de aramă aparţinând epocii bronzului, din colecţiile Muzeului Naţional al Bucovinei, recent publicat*, Suceava 26–27–28 /1999–2000–2001, 691–697.
Olinescu 1894 – Olinescu, D., *Charta archeologica a Bucovinei*, BSGR 15, I–II, 64–94.
Petrescu-Dîmboviţa 1998 – Petrescu-Dîmboviţa, M., *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, PBF 10, 4, Stuttgart.
Petrescu-Dîmboviţa 1977 – Petrescu-Dîmboviţa, M., *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti.
Petrescu-Dîmboviţa 1953 – Petrescu-Dîmboviţa, M., *Contribuţii la problema sfârşitului epocii bronzului şi începutului epocii fierului în Moldova*, SCIV, 4, 3–4, 443–486.
Peyersfeld 1912 – Peyersfeld, A., *Das städtische Museum in Suczawa*, JBLM, 17–18, 1909–1910, 59–66.
Predescu 1999 – Predescu, L., *Enciclopedia României. Cugetarea. Material românesc. Oameni şi înfăptuiri*, Bucureşti.
Prelicz 1886 – Prelicz, V., *Geschichte der Stadt Sereth und ihre Alterthümer*, Sereth.
Reli 1927 – Reli, S., *Oraşul Siret în vremuri de demult. Din trecutul unei vechi capitale a Moldovei*, Cernăuţi.
Romstorfer 1903 – Romstorfer, K. A., *Bronzekelt und Armspange aus Schipenitz*, în Mittheilungen…, III. Folge, II. Band, 12, Dezember, 399–400.
Romstorfer 1894a – Romstorfer, K. A., *Notize. 2. Neuere intereſſante Funde in der Bukowina*, *beziehungsweiſe Erwerbungen des Landes-Muſeums*, Mittheilungen…, XX. Jahrgang, N.F., 49–50.
Romstorfer 1894b – Romstorfer, K. A., *Aus den „Mittheilungen der k. k. Central-Commission*", JBLM 2, 115–119.
Romstorfer 1893a – Romstorfer, K. A., *Aus den „Mittheilungen der k. k. Central-Commission*", JBLM 1, 45–71.
Romstorfer 1893b – Romstorfer, K. A., *Notize. 135.* (*Gefäße aus Schipenitz*), Mittheilungen…, XIX. Jahrgang, N.F., 243–244.
Romstorfer 1891 – Romstorfer, K. A., *Sereth als Fundort archäologiſer Gegenſtände*, Mittheilungen…, XVII. Jahrgang, N.F., 80–83.
Romstorfer 1890 – Romstorfer, K. A., *Funde in der Bukowina*, Mittheilungen…, XVI. Jahrgang, N.F., 69–70.
Romstorfer 1889 – Romstorfer, K. A., *Funde in der Bukowina*, Mittheilungen…, XV. Jahrgang, N.F., 32–33.
Rusu 1999 – Rusu, D. N., *Membrii Academiei Române* (*1866–1999*). *Dicţionar*2, Bucureşti.
Satco 2004 – Satco, E., *Enciclopedia Bucovinei*, vol. I–II, Iaşi.
Sbiera 1900 – Sbiera, I. G., *Isăcescul*, voce în Corneliu Diaconovich (ed.), *Enciclopedia Română*, II, Sibiu, 882.

Soroceanu 1995 – Soroceanu, T., *Die Fundumstände bronzezeitlicher deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în Soroceanu, T. (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien* I, PAS 10, Berlin, 15–80.

Soroceanu, Lakó 1981 – Soroceanu, T., Lakó, E., *Depozitul de bronzuri de la Sâg* (*jud. Sălaj*), AMP 5, 145–168.

Szombathy 1899 – Szombathy, J., *Vorgeschichte*, în *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina*, Wien, 49–56.

Szombathy1894 – Szombathy, J., *Prähistoriche Recognoscierungstour nach der Bukowina im Jahre 1893*, JBLM 2, 11–21.

Şerban 1996 – Şerban, C., *Karl Adolf Romstorfer* (*1854–1917*), CC, S.N., 2 (12), 511–519.

Teodor 1980 – Teodor, S., *Vestigii sporadice din epoca bronzului şi a fierului la Botoşana* (*jud. Suceava*), Suceava 6–7, 45–60.

Ursulescu, Andronic, Hău 1988 – Ursulescu, N., Andronic, M., Hău, Fl., *Contribuţii la cunoaşterea aşezărilor de pe teritoriul Siretului înainte de constituirea oraşului medieval*, Suceava, 13–14, 85–101.

Veliačik 1983 – Veliačik, L., *Die Lausitzer Kultur in der Slowakei*, Nitra.

Vulpe 1970 – Vulpe, Al., *Die Äxte und Beile in Rumänien* I, PBF IX, 2, München.

Zurowski 1949 – Zurowski, K., *Zabytki brązowe z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru*, PrzArch, 8, 24, 1, (1948), 155–247.

LA LISTE DES FIGURES

Fig. 1. Celte en bronze découvert à Şipeniţ (selon Romstorfer, K. A., *Funde in der Bukowina*, Mittheilungen…, XVI. Jahrgang, N.F., 1890, 70, Notize 6, no. 10, fig. 5).

Fig. 2. Celte en bronze découvert à Şipeniţ (selon Romstorfer, K. A., *Bronzekelt und Armspange aus Schipenitz*, Mittheilungen…, III. Folge, II. Band, no. 12, Dezember 1903, 399, fig. 111).

Fig. 3. Le celte de Şipeniţ. Dessin, 2010. Les collections du Musée de la Bucovine, Suceava.

Fig. 3a. Le celte de Şipeniţ. L'ébauche de l'orifice pour fixer la manche.

Fig. 4. Bracelet en bronze découvert à Şipeniţ (selon Romstorfer, K. A., *Bronzekelt und Armspange aus Schipenitz*, Mittheilungen…, III. Folge, II. Band, no. 12, Dezember 1903, 399, fig. 112).

Fig. 5. A–B, le bracelet de Şipeniţ, les collections du Musée de la Bucovine Suceava. B, sans échelle (dessin, 2010).

Fig. 6. Le celte de Şipeniţ. Photo, 2010. 1–5, sans échelle.

Fig. 7. Bracelet de Şipeniţ. 1–2, sans échelle.

DIN NOU DESPRE FUMURI DIN LULELE PREISTORICE
(cu privire la cartea lui Andrei Oişteanu, *Narcotice în cultura română. Istorie, religie şi literatură*, Ed. Polirom, Iaşi, 2010)

DAN DANA*

Această scurtă notiță este prilejuită de apariția unei importante monografii, care s-a bucurat de aprecieri unanim elogioase şi de o receptare, mai ales în mediile literare, care a depăşit cu siguranță aşteptările autorului ei. Este vorba despre *Narcotice în cultura română. Istorie, religie şi literatură*, de Andrei Oişteanu (Polirom, Iaşi, 2010), cercetător reputat la recent înființatul Institut de Istorie a Religiilor din Bucureşti şi cunoscut îndeosebi prin excelentele sale contribuții despre imaginea (stereotipă) a evreului în cultura română. Masivă atât prin proporții (503 p.), cât mai ales prin gigantica muncă de documentare, folosind surse (literare) extrem de variate, inclusiv manuscrise inedite (de la Biblioteca Academiei Române) sau însemnări mai recente, lucrarea va rămâne desigur ca o binevenită completare a unui gol în cultura română. Dacă autorul justifică, din introducere până la sfârşit, caracterul inedit şi „tabuizat” al unui asemenea subiect, mai ales în perioada comunistă, trebuie totuşi remarcat că asemenea studii sunt oarecum la modă, fiind inspirate în plus de atenția particulară care le-a fost acordată de cele două figuri întemeietoare autohtone, devenite *idola tribus*, şi anume Mircea Eliade şi Ioan Petru Culianu, invocați necontenit de-a lungul cărții. Intenția autorului este de a propune un studiu din „perspectiva istoriei literaturii, culturii şi a mentalităților, şi nu din perspectivă morală” (13), ceea ce este lăudabil; mărturisesc însă ca am rămas cel puțin descumpănit de folosirea repetitivă a unor termeni precum „năravuri”, „moravuri”, „metehne”, *Zeitgeist* şi chiar „mentalități”[1].

Scopul paginilor de față este însă altul: discutarea punctuală a două capitole din prima parte a lucrării[2], referitoare la „preistoria” acestui motiv, şi mai precis la utilizarea *efectivă* a anumitor narcotice de către sciți, traci şi daci – care ar ilustra atât universitatea acestor fenomene, cât şi popularitatea ulterioară, în farmacopeea

* Centre ANHIMA, Paris, ddana_ddan@yahoo.com

[1] Vezi, spre exemplu, deconstrucția binevenită a lui G. E. R. Lloyd, *Demystifying Mentalities*, Cambridge, 1990; noțiunea de „mentalități”, atât de reducționistă, este deseori aplicată mecanic în istoriografia română, care rămâne în continuare defazată față de dezbaterile occidentale în curs.

[2] „Narcotice şi halucinogene în spațiul carpato-dunărean. Utilizarea cu caracter religios şi magico-ritual a plantelor psihotrope” (15–116).

SCIVA, tomul 62, nr. 1–2, Bucureşti, 2011, p. 129–137

populară românească, a anumitor „plante de leac”, precum mătrăguna[3], ciumăfaia şi „nebunariţa/bolundariţa”, sau chiar a mai obişnuitei cânepe. Este vorba despre cap. 3, „Fumigaţii de canabis şi alte plante halucinogene. De la Herodot la Strabon” (34–45) şi 4, „Viţa de vie şi iedera. Zalmoxis *vs*. Dionysos” (46–54). Paginile de faţă propun o lectură critică, nu neapărat polemică, prin care sper să angajez un dialog intelectual deschis – bazat însă pe surse şi argumentaţii la obiect.

M-a mirat nu atât relativa condescendenţă cu care Andrei Oişteanu îmi prezintă părerile din monografia mea despre Zalmoxis (2008)[4] – mai precis ca şi cum aş avea doar păreri negative (reproşuri, politizare) –, cât mai ales lipsa oricărei argumentări convingătoare sau exploatări pertinente a surselor antice, în cazul „utilizării narcoticelor” la „strămoşii românilor”. Observaţiile mele critice se vor referi, prin urmare, exclusiv la acest pandant antic care deschide noua monografie şi care nu impietează asupra restului lucrării, deşi mă întreb cu ce impresie finală va rămâne cititorul obişnuit, în condiţiile în care Andrei Oişteanu privilegiază de fiecare dată, inclusiv prin ipoteze şi supoziţii repetate („probabil”, „desigur” etc.), narcotizarea efectivă. Acest reducţionism prin recursul, în fiecare epocă, la narcotice, în detrimentul unor potenţialităţi diferite (cum o recunoaşte de altfel, nu toate „paradisurile artificiale” sunt create prin recursul la stupefiante), mi se pare periculos, mai ales prin efectul de imitaţie pe care îl poate stârni.

Cele două capitole sunt străbătute de referirile rituale, culese din opera eliadiană şi a surselor sale de inspiraţie, la folosirea unor plante „psihotrope” pentru prepararea unor băuturi precum *soma* şi *haoma* („probabil” muscariţă, 28), în cadrul confreriilor iniţiatice războinice (*Männerbünde*), provocând *furor heroicus*... Este însă legitim să ne întrebăm care era realitatea care se ascunde dincolo de aceste referiri mitice, total decontextualizate?

Primul capitol pe care-l aduc în discuţie, cel despre „fumigaţii de cânepă şi alte halucinogene”, se bazează pe texte a căror pertinenţă şi autenticitate nu este vreodată chestionată. Este invocat astfel Pomponius Mela 2.21 (spre mijlocul sec. I p. C.), care atribuie tracilor (în general) beţii provocate de arderea unor *seminţe* cu ocazia unor ospeţe (*vini usus quibusdam ignotus est: epulantibus tamen ubi super ignes quos circumsident quaedam semina ingesta sunt, similis ebrietati hilaritas ex nidore contingit*); Andrei Oişteanu adaugă textul, identic ca informaţie, al altui autor latin, din sec. III–IV p. C., Solinus 10.5 (*uterque sexus epulantes focos ambiunt, herbarum quas habent semine ignibus superiacto, cuius nidore perculsi pro laetitia habent imitari ebrietatem sensibus sauciatis*). Mai departe, aceste

[3] Interes ilustrat de cunoscutele studii ale lui Mircea Eliade (publicate în revista sa, Zalmoxis, 1, 1938, p. 209–225; 3, 1940–1942, p. 3–48), căruia Andrei Oişteanu, de altfel aproape întotdeauna elogios la adresa „istoricului român de istoria religiilor”, îi semnalează însă lipsuri bibliografice (19) sau faptul că a supralicitat rolul mătrăgunei (22–23).

[4] D. Dana, *Zalmoxis de la Herodot la Mircea Eliade. Istorii despre un zeu al pretextului*, Iaşi, 2008 (abreviată ca Dana, *Zalmoxis*). Am publicat acum un deceniu, în revista de faţă, o critică a unei cunoscute teorii eliadiene, însuşită necritic de istoricii români: „Dacii şi lupii. Pe marginea teoriei lui Mircea Eliade”, SCIVA, 51, 2000, p. 153–174 (rezumată în Dana, *Zalmoxis*, p. 271).

seminţe (textul latin spune doar *semina*) sunt identificate de Andrei Oişteanu cu cele de cânepă[5], moment în care sunt evocate binecunoscutele pasaje din Herodot despre „purificarea" funerară prin asemenea inhalări la sciţi. Or, primul pasaj invocat derivă, cum cred majoritatea comentatorilor lui Mela – iar nu anumiţi istorici ai religiilor, această precizare fiind importantă – din evidentele distorsionări ale surselor utilizate, care sunt compilaţii derivând, pe căi neştiute, din textul lui Herodot[6]. Acest obicei este atribuit abuziv tracilor, fără nicio urmă de îndoială, în urma unei confuzii: recunoaştem, pe lângă celebra descriere a lui Herodot 4.74-75 despre sciţi (unde este vorba despre seminţe de cânepă, *tēs kannabios to sperma*), un alt pasaj din Herodot 1.202, despre un obicei al *masageţilor* (citat de A.O., 38) – unde aceştia, strânşi în grupuri în jurul unui foc, aruncă *fructele* unui anumit *copac* (*dendrea karpous*) în foc, inhalând fumul produs, şi îmbătaţi, sub acelaşi efect precum cel al vinului la greci (*methyskesthai tēi odmēi kata per Hellēnas tōi oinōi*), se ridică pentru a dansa şi cânta[7]. Or, în antichitate, confuzia dintre masageţi şi geţi, cunoscută de altfel din alte surse[8], a antrenat fără putinţă de tăgadă atribuirea acestui obicei tracilor în general. Iată deci că pertinenţa acestui pasaj pentru traci îşi pierde orice fundament[9]: o relatare herodoteană despre un neam scitic din Asia

---

[5] O altă compilaţie, *De fluviis* 3.3 (a lui Pseudo-Plutarh) (*GGM* II 641), vorbeşte despre tracii de pe lângă fluviul Hebros, care ar arunca o plantă asemănătoare cu origano în foc. Pentru Andrei Oişteanu, detaliul nu are nicio importanţă, de vreme ce ne-am regăsi in faţa altei plante „psihotrope"; caracterul compozit şi tardiv al acestei surse nu este nici el luat în discuţie.

[6] Vezi, printre alţii, A. Silberman, *Pomponius Méla. Chorographie*, Paris, 1988, p. XXIII–XXIV.

[7] Comentariul recent al lui D. Asheri, A. Lloyd, A. Corcella, *Commentary on Herodotus Books I–IV*, Oxford, 2007 (trad. din ital. 1988), p. 213, preferă ipotezele la modă: „probably a type of Indian hemp, from which hashish is extracted", adăugând, în plus faţă de ediţia italiană, şi o referire la *haoma*.

[8] Confuzia geţi-masageţi se mai întâlneşte în romanul lui Antonios Diogenes (la Photios, *Bibl*., cod. 166, 110 a), în care pitagoricianul Astraios ajunge la traci şi la masageţi, mai înainte de a fi vorba despre geţii lui Zalmoxis. Confuzia (a lui Photios? a lui Antonios Diogenes?) apare deja la Lucan, *Phars*. 2.50 (şi scolia: *Massageten gens Thraciae*); mai vezi Filostrat, *Her.* 6.5; Synesios din Cirene (*De regno* 15.17); Evagrie Ponticul 3.2; Sf. Augustin, *De civ. Dei* 20.11; Isidor din Sevilla, *Etym.* 9.2.63 (*Massagetae, quasi graves, id est fortes Getae*). Este vorba cu siguranţă de o confuzie atât etimologică cât şi tardivă, legată de două popoare periferice. În *cod.* 64, 26 a (rezumat din Theophanes din Bizanţ, sfârşitul sec. VI p.C.), Photios scrie că turcii locuiesc la est de Tanais, numele lor anterior fiind acela de masageţi.

[9] În comentariul său, A. Silberman, *op. cit.*, *Pomponius Méla*, p. 175 (n. 5), presupune o confuzie – ca atâtea altele în textul lui Mela – cu obiceiurile scitice, notând folosirea cânepei de către traci doar pentru confecţionarea veşmintelor (obicei evocat pentru a marca un contrast, ca de obicei, de Herodot 4.74). Mai vezi comentariul lui P. Parroni, *Pomponii Melae De Chorographia libri tres*, Roma, 1984, p. 289, care remarcă şi el aceeaşi inspiraţie din Herodot, mai precis textul despre masageţi – cu un ecou cum nu se poate mai satiric în *Schol. Lucian. Ver. Hist*. 1.23 (*peri tēs botanēs, hēs kaiomenēs tou enthymiōmenou kapnou spōntes hoi perikathēmenoi Skythai tēn pyran methyein hōs apo oinou legontai*). În parodia *Istorii adevărate* (1.23), Lucian din Samosata povestea despre seleniţi că se hrănesc cu broaşte pe care le ard şi că, aşezaţi împrejurul focului, inhalează fumul şi benchetuiesc (*kaptousin ton anathymiōmenon kapnon kai euōchountai*)! Pentru un studiu asupra utilizării cânepei de către romani, preponderent ca material textil, vezi A. M. Mercuri, C. A. Accorsi, M. Bandini Mazzanti, „The Long History of *Cannabis* and its Cultivation by the Romans in Central

Centrală a ajuns, după o jumătate de mileniu, să fie aplicată asupra unui neam tracic! Numai că Andrei Oişteanu transferă aceste date asupra geţilor, invocând, ca atâţia alţii, acei „umblători prin fum” pomeniţi de Strabon 7.3.3–4 (C. 296–297), *kapnobatai*, sau, conform unei expresii eliadiene care s-a împământenit, „specialişti ai sacrului” daco-moesieni[10].

De-a lungul acestor capitole, constatăm aceleaşi asocieri şi treceri de la un autor la altul, de la o epocă la alta, de la un spaţiu la altul, dând impresia că peste tot am avea aceleaşi fenomene, aceleaşi scheme; este un procedeu halucinant, convingător poate prin repetitivitate. Desigur, nu neg folosirea anumitor plante „psihotrope” în antichitate, ci mă îndoiesc numai de recurgerea mecanică la şablonul, atât de comod, dar şi reducţionist, al explicării unor fenomene „mistice” şi „extatice” (a căror importanţă este şi privilegiată şi supralicitată) antice exclusiv prin recursul la stupefiante, sau privilegiind acest procedeu. Cum Andrei Oişteanu o indică în mod oportun, dacii cunoşteau şi foloseau mai multe plante cu asemenea proprietăţi[11] – desigur, în scop terapeutic.

Critica pe care o adusesem în 2008 unor opinii similare ale lui Andrei Oişteanu despre utilizarea narcoticelor de către daci i se pare bazată pe „concluzii confuze” (39), ocazie cu care, printr-o schimbare de registru, sunt acuzat că aş politiza[12] excesiv subiectul (criticându-l pe Eliade, cu ale sale transe extatice): mai mult, scopul meu ar fi fost, după A.O., de a critica tocmai Grupul pentru Dialog Social[13] (40)! Aici, amestecul de registre este dublat de falsa dihotomie pe care A.O., într-un cunoscut studiu apologetic despre Eliade[14], o propune, şi anume separarea netă, în cazul savantului invocat, dintre opţiunile sale politice (de

Italy, Shown by Pollen Records from Lago Albano and Lago di Nemi”, *Vegetation History and Archaeobotany*, 11, 2002, p. 263–276 (pentru semnalare, îi mulţumesc colegului Ciprian Astaloş).

[10] Pentru această categorie, trimit cititorul din nou la paginile mele (Dana, *Zalmoxis*, p. 70–71), în care critic interpretările curente despre inhalarea de fum de canabis.

[11] Mătrăguna, talpa-gâştei, mutătoarea şi cucuta, care sunt citate în binecunoscutele repertorii ale lui Dioscoride Pedanios şi Pseudo-Apuleius – numele lor indigene fiind mai mult sau mai puţin corupte; vezi, între alţii, D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Viena, 1976², p. 541–555 („Dakische Pflanzennamen”).

[12] Acuzaţia de politizare este şi un pretext de evitare a unor discuţii incomode pentru figura exemplară a lui Eliade.

[13] Departe de mine o asemenea pretenţie! Voiam doar să atrag atenţia asupra elitismului nesănătos care bântuie nucleul culturii române actuale, şi mai ales hegemonia excesivă, dacă nu chiar „gândirea unică”, care se manifestă din nou. Dacă în Franţa această „gândire unică” este de stânga, în România postdecembristă aceasta este de dreapta. Unii intelectuali români – deloc întâmplător, cei cu o formaţie sau o abordare istorică – au devenit tot mai conştienţi de discrepanţa dintre modelul paradisiac pe care l-ar oferi cultura perioadei interbelice şi complexitatea ei intrinsecă, cu toate derivele ei. Să fie vorba, mai degrabă, de o nouă cutie a Pandorei?

[14] A. Oişteanu, *Mircea Eliade, între ortodoxism şi zalmoxism*, „Observatorul Cultural”, nr. 127 (30 iulie–5 august), 2002; reluat în engleză (*Mircea Eliade between Political Journalism and Scholarly Work*, Archæus, 8, 2004, p. 323–340) şi, mai recent, în *Religie, politică şi mit. Texte despre Mircea Eliade şi Ioan Petru Culianu*, Iaşi, 2007, p. 9–30.

tinereţe)[15] şi opera sa „ştiinţifică”[16], care nu ar fi fost deloc afectată de asemenea preocupări. Am arătat însă pe larg, în monografia despre Zalmoxis, în ce măsură *toate* scrierile lui Eliade despre geto-daci (şi, mai departe, despre folclorul român) sunt animate de *românism*, respirând acelaşi naţionalism cultural în care s-a ilustrat, din raţiuni diferite, şi în scopuri la fel de felurite, floarea intelighenţiei interbelice. Este vorba de o falsă dihotomie, deloc convingătoare – poate doar pentru cei care mai cred in figura exemplară a lui Eliade, construită abil de acest savant obsedat de importanţa propriei opere şi reluată în mod servil sau exclusiv elogios de generaţii pioase. Cine citeşte însă cu ochi limpezi *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, nu are cum să nu fie izbit de valenţele identitare, cu mult mai pregnanate decât cele pretins „ştiinţifice”, care motivează studiile lui Eliade despre spaţiul românesc: acesta ar fi unul predestinat războaielor, distrugerilor şi exilului, deşi ar deţine şi remedii salvatoare împotriva „terorii istoriei”, remedii desigur spirituale. Dar exemplul lui Mihail Sebastian pe care-l dă Andrei Oişteanu (40) este interesant – citatul ales despre excesiva politizare interbelică este celebru, dar şi premonitoriu; numai că mai este interesant şi din alte motive: Sebastian începuse ca jurnalist la *Cuvântul*, un ziar „de dreapta”, înainte de a sfârşi marginalizat în toate mediile; iar cine a citit jurnalul său, dar şi tulburătorul *Jurnalul portughez* al lui Eliade, poate înţelege raţiunile, şi din a cui vină, o asemenea prietenie a apus[17].

Pentru A.O., obiectul său de studiu trimite la „probleme care ţin strict de etnobotanică, medicină magico-rituală şi fenomene mito-religioase” (40). Poziţie retorică şi justificativă, desigur, dar care nu convinge, în lipsa unei abordări critice a surselor şi a pertinenţei acestora. Pentru antichitate, dar nu numai, nu putem folosi texte (traduse) aşa cum citãm articole din ziare, jurnale, fragmente de roman, poezii sau varii însemnări. Nu-i putem pune pe acelaşi plan pe Herodot (o sursă oarecum „primară”), pe Pomponius Mela (care foloseşte compilaţii), pe Solinus (care se inspiră din Pomponius Mela), pe Pseudo-Plutarh (o compilaţie tardivă), pe Strabon (care foloseşte date din Poseidonios şi surse necunoscute). Nu putem spune că unii confirmă datele altora, din moment ce putem reconstitui un lanţ de compilaţii, de inspiraţii şi de confuzii, iar alte canale de transmitere (şi eventuală distorsionare) rămân, şi vor rămâne, necunoscute[18]. Nu putem face abstracţie de

[15] Andrei Oişteanu este extrem de util apologeţilor eliadieni, indispuşi de orice atentat la exemplaritatea mitului eliadian: astfel, în cazul acuzaţiei de antisemitism (un episod care trebuie, desigur, recontextualizat) la care Eliade este periodic expus de către „detractori”, originea evreiască a lui Andrei Oişteanu funcţionează drept contra-argument suprem.

[16] Dihotomie separată de o opoziţie între tezele lui Ioan Coman, util prin radicalismul său ortodoxist (drept contraexemplu) şi pretinsul caracter „strict ştiinţific” al studiilor lui Eliade (drept exemplu) – ceea ce poate stârni zâmbete, nu atât pentru cei care pot aprecia „ştiinţificitatea” multor teze eliadiene, cât mai ales pentru aplicarea lor la unul care a criticat întotdeauna pozitivismul şi „ştiinţa” oficială.

[17] Este interesant că Mircea Eliade, devenit model exemplar (ştiinţific, moral, intelectual) pentru noile generaţii din România, a ales să nu se dezică de memoria „maestrului” său Nae Ionescu.

[18] Vezi în acest sens repertoriul pe care îl pregătesc, *Fontes ad Zalmoxin pertinentes. Accedunt fontes alii historiam religionum Thracum Getarum Dacorumque spectantes. Izvoare privitoare la*

caracterul operei lor, de epoca în care scriau, de cititorii cărora li se adresau, de utilizarea lor posterioară, de palimpsestul de interpretări. Şi, mai ales, nu trebuie să citim şi să folosim aceste pasaje precum nişte reportaje, sau chiar nişte anchete sau simple culegeri etnologice[19] – care sunt şi ele de folosit *cum grano salis*. Desigur, toate acestea sunt banalităţi, dar trebuie repetate.

Or, Andrei Oişteanu nu putea să nu plece de la celebra polemică, care a devenit un episod fondator al arheologiei româneşti, dintre Cezar Bolliac, care susţinea în 1873 că dacii ar fi inhalat fum cu lulele de lut negru („descoperite" de el), şi Alexandru Odobescu, care, într-un pamflet rămas celebru, ridiculiza acele „fumuri archeologice scornite din lulele preistorice" (40-41, 144-146). Total deconcertant, şi fără a aduce vreo dovadă arheologică, Andrei Oişteanu scrie: „S-ar putea ca Odobescu să se fi înşelat" (41).

Sursele citate de Andrei Oişteanu sunt suprainterpretate: practica inhalării pe care le-o atribuie tracilor nu ar fi iscat euforie, ci „extaz, transă mistică, un anume *furor religiosus*" (42), atât de familiare celor care frecventează cu nesaţ scrierile eliadiene. Sursele rămân însă mute asupra acestor reconstituiri prea generoase. Mai departe, Andrei Oişteanu crede că la aceste „banchete rituale" luau parte numai anumiţi bărbaţi (42), cu alte cuvinte o elită, desigur spirituală, prilej de a invoca textul herodotean despre ospeţele lui Salmoxis (4.95), însă *literal*! Acolo unde majoritatea comentatorilor avizaţi[20] recunosc o parodie evidentă a practicilor şi doctrinelor pitagoriciene, proiectate asupra geţilor în cadrul unui folclor colonial ionian, Andrei Oişteanu vede, în schimb, o mărturie preţioasă.

Capitolul următor, „Viţa de vie şi iedera. Zalmoxis *vs*. Dionysos", reia ipoteza total desuetă a lui Grigore Tocilescu, după care pasajul strabonian despre interzicerea viţei de vie de către Deceneu ar reflecta o reacţie împotriva cultului dionisiac[21]. Dar Andrei Oişteanu merge mai departe: „prohibiţia" lui Deceneu nu ar fi de ordin social sau moral, ci de „ordin ritual, religios". Lăsând la o parte faptul că nu ştiu cum putem vorbi, pentru antici ca şi pentru ceilalţi muritori, de o separare netă între „social" (şi mai departe „moral") şi „ritual/religios", de parcă fenomenele religioase nu s-ar înscrie în *istorie* (poate nu şi pentru iubitorii anistorismului eliadian[22]) şi de parcă un ritual nu ar fi un fapt social prin excelenţă,

---

Zalmoxis şi alte pasaje referitoare la religia tracilor, geţilor şi dacilor, Iaşi, 2011 (*Bibliotheca Patristica Iassiensis* 3) (surse antice şi medievale despre Zalmoxis, traduse şi comentate).

[19] Vezi lectura atentă şi contextuală (criticând lectura primară practicată îndeobşte) a surselor despre geţi şi daci, la Z. Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor greceşti referitoare la geţi*, Iaşi, 2004.

[20] Dau ca exemplu doar pe Z. Petre, *op. cit.*, *Practica nemuririi*..., p. 70-126 (lucrare cunoscută lui Andrei Oişteanu); sau analiza celebră a lui Fr. Hartog, *Le miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre*, Paris, 2001[3] (= 1980), p. 164–198.

[21] O altă pretinsă reformă, atribuită tot lui Deceneu, ar fi prilejuit înlocuirea cultului lui Zalmoxis de cel al lui Mars (precum susţin N. Gostar şi V. Lica); vezi critica mea „*Mars Geticus*. Realitate istorică sau literară?", EphemNap, 11, 2001, p. 15–39.

[22] Ale cărui motivaţii sunt şi personale; vezi studiul meu preliminar „Occultations de Zalmoxis et Occultation de l'Histoire. Un aspect du dossier Mircea Eliade", Anabases, 5, 2007, p. 11–25.

nimic nu autorizează, în textul strabonian, vreo aluzie la reconstrucţiile propuse: beţii rituale, cult dionisiac la daci[23]... Extrem de tulburător este că un istoric al religiilor de calibrul lui Andrei Oişteanu încă mai afirmă că Dionysos ar fi un zeu trac (50)[24]! Toate locurile comune ale unei istorii a religiilor desuete, imaginate de filologia germană din sec. XIX, se regăsesc aici. Fie şi numai un asemenea detaliu deconcertant este în măsură să decredibilizeze întregul scenariu. Mai mult, aflăm că religia lui Zalmoxis ar fi fost una „orfico-pitagoreică, ascetică, androcentrică şi elitistă" (50), practicată de aristocraţie şi de „casta preoţească". Nicio sursă, nicio interpretare a surselor nu justifică o asemenea construcţie al cărei caracter „strict ştiinţific" poate fi uşor evaluat de orice cititor avizat. Este halucinant că o asemenea interpretare elitistă a cultului zalmoxian – care rămâne în continuare, în opinia mea, necunoscut, din cauza sărăciei documentare – derivă nu atât din scrierile lui Eliade (unde imaginea este similară, deşi nu atât de schematică), cât din reconstrucţiile avântate ale ortodoxistului Ioan Coman, care vede în orfism şi în zalmoxism o reacţie împotriva „religiei populare a lui Dionysos"[25], sau sunt similare reconstrucţiilor dubioase ale etnologului Andrei Pandrea[26].

Nici istoricii moderni invocaţi nu sunt, în optica mea, mai vrednici de crezare ca mărturiile antice. Este pomenit Vasile Pârvan care, exagerând, vorbeşte despre „geto-sciţi"; precum se ştie, sau ar trebui să se ştie, în *Getica* (1926), a cărei relevanţă pentru arheologii actuali este una strict istoriografică, răspândirea geţilor este mult exagerată[27]. Căci autorii moderni ajung să ţină locul surselor: astfel e cazul filologului german Erwin Rohde, care, constată cu tristeţe A.O., nu aduce argumente (52–53) (poate pentru că ele nu există?); a arheologului Ion Horaţiu Crişan, citat pentru obedienţa zalmoxiană a acelor *kapnobatai* (42), total abuzivă; a diletantului Constantin Daniel, care încearcă să dea o explicaţie medicală (42); a sociologului Traian Herseni, cunoscut şi ca legionar, citat pentru alte reconstrucţii pioase despre „faţa senină" a manifestărilor religioase (50–51). De când Walter F.

[23] În mod paradoxal, Tocilescu, invocat de Andrei Oişteanu, îi atribuia lui Zalmoxis un caracter dionisiac (ceea ce era curent în epocă), aspect trecut sub tăcere de Andrei Oişteanu

[24] La fel, Sabazios mai este încă, pentru Andrei Oişteanu, un zeu „traco-frigian" (51); şi mai năucitor, Asklepios însuşi ar fi „zeu traco-grec, după unii „zeul trac grecizat" (55)! Am arătat rapid inconsistenţa acestor mituri savante moderne despre originea tracă a lui Dionysos (*Zalmoxis*, p. 239); şi, mai recent, aceeaşi fragilitate în cazul teoriei, în continuare tenace, despre „şamanismul tracic", exportat chipurile în Grecia arhaică [„Preuve et malentendu. Le mythe historiographique de l'origine et de la transmission du chamanisme en Grèce ancienne", *Cahiers du Centre de Recherches Historiques*, 45 (aprilie 2010), p. 109–128].

[25] J. Coman, „Zalmoxis", Zalmoxis, 2, 1939, p. 79–110; Idem, „Zalmoxis et Orphée", BIAB, 16, 1950 (*Serta Kazaroviana*), p. 177–184.

[26] A. Pandrea, „Quelques observations concernant l'étymologie et la genèse d'un ancien nom de dieu: Zalmoxis", Balkan Studies, 22, 1981, p. 229–245 (care foloseşte termenul „androcratic"). Deloc întâmplător, un personaj extrem de controversat, Kurt W. Treptow, efectuase aceleaşi generalizări: religie de stat a unei aristocraţii militare, cultul lui Zalmoxis ar fi fost monoteist şi strict masculin („A Study in Geto-Dacian Religion: The Cult of Zalmoxis", în *From Zalmoxis to Jan Palach. Studies in East European History*, New York, 1992, p. 5–22).

[27] „Tiregeţi" la Andrei Oişteanu (37) sunt tirageţii.

Otto (53) poate fi considerat o autoritate pentru traci şi cultul dionisiac (sau, mai departe, pentru religia greacă), cult a cărui descriere este o înşiruire de locuri comune? Pentru cultul dionisiac, imaginea oferită de autor, încărcată de locuri comune şi prizonieră a unor teorii desuete, nu depăşeşte bibliografia epocii interbelice şi orizontul de interpretare eliadian, la fel de problematic. Singurul criticat este Ioan Coman (48–49), în care Andrei Oişteanu recunoaşte pe drept cuvânt poziţionarea anti-„decadentistă”[28], dar ale cărui evidente exagerări servesc trecerii drept plauzibile a tuturor scenariilor avansate.

Peste tot, nu pot constata decât un amalgam, în stilul lui Eliade, de citate din surse antice, de relatări mai recente şi de ipoteze moderne, care nu pot servi decât unor teze prestabilite; supoziţiile abundă, „probele” fiind aduse din alte epoci, din alte spaţii, de prea multe ori fiind probate doar prin alte supoziţii. La fel proceda şi Eliade, care prefera o muncă (fie ea şi extrem de erudită) de compilaţie, în detrimentul unor analize contextuale. E ca şi cum am reciti o nouă *chorographia* a lui Pomponius Mela, cu singura diferenţă că sursele sunt acum citate în notele finale. Căci dosarul – cel puţin aşa cum este prezentat în cartea de faţă, care reia multe dintre studiile anterioare ale lui Andrei Oişteanu – este, în ceea ce mă priveşte, incomplet, discutabil, interpretabil. Desigur, varietatea surselor folosite este meritorie, dar utilizarea lor este cel mai adesea deconcertantă, iar concluziile avansate spun multe despre imaginarul savant modern. În România, istoria religiilor, care beneficiază de o popularitate şi de o legitimitate nemaiîntâlnite graţie figurii fondatoare şi intens mitizate a lui Eliade[29], este practicată îndeosebi de etnologi şi de absolvenţi de filosofie. Aceasta se repercutează asupra felului de folosire a surselor şi asupra tendinţei generale, care este una de generalizare, schematizare, vehiculare de aceleaşi universaluri (desigur, eliadiene), ignorând cel mai adesea, voluntar sau nu, contextul social şi istoric, care mi se pare mult mai interesant decât simpla catalogare a unor fenomene universale, sau pretins universale (uneori simple construcţii îndoielnice). De câteva decenii, cititorii şi intelectualii români au fost îmbătaţi şi întreţinuţi cu o consecvenţă demnă de o cauză mai bună, în mirajul exemplarităţii operei multiforme eliadiane: fenomenologia şi hermeneutica sunt ele atât de inovatoare, sau servesc, în cazul lui Eliade, la un pretins mesaj salvific, iar în cazul adepţilor săi, la legitimare şi scheme comode de gândire şi asamblare a unor realităţi în perpetuă transformare?

Încă o dată, cu ce poate rămâne în minte cititorul obişnuit? Mărturisesc că, dacă lectura restului monografiei este una antrenantă, chiar învăluitoare, primele capitole nu au avut decât un efect năucitor, pentru a rămâne în registrul lexical al cărţii. Andrei Oişteanu crede, fără „niciun dubiu”, că dacii au inhalat anumite

[28] Publicat în revista *Zalmoxis*, patronată de Eliade (care i-a folosit ulterior studiile).

[29] Defazarea istoriografică continuă, din păcate, în România, fiind acum savant întreţinută de mistagogi contemporani. Câţi dintre cititorii cultivaţi din România ştiu că, în prezent, în Occident, Eliade nu mai reprezintă decât un capitol istoriografic (şi, eventual, unul de polemică ideologică), iar nu o referinţă absolută, ca în spaţiul său de origine?

narcotice, dar nu cu lulele. Susțin în continuare că demonstrația este fragilă şi neconvingătoare. Şi mai observ că dacă Cezar Bolliac vorbea de lulele, transferând în preistoria națională practica fumatului, care se generalizase tocmai în epoca sa, Andrei Oişteanu proiectează, în aceleaşi străfunduri originare, folosirea efectivă a narcoticelor, un fenomen *actual* de amploare[30].

În fine, pentru că Andrei Oişteanu a consacrat largi secțiuni problemei raportării – atât personale, cât şi în domeniul savant – la narcotice ale lui Mircea Eliade şi Ioan Petru Culianu, şi pentru a reveni asupra tratamentului „strict ştiințific" eliadian în privința religiei „strămoşilor", un citat din jurnalul lui Eliade, de pe 10 noiembrie 1953, este mai grăitor decât orice analiză deranjantă a scrierilor sale (subl. mea):

> "La răstimpuri mă apucă *pasiunea* Daciei şi a lui Zalmoxis. Mă întorc atunci la textul lui Herodot, citit şi recitit de vreo 30–40 de ori până acum, la celelalte mărturii mărunte despre credințele geților adunate în caietele din 1941–42, încă de la Lisabona. Câteva zile sunt ca şi *posedat*; nu fac decât să recitesc, să *visez* pe marginea documentelor, şi scriu pagini nenumărate cu observații, comentarii, planuri de studii şi cercetări ulterioare".

„Paradisurile artificiale" nu sunt, prin urmare, rezultatul exclusiv al folosirii narcoticelor – cum, de altfel, Andrei Oişteanu precizează de mai multe ori. În cazul lui Eliade, *românismul* care nu l-a părăsit niciodată[31] şi care a fost revalorizat în decursului exilului, perceput ca o „probă inițiatică", este responsabil de asemenea reverii care, aşternute pe hârtie, sunt luate drept litere de evanghelie de cohorte de continuatori pioşi[32]. Desigur, Andrei Oişteanu nu face parte dintre aceştia, dar preferă să creadă că o legitimare necontenită este mai folositoare decât o privire lucidă asupra preistoriei şi istoriei propriei discipline. Cât despre pretinsa utilizare de halucinogene de către „traco-daci", în lipsa unor date concrete şi a unor surse indubitabile, şi nu a unor referiri generale şi extrapolări din alte spații, atribuind anticilor intenții care le erau străine, rezultatul nu poate fi, păstrând tonul acestui subiect, decât alte rotocoale de fumuri intelectuale…

Dan DANA

[30] Cum observă un specialist de talia lui W. Burkert, rolul drogurilor în contextele religioase a fost în mod evident exploatat recent, „căci mulți nu vor crede niciodată că ar fi putut exista mistere fără droguri" (*Les cultes à mystères dans l'Antiquité*, trad. fr., Paris, 2003, p. 106–107).

[31] Aşa cum just a văzut, printre alții, Moshe Idel (în A. Oişteanu, *op. cit*., *Religie, politică şi mit*, p. 192–193).

[32] Eliade, pentru mulți intelectuali români o referință infailibilă şi o autoritate absolută, este, cel puțin pentru mine, un autor printre alții, desigur important şi interesant pentru abordarea şi posteritatea tezelor sale.

PERIOADA DE TRECERE DE LA MEZOLITIC LA NEOLITICUL TIMPURIU ÎN ZONA PORȚILE DE FIER[1]

ADINA BORONEANȚ*

Încă de la descoperirea primelor situri arheologice atribuite mezoliticului la Porțile de Fier, la mijlocul anilor '60 ai secolului trecut, fascinația ineditului s-a împletit puternic cu imaginarul. Intrată rapid în literatura de specialitate, mai ales după apariția volumului dedicat sitului de la Lepenski Vir-Serbia (tradus imediat în limbi de circulație internațională), regiunea Porțile de Fier a făcut obiectul unor cercetări arheologice dacă nu de lungă durată, cel puțin de o intensitate ieșită din comun, din păcate pentru o perioadă scurtă de timp. Relativ puținele rapoarte de săpătură/articole științifice ale autorilor cercetărilor au fost urmate de discuții ample în lumea științifică din România şi din afară, zona intrând în sfera controverselor privind neolitizarea acestei părți a Europei. Dincolo de prezentarea unor opinii – mai vechi sau mai noi – ale specialiştilor, cercetarea, al cărei rod a fost teza mea de doctorat, subliniază cât de mult se poate „construi" în arheologie, în lipsa unor informații detaliate (şi uneori esențiale).

Astfel, **capitolul 1** al lucrării, referitor la istoricul cercetării mezoliticului şi neoliticului, încearcă să clarifice imaginea trecută şi prezentă a acestor două concepte (mezolitic şi neolitic), aşa cum au fost – sau încă sunt – văzute în arheologia europeană şi apoi, în particular, în cea românească.

Capitolul 2 prezintă cadrul geografic şi geomorfologic al zonei studiate, cu trimiteri directe la siturile arheologice, însoțite de referiri la teorii recente asupra evenimentului de răcire a climei de la 8200 BP şi la consecințele sale asupra habitatului uman de la Porțile de Fier, aşa cum rezultă din localizarea siturilor mezolitice şi neolitice din zonă.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, Bucureşti, boro30@gmail.com

[1] Textul de față reprezintă rezumatul tezei de doctorat, cu acelaşi titlu, susținută public de autoare la data de 25 iulie 2010 la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti, sub conducerea științifică a doamnei dr. Silvia Marinescu-Bîlcu. Comisia de doctorat a fost alcătuită din dr. Valentina Voinea (Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie, Constanța), dr. Roxana Dobrescu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti), dr. Radian Romulus Andreescu (Muzeul Național de Istorie al României, Bucureşti).

SCIVA, tomul 62, nr. 1–2, Bucureşti, 2011, p. 139–144

Capitolul 3 cuprinde o descriere succintă a cercetărilor arheologice şi a rezultatelor lor (referitoare la mezolitic şi neolitic timpuriu) de la Porțile de Fier.

Capitolul 4 cuprinde o prezentare a problematicii actuale a cercetării mezoliticului şi tranziției la neolitic în zona menționată, cu trimiteri la studiile cele mai recente, referitoare atât la siturile de pe malul românesc, cât şi la cele de pe malul drept al Dunării.

De-a lungul timpului au existat numeroase încercări de corelare a stratigrafiilor şi cronologiilor interne ale aşezărilor, folosind rezultatele datărilor cu ^{14}C (inițial în număr relativ mic) şi caracteristicile arhitecturale. Slăbiciunea cea mai mare a acestor cronologii rezidă în aceea că se bazează în mare parte pe interpretările stratigrafice oferite de către autorii săpăturilor. Rareori aceste stratigrafii au fost verificate/sprijinite de date ^{14}C; o asemenea situație a fost sesizată la Vlasac şi Lepenski Vir, iar rezultatele recente au infirmat interpretarea stratigrafică anterioară. La Schela Cladovei, unde V. Boroneanț identificase o secvență de două, apoi trei faze mezolitice/epipaleolitice şi două niveluri neolitice (unul similar cu Proto-Sesklo, al doilea Starčevo-Criş), cercetările noi, româno-britanice, au confirmat existența celor două niveluri diferențiate cultural (mezolitic, neolitic), fără a identifica, însă, argumente stratigrafice sau de datare care să confirme subdivizarea lor în faze.

Lucrarea de doctorat[2] propune o cronologie provizorie (ce va fi utilizată, de aici înainte, în lucrarea de față) a siturilor din zona Porțile de Fier. Dictată de datele ^{14}C existente, dar modificabilă prin obținerea de noi date ^{14}C, această cronologie se prezintă astfel:

Perioada (cal BC)	*Denumire*	*Situri reprezentative (şi pentru care există ^{14}C)*
13 000–7200	Mezolitic timpuriu (epipaleoliticul tradițional)	Cuina Turcului, Lepenski Vir, Padina, Vlasac
7200–6300	Mezolitic târziu (Schela Cladovei-Lepenski Vir)	Hajducka Vodenica, Icoana, Ostrovul Corbului, Ostrovul Banului, Schela Cladovei, Vlasac
6300–6000	Mezolitic final (Schela Cladovei-Lepenski Vir)	Lepenski Vir
6000–5500	Neolitic timpuriu	Cuina Turcului, Lepenski Vir, Padina, Schela Cladovei, Vlasac

[2] Linia de urmărire a problematicii tranziției mezolitic-neolitic la Porțile de Fier este, în mare măsură, consecința naturală a proiectului de cercetare comun româno-britanic ce asociază Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" şi Universitatea din Edinburgh. Acest punct de vedere comun este vizibil şi în publicațiile apărute.

Fiecare dintre capitolele ce urmează (5–12) este dedicat unuia sau a două situri arheologice de pe malul românesc, cu prezentarea, pe cât posibil, completă a documentației (planuri, fotografii relevante) şi a complexelor arheologice, aşa cum sunt descrise în carnetele de săpătură şi/sau în publicații, însoțite de comentarii: **Capitolul 5** – Alibeg; **Capitolul 6** – Adăpostul sub stâncă de la Cuina Turcului; **Capitolul 7** – Peşterile Climente I şi Climente II; **Capitolul 8** – Răzvrata; **Capitolul 9** – Icoana; **Capitolul 10** – Peştera Veterani şi Veterani Terasă; **Capitolul 11** – Ostrovul Banului; **Capitolul 12** – Schela Cladovei; **Capitolul 13** – Ostrovul Corbului şi Ostrovul Mare.

Lucrarea se încheie cu un **capitol de concluzii** şi posibile perspective de dezvoltare, în viitor, a cercetărilor privind tranziția de la mezolitic la neolitic, prin valorificarea informației existente pentru fiecare sit în parte. Felul în care se poate face acest lucru variază, însă, de la sit la sit, în funcție de materialul arheologic păstrat, de posibilitatea contextualizării sale corecte, de oportunitatea şi posibilitatea de a efectua noi cercetări (nu neapărat săpături arheologice, ci, ca un exemplu sugestiv, posibile explorări subacvatice şi noi periegheze pe terasele înalte ale Dunării).

Anexele de la finalul lucrării cuprind:

Anexa 1 – o listă completă a datărilor ^{14}C pentru zona Porțile de Fier;

Anexa 2 – un util tabel al calibrării datelor ^{14}C din date BP în Cal BC, folosit în lucrare;

Anexa 3 – un catalog al siturilor mezolitice şi neolitice timpurii de pe malul drept (Serbia) al Dunării;

Anexa 4 – un catalog al siturilor neolitice timpurii din zona Porților de Fier (România), actualizat cu lista siturilor identificate în urma perieghezelor din anii ’60 şi ’70 sau a celor cercetate după terminarea celor două hidrocentrale. Siturile inedite au ataşată şi prezentarea materialului arheologic (în mare măsură ceramic) rezultat din cercetările de teren.

O primă contribuție a lucrării o constituie încercarea de a oferi o nouă perspectivă (pentru spațiul românesc) asupra procesului de tranziție de la mezolitic la neoliticul timpuriu, cu referire directă asupra zonei defileului Dunării. Fenomenul de tranziție nu este privit ca unul simplu cronologic şi nu este, în mod sigur, unul punctual. El a fost urmărit prin observarea apariției şi formelor de manifestare a unor schimbări în viața comunităților umane respective: în aspectele funerare, în metodele de subzistență, în cultura materială a comunităților.

O astfel de abordare este cu totul nouă în studiul problematicii mezoliticului şi neoliticului timpuriu din România, până în prezent, comunitățile celor două epoci fiind privite, stereotipic, ca situându-se la poli opuşi din punctul de vedere al evaluării unor factori precum mobilitate, sedentarism, complexitate socială, economie de subzistență.

Un pas important în cunoaşterea *reală* a mezoliticului din zonă şi a fenomenului tranziției mezolitic-neolitic îl constituie, credem, prezentarea – pentru

prima oară – documentației de săpătură din anii ’60 (desigur, prelucrată şi comentată, după o – evident, necesară – selecție): un număr mare de planuri şi fotografii, precum şi corelarea lor cu diversele tipuri de complexe arheologice (atât mezolitice, cât şi neolitice timpurii – rămase inedite până acum), sarcină ce s-a dovedit mult mai dificilă decât părea la prima vedere.

O parte din documentația de şantier s-a aflat, pe durata cercetărilor de la Porțile de Fier (mai ales filmele şi fotografiile), în posesia regretatului Expectatus Bujor, coordonator al proiectului la vremea respectivă. Din păcate, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” nu a putut recupera decât o parte a arhivei acestuia; probabil că o parte la fel de mare s-a pierdut.

Pentru siturile arheologice ce au făcut obiectul acestei lucrări, s-a încercat, pe cât posibil, corelarea materialului arheologic regăsit cu informațiile din carnetele de săpătură, planuri şi fotografii, prin gruparea sa pe complexe arheologice. Pornind de la adâncimile consemnate pentru descoperirea anumitor categorii de piese şi de la informațiile din documentație, s-a încercat – acolo unde stratigrafiile o permiteau – verificarea validității acestora şi a atribuirii nivelurilor culturale, cu rezultate surprinzătoare pentru unele dintre situri[3].

Aşa cum se poate observa din lectura capitolelor dedicate fiecărui sit în parte, informația recuperată este inegală. Acest lucru a fost influențat de o serie de factori, dintre care cel mai important a fost accesul la informația directă, deținută de autorul cercetării arheologice respective. Un al doilea factor a constituit-o cantitatea imensă de material arheologic, comparată cu relativ puțina informație documentară păstrată. Un studiu exhaustiv al fiecărui tip de material arheologic, pentru fiecare dintre situri, ar fi depăşit, în multe cazuri, competențele autoarei lucrării. Din această cauză, pentru fiecare capitol în parte s-a recurs – ca modalitate de exemplificare – la abordări diferite, legate de tipul de material arheologic pe baza căruia a fost caracterizat situl şi care este direct legat de problematica tranziției mezolitic-neolitic timpuriu.

În studiul fiecărui sit s-a luat în considerare faptul că metodologia de cercetare a fost diferită de la caz la caz, în funcție de personalitatea autorului săpăturii din situl respectiv: în situri ca Schela Cladovei, Icoana Alibeg (cercetări V. Boroneanț) s-au deschis secțiuni de dimensiuni medii, amplasate la distanțe relativ mari, pentru a se acoperi şi delimita suprafața sitului. În cazul aşezărilor de la Ostrovul Banului (sector A, B), parțial Ostrovul Corbului (săpături P. Roman) s-au preferat secțiuni lungi şi înguste, prin care să se depisteze cât mai multe complexe arheologice (din păcate, nu toate cele interceptate au fost şi cercetate integral). În cazul adăpostului de la Cuina Turcului şi a nivelului mezolitic de la Ostrovul Corbului (cercetări Al. Păunescu) au fost deschise treptat suprafețe mici

[3] Mai ales în cazul sitului arheologic de la Cuina Turcului, concluziile obținute infirmă existența celor trei nivele Starčevo-Criş postulate de autorii cercetărilor, indicând însă Cuina-Turcului – poate – drept cel mai important sit neolitic timpuriu din zona Porților de Fier, atât din punct de vedere material, cât şi spiritual.

unite într-o suprafaţă mare. Modalitatea de înregistrare a materialului colectat (prezenţa sau absenţa marcajelor) şi modalitatea de selecţie a acestuia (pe loc sau mai târziu), împrăştierea unei părţi a lui spre diferite muzee, sunt factori care şi-au lăsat amprenta asupra colecţiilor existente şi au efecte în analiza lor ştiinţifică.

Din păcate, din diverse motive, aceste cercetări nu au fost valorificate la timpul respectiv. Marea majoritate a siturilor arheologice erau pluristratificate, fapt reflectat în modalitatea de publicare a materialului, care s-a făcut pe niveluri arheologice, dictată de specializările unuia sau altuia dintre autorii cercetărilor. Aceasta ar explica lipsa de informaţii referitoare la neoliticul timpuriu. Pe de altă parte, aşa cum am mai subliniat, mezoliticul şi neoliticul nu au fost niciodată studiate împreună, ci ca două epoci distincte, care nu aveau nimic în comun. Fiecare dintre ele a fost văzută prin prisma tipului de material arheologic care îl diferenţiază, şi anume industria litică în cazul mezoliticului, sau ceramica, în cadrul neoliticului.

Vechea (dar inedita) documentaţie pusă în valoare în cadrul tezei a fost completată cu o listă, adusă la zi, a datelor de radiocarbon existente, cu rezultatele analizelor cu izotopi stabili şi ale unor noi analize antropologice (ne referim la mormintele din siturile arheologice Schela Cladovei[4], Icoana, Cuina Turcului), precum şi ale unor analize de faună mai vechi, rămase inedite[5], şi cu informaţii inedite, referitoare la siturile de la Icoana, Veterani şi Ostrovul Banului[6], a unor studii faunistice noi asupra unor loturi vechi (cazul siturilor de la Veterani Terasă, Alibeg, Ostrovul Banului-sector D[7]). Fără îndoială că aducerea la lumină a acestei documentaţii ar fi fost numai parţial utilă fără regăsirea materialului arheologic propriu-zis. Astfel, o mare parte a a timpului de pregătire a tezei a fost folosit în regăsirea şi (acolo unde a fost posibil) reîntregirea şi ordonarea loturilor de materiale arheologice din zona Porţile de Fier. Ele se vor constitui într-o utilă şi uşor accesibilă bază de lucru a cercetărilor viitoare.

Lucrul în depozitele institutului (corelat cu cel în arhiva aceleaşi instituţii[8]) a condus la descoperirea unor materiale arheologice inedite, rezultate nu în urma unor săpături arheologice, ci a cercetărilor de teren întreprinse atât cu ocazia construcţiei hidrocentralei Porţile de Fier I (periegheze Vasile Boroneanţ), cât şi a

---

[4] Studiul antropologic al resturilor osteologice umane de la Schela Cladovei a fost realizat de către dr. Kath McSweeney, de la Universitatea din Edinburgh, în cadrul lucrării sale de doctorat. Analiza resturilor umane de la Icoana şi Cuina Turcului a fost realizată de dr. N. Miriţoiu şi dr. A. Soficaru, de la Centrul de Cercetări Antropologice „Francisc Rainer" din Bucureşti, cărora le aduc mulţumirile mele şi pe această cale.

[5] Este vorba de studiile Alexandrei Bolomey asupra lotului faunistic neolitic timpuriu de la Cuina Turcului. Îi mulţumesc doamnei dr. Silvia Marinescu-Bîlcu pentru a le fi păstrat şi predat lui Adrian Bălăşescu şi Valentin Radu, care au avut bunăvoinţa de a mi le pune la dispoziţie.

[6] Informaţii datorate aceleiaşi Alexandra Bolomey şi recuperate din manuscrisele sale.

[7] Mulţumesc colegilor A. Bălăşescu şi V. Radu pentru studiul loturilor de resturi faunistice de la Veterani Terasă, Alibeg şi Ostrovul Banului.

[8] Mulţumesc, pe această cale, doamnelor dr. Oana Damian şi dr. Roxana Dobrescu pentru facilitarea accesului la materialele din depozitele Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" şi din arhivă, în zile şi la ore imposibile.

hidrocentralei Porțile de Fier II (periegheză din anul 1971, efectuată de o echipă condusă de Expectatus Bujor). Astfel, harta siturilor neolitice timpurii de la Porțile de Fier s-a îmbogățit cu noi puncte, necunoscute până în prezent: Șvinița, Gura Văii-Baraj, Drobeta Turnu Severin-punct Fabrica de celuloză, Şimian km 923, Şimian km 924, Crivina, Batoți, Ţigănaşi etc.). Puțina informație furnizată de materialul arheologic păstrat, (ceramic, în 99% din cazuri) colectat din aceste puncte, este cu atât mai valoroasă cu cât ele nu mai există (cu excepția unui punct localizat la Şimian 925 km, dar care pare să fie diferit de cele semnalate în lucrare), aceste situri fiind distruse odată cu creşterea nivelului apelor Dunării.

Pe măsura avansării în studiul documentației şi a materialului arheologic propriu-zis, structura tezei a suferit schimbări importante, forma în care a fost prezentată spre susținere fiind dictată tocmai de negarea ideii de sinteză şi generalizare a informațiilor existente, înainte de expunerea lor exhaustivă. Nepublicarea cercetării originale este problema cea mai acută a mezoliticului şi neoliticului timpuriu de la Porțile de Fier. Marea majoritate a ipotezelor formulate (mai puțin a celor recente, care pornesc de la certitudinea unor informații precum datările ^{14}C, studii cu izotopi stabili, studii ADN, identificarea surselor de materii prime – obsidian, silexul balcanic, malachit, azurit –, a surselor de procurare a lutului necesar modelării ceramicii, etc.) a izvorât din puținătatea datelor concrete publicate, din lipsa informației primare şi din nevoia de umplere a acestui gol cu teorii, în lipsa unui material comparativ bine documentat şi ilustrat din alte zone ale țării (ne referim la siturile neolitice timpurii Starčevo-Criş), din interpretarea unor fenomene prin prisma unor tipare caracteristice unei anumite perioade din arheologia românească acum depăşită. Cercetarea pe care am realizat-o şi concretizat-o într-o teză de doctorat nu şi-a propus să remedieze toate aceste lipsuri – ar fi fost imposibil şi nerealist –, ci mai degrabă să detecteze golurile şi să propună soluții pentru umplerea lor în viitor.

THE MESOLITHIC-EARLY NEOLITHIC TRANSITION IN THE IRON GATES REGION

ABSTRACT

The main problem of the Mesolithic-Early Neolithic transition in the Iron Gates Gorges of the Danube is the fact that the results of the archaeological excavations were very little published. Quite a reasonable number of sites were excavated, both on the Romanian and the Serbian banks of the Danube but the available information is still very limited.

My PhD thesis aimed to bring to light the old field notes and plans, and within a new context of the approach to the Neolithic-Early Neolithic transition, to offer a fresh view over this phenomenon in the area and a new framework for the chronology of the sites.

Each of the sites on the left bank was presented in detail, using old field notes and plans, corroborated with the study of the archaeological finds existing in the collections of the Institute of Archaeology in Bucharest. Apart from a lot of new information on the excavations of Meso-Neolithic sites, the thesis also presented the results of field surveys that identified several other settlements – at the present moment flooded by the Danube – that were never excavated.

DRUMURILE ROMANE ÎN MOESIA INFERIOR

ADRIANA PANAITE*

Cercetarea[1] pe care am fructificat-o în teza de doctorat cu acelaşi titlu a avut ca temă drumurile romane din *Moesia Inferior*, provincie romană de graniţă, care, în antichitate, ocupa teritorii din România şi Bulgaria. De cele mai multe ori, lucrările de specialitate realizate anterior s-au oprit la graniţele actuale, conturând o imagine incompletă a sistemului rutier antic. Informaţiile privind drumurile romane din *Moesia Inferior* sunt relativ bogate, dar nu au fost niciodată, până acum, sistematizate.

Studiul meu s-a bazat pe interpretarea izvoarelor scrise, epigrafice şi arheologice. Fotografiile aeriene au fost folosite doar în măsura în care rezultate ale analizei lor au fost publicate. Pe baza informaţiilor din surse scrise, a celor arheologice şi a literaturii existente, cu privire la tema aleasă, am încercat să realizez, pe de o parte, un tablou cât mai complet al căilor de circulaţie din *Moesia Inferior*, pornind de la drumurile principale şi ajungând la cele secundare, de importanţă locală şi, pe de altă parte, să stabilesc etapele cronologice ale dezvoltării acestora.

Prima parte a lucrării (capitolul I) este destinată informaţiilor cu caracter general privind drumurile din Imperiul Roman: definirea drumurilor, clasificarea acestora, după caracteristicile tehnice sau regimul juridic, autorităţile care se ocupau de construcţia, întreţinerea şi paza lor. Trecerea către zona aflată în discuţie am realizat-o printr-o prezentare sintetică a istoriei Moesiei în secolele I–III p. Chr. (capitolul al II-lea), în care am urmărit şi evoluţia graniţelor, organizarea administrativă şi militară, procesul de urbanizare şi de municipalizare, toate aceste aspecte având legătură directă cu apariţia şi dezvolarea reţelei rutiere.

Pe măsura înaintării romanilor spre Dunăre, zona de la sudul fluviului a făcut parte din mai multe structuri administrative: *ripa Thraciae* sau *Moesia*. În anul 86 p. Chr., *Moesia* este împărţită în două provincii, *Moesia Superior* şi *Moesia Inferior*, graniţa dintre ele fiind stabilită pe râul *Ciabrus* (Tchybritza), iar munţii *Haemus*

[1] Acesta este un rezumat al tezei de doctorat cu acelaşi titlu, susţinută public, de autoare, la Facultatea de Istorie a Universităţii Bucureşti, la data de 31 ianuarie 2011, conducatorul tezei a fost prof. dr. Alexandru Barnea, iar din comisia de doctorat au mai făcut parte prof. dr. Ecaterina Lung, prof. dr. Alexandru Suceveanu, prof. dr. Constantin Petolescu, prof. dr. Maria Barbulescu.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, Bucureşti, apanaite@yahoo.com

SCIVA, tomul 62, nr. 1–2, Bucureşti, 2011, p. 145–151

marcând limita sudică a celei din urmă. În timpul împăratului Hadrian, *Almus* şi *regio Montanensium* intră în componenţa provinciei *Moesia Inferior*. Mai târziu, spre sfârşitul secolului al II-lea p. Chr., *Nicopolis ad Istrum* şi *Marcianopolis* sunt şi ele incluse în componenţa provinciei, în timp ce *Messambria* intră în componenţa *Thraciei*. Alte modificări au loc după jumătatea secolului al III-lea, când apar provinciile *Dacia Ripensis, Moesia Secunda* şi *Scyhia*.

Teritoriul provinciei *Moesia Inferior* era împărţit, din punct de vedere administrativ, în teritorii ale unităţilor militare, strategii (forme de organizare administrativă ale populaţiei locale) şi, pe măsura urbanizării, teritorii ale oraşelor, ale aşezărilor quasiurbane sau ale vicilor. O categorie aparte este reprezentată de oraşele greceşti.

Centrele urbane din *Moesia Inferior* care ajung la un statut juridic superior sunt: *Oescus* – singura *colonia*, *Tropaeum Traiani, Novae, Troesmis, Durostorum, Noviodunum, Montana* (toate *municipia*). Municipalizarea oraşelor cunoaşte două etape importante: în timpul lui Traian – cum era şi normal, în cadrul procesului larg de reorganizare a *limes*-ului după cucerirea Daciei – şi, ulterior, în timpul lui Marcus Aurelius, pentru cele mai multe dintre oraşe, cu excepţia aşezării de la *Noviodunum*, a cărei municipalizare este datată în timpul dinastiei Severilor. Alături de oraşele care ajung la un statut superior, în provincie mai rămân o serie de centre cu organizare cvuasimunicipală: *Sexaginta Prista, Axiopolis, Capidava, Carsium, Ulmetum,* Melta, Čomakovci, *Emporium Piretensium*, cărora li se adaugă o serie de aşezări rurale, organizate asemănător.

Gradul de urbanizare al unei provincii nu trebuie judecat după numărul de *municipia* şi *coloniae*. Comparaţiile între provincii, din acest punct de vedere, nu sunt relevante, deoarece dezvoltarea fiecăreia este evaluată pornind de la o serie de criterii economice, demografice, strategice etc. Ceea ce caracterizează procesul de urbanizare a Moesiei Inferior este decizia imperială: este un proces care începe sub Traian, dar care-şi găseşte continuarea abia sub Marcus Aurelius şi Septimius Severus.

Capitolul al III-lea al lucrării este dedicat prezentării stadiului cercetărilor asupra drumurilor romane din *Moesia Inferior*. Deşi literatura referitoare la provincie, în general, este destul de bogată, problematica drumurilor a fost doar tangenţial atinsă, atât de către cercetătorii români, cât şi de cei bulgari. Contribuţii importante privind acest subiect au avut de-a lungul timpului: V. Pârvan, Y. Todorov, V. Velkov, A. Aricescu, M. Madzarov ş. a.

Înainte de a trata în amănunt căile de comunicaţie, am prezentat sursele scrise antice pe baza cărora am putut reconstitui reţeaua de drumuri romane, cele mai importante fiind cele cartografice: *Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini, Synecdemos, Cosmografia geografului ravenat* etc. şi cele epigrafice: inscripţiile de pe miliari, cele care se referă la construcţiile anexă, ridicate de-a lungul unui drum, *mansiones, stationes, burgi, castella, praesidia*, cu caracter militar sau civil, sau care menţionează prezenţa beneficiarilor consulari, ofiţeri însărcinaţi cu paza drumurilor. Toate aceste mărturii au fost adunate în cataloage separate, fiind incluse în al doilea volum al lucrării, împreună cu câte un comentariu.

Catalogul epigrafic al stâlpilor miliari din Moesia Inferior cuprinde 109 piese. Textele sunt redactate în limba latină, cu excepția a patru miliari, descoperiți în apropiere de *Odessos* (Varna), care sunt în limba greacă.

Cel mai vechi miliar, descoperit la *Sacidava,* este din vremea lui Traian, iar cel mai nou datează din timpul lui Theodosius şi Arcadius şi provine de la Kipra (Bulgaria).

Din punctul de vedere al localizării, stâlpii miliari se repartizează astfel: 40 pe drumul danubian (sau drumul de *limes*), descoperiți la: *Arrubium* (Măcin), *Axiopolis* (Cernavodă), Basarbovo (Basarabovo), *Capidava*, *Carsium* (Hârşova), Corabia – Celei, *Dinogetia* (Garvăn), Dolapite, Maratin (Marten), Mečka, Mânăstirea Saun (nr. 48), *Novae* (Svishtov), Rasova, Seimeni, *Sexaginta Prista* (Ruse), *Sacidava* (Muzait – Dunăreni), *Sucidava* – Celei, Topalu, Vetren; 37 pe drumul de-a lungul litoralului Mării Negre, descoperiți la: Albena, *Callatis* (Mangalia), Corbu, *Histria* (Istria), Mihai Viteazu, *Odessos* (Varna), *Tomis* (Constanța), Săcele, Sinoe, Vama Veche, 2 Mai şi 23 August; 10 pe drumul central dobrogean, care străbate Dobrogea de la N la S, de la *Noviodunum* la *Marcianopolis*, descoperiți la: Cheia, *Ibida* (Slava Rusă), Dorobanțu, Medgidia, Mihail Kogălniceanu, *Tropaeum Traiani* (Adamclisi), Valea Dacilor, *Zaldapa* (Abtaat, Abrit); 18 pe drumuri secundare, descoperiți la: *Abritus*, Altek, Arsa, Bodenec, Crângu, Devnja, Goren Čiflik, Kipra, Lomec, Miriştea, Paskalevo, Povljanovo, Plopeni, Ribin Vir, Tlačane, Topolite, Štipsko; 4 piese, publicate, au locul de descoperire necunoscut. Dintre cei patru miliari în limba greacă, amintiți anterior, doi (semnalați la Devnja şi Povljanovo; de altminteri, singurii descoperiți pe traseul acestui drum) provin de pe drumul paralel cu cel dunărean, care străbătea *Moesia Inferior* de la V la E pe o linie care unea *Montana – Nicopolis ad Istrum – Marcianopolis – Odessos.*

În perioada romană timpurie sunt datate 78 de inscripții pe miliari: 32 pe drumul danubian, 29 pe drumul litoralului, cinci pe drumul central dobrogean, două pe drumul paralel cu *limes*-ul, opt pe drumuri secundare; una singură se află pe un miliar cu loc de descoperire necunoscut. În perioada romană târzie sunt încadrate cronologic 46 de inscripții de pe miliari, după cum urmează: 14 pe drumul de *limes*, 12 pe drumul litoralului, opt pe drumul central dobrogean, opt pe drumuri secundare, iar patru au locul de descoperire necunoscut. Din totalul de 109 miliari, 16 piese sunt dublu inscripționate (palimpseste): opt pe drumul de *limes*, patru pe drumul litoralului, trei pe drumul central dobrogean şi una cu loc de descoperire necunoscut. Dintre acestea, două piese romane timpurii sunt refolosite în aceeaşi perioadă, şapte miliari sunt sunt rescrişi în perioada târzie, iar alte şapte piese sunt datate în perioada Tetrarhiei sau imediat după (epoca Dioclețian – Constantin) şi refolosite mai tîrziu, în cursul secolului al IV-lea. Doar opt miliari au fost descoperiți *in situ* sau foarte aproape de locul pe care au fost aşezați în antichitate.

Catalogul beneficiarilor din Moesia cuprinde 48 de inscripții. Acestea provin atât de pe drumurile principale, cât şi de pe cele secundare. O concentrare mare a

lor se înregistrează în zona Montanei, dar şi în alte localităţi situate de-a lungul drumului paralel cu cel de limes (Glava Panega, din Asklepion). Cele mai multe sunt în limba latină, dar 10 sunt redactate în limba greacă, iar trei sunt bilingve. Acestea din urmă provin, toate, de pe drumul litoralului. Cronologic, toate inscripţiile menţionând beneficiari se încadrează, larg, în perioada secolelor II–III p. Chr., cele mai multe provenind din a doua jumătate a secolului al II-lea şi prima jumătate a secolului al III-lea.

Catalogul inscripţiilor care amintec construcţii anexă, ridicate de-a lungul drumurilor romane, cuprinde nouă inscripţii, datând din timpul împăraţilor Nero, Antoninus Pius şi Marcus Aurelius.

Capitolul al V-lea al tezei marchează trecerea la interpretarea acestor surse. În analizarea sistemului de drumuri din Moesia Inferior, am urmărit trei aspecte importante: drumul, ca structură construită şi urmă reperabilă arheologic; drumul, ca element de strategie militară sau ca vector de dezvoltare economică şi socială; drumul din punct de vedere ideologic.

Din punctul de vedere al cercetării arheologice, acolo unde a fost posibil, am prezentat structura constructivă a unui drum şi am încercat o amplasare cât mai exactă pe harta provinciei a traseelor acestor drumuri, precum şi a localităţilor pe care acestea le traversează. O dată stabilite aceste detalii, am căutat să identific instituţiile legate de drumuri şi cum funcţionau acestea: armata, *cursus publicus, annona militaris, portorium* etc. La nivel ideologic, chiar dacă informaţiile sunt puţine, am încercat să văd care este legătura între drum şi propaganda imperială. Nu în ultimul rând, am încercat stabilirea unor etape cronologice pentru funcţionarea fiecărui drum important, ca şi pentru întregul sistem de drumuri din provincie.

Drumul de-a lungul Dunării (drumul de *limes*), cel mai important al provinciei, urmărea un traseu cu o importanţă strategică specială şi îndeplinea în primul rând un rol militar. De-a lungul lui, la distanţe determinate în mile romane, se aflau staţii, turnuri de pază şi de semnalizare.

Drumul de *limes* pornea de la Singidunum şi era construit în totalitate pe malul drept al fluviului. În Delta Dunării făcea joncţiunea cu alt drum de importanţă strategică: cel al cărui parcurs urmărea, spre sud, ţărmul mării, ajungând până la Constantinopol.

Construcţia drumului de *limes* dunărean a început în timpul lui Augustus. Ulterior, pe traseul său, în zona de la Porţile de Fier, împăraţii Tiberiu, Claudiu, Domiţian realizează importante lucrări constructive sau reparaţii. Amenajarea sa a fost definitivată de Traian, în timpul războaielor dacice şi-n perioada imediat următoare. Acest drum reprezenta totodată elementul principal al *limes*-ului, înţelegând prin aceasta întregul sistem de organizare a frontierei, care cuprindea calea de acces, fortificaţii, trupe de uscat dublate de unităţi ale flotei dunărene.

În literatura de specialitate, traseul său a fost reconstituit în primul rând pe baza informaţiilor din sursele scrise. Arheologia a contribuit mai puţin la cunoaşterea sa, deoarece există doar fragmente de drum identificate pe teren, nu însă şi cercetări arheologice în staţiile ce se găseau de-a lungul lui.

Aşa cum îl va fi organizat Traian, *limes*-ul dunărean se menţine, cu mici modificări, până în antichitatea târzie. Trebuie menţionat că miliarii încetează brusc activitatea spre sfârşitul secolului al IV-lea, ceea ce nu înseamnă că drumul nu mai este folosit şi reparat în caz de nevoie, dovezi în acest sens fiind furnizate pe cale arheologică.

Drumul de-a lungul ţărmului Mării Negre lega centre urbane de veche tradiţie, din Delta Dunării până la Constantinopol, rolul său apărând ca decisiv atunci când este analizat din perspectiva legăturilor comerciale. Chiar dacă economicul primează, nu trebuie scăpată din vedere dimensiunea strategică a acestei căi de circulaţie, deoarece drumul litoralului a reprezentat una din căile principale de acces în zonă, de la sud spre nord. Iniţial, drumul nu era amenajat („drum de ţară”), circulaţia realizându-se mai ales pe mare. Romanii au preluat traseul pre-existent şi l-au transformat într-un drum, în adevăratul sens al cuvântului.

Urme ale acestui drum pe teritoriul provinciei *Moesia Inferior* nu se mai păstrează. Perioada de maximă folosire este reprezentată de domniile lui Marcus Aurelius şi Septimius Severus.

Ca şi în cazul drumului de *limes*, în teză, am examinat îndeaproape posibilitatea existenţei unui *limes* maritim. Teoretizată în literatura românească de specialitate de A. Suceveanu, această ipoteză nu este pe deplin acceptată. Fără a-i nega existenţa, observaţiile mele au avut în vedere spaţiul limitat pe care *limes*-ul ar fi existat – un segment al litoralului Mării Negre care aparţinea provinciei, precum şi includerea unor aşezări deschise (lipsite de fortificaţii) în lista punctelor fortificate.

Drumul central dobrogean reprezenta artera de circulaţie care traversa Dobrogea de la sud la nord, de la *Marcianopolis* până la *Noviodunum*. El nu apare reprezentat în niciun itinerariu antic, dar traseul său a putut fi stabilit pe baza informaţiilor arheologice sau din izvoarele scrise: *Marcianopolis* – *Zaldapa* – *Tropaeum Traiani* – Medgidia – *Ulmetum* – *Ibida* şi, de aici, la *Aegyssus* şi *Noviodunum*. Cei mai mulţi miliari descoperiţi pe acest parcurs datează din intervalul 293–305; dintr-o perioadă anterioară, sunt semnalaţi miliari de la Hadrian (la Dorobanţu şi *Zaldapa*) şi din timpul Severilor (la Cheia, Valea Dacilor şi *Ibida*). Pe baza analizei lor putem presupune următoarele: construcţia drumului a început, de la sud spre nord, în timpul lui Hadrian; unele tronsoane au fost reparate în vremea Severilor; un amplu efort de refacere a drumului a avut loc la începutul epocii romane târzii. Un argument suplimentar în favoarea celor afirmate mai sus ar fi şi acela că, în perioada cuprinsă între domniile împăraţilor Hadrian şi Antoninus Pius, se cristalizează şi drumul central, paralel cu drumul de *limes*. Traseul său va fi folosit până târziu, ca parcurs alternativ – şi mai sigur –, atât pentru drumul de *limes,* cât şi pentru cel al litoralului.

Drumul central, paralel cu cel de *limes*, avea următorul traseu: *Montana* – *Melta* – *Nicopolis ad Istrum* – *Marcianopolis* – *Odessos*. Segmentul cuprins între *Melta* şi *Marcianopolis* este reprezentat în *Tabula Peutingeriana*. Singura staţie intermediară între cele două este *Nicopolis ad Istrum*. Segmentul *Marcianopolis* –

Odessos apare doar în *Itinerarium Antonini*. Construcția unor segmente ale acestui drum va fi început în timpul lui Traian, odată cu întemeierea oraşelor *Nicopolis ad Istrum* şi *Marcianopolis*, dar definitivarea lui şi realizarea legăturilor cu celelalte centre din zona de mijloc a provinciei a fost realizată în timpul lui Hadrian. De o fortificare accentuată a acestuia se poate vorbi de la Antoninus Pius încolo, odată cu cristalizarea concepției de „apărare în adâncime".

Pentru trasarea drumurilor secundare, pentru fiecare teritoriu în parte, am folosit un repertoriu cuprinzând aşezări – *vici* sau *pagi* –, *villae rusticae*, stații de beneficiari, *mansiones* etc., la care s-au adăugat informațiile arheologice şi epigrafice.

Capitolul al VI-lea al tezei este dedicat vieții cotidiene şi discută următoarele aspecte: cine şi de ce călătoreşte, călătoriile împăraților, tipurile de vehicule cu care călătoreau romanii, reprezentări figurate ale acestora, *cursus publicus* (sistemul de transport al statului care deservea doar pe cei care călătoreau în interes oficial), *annona militaris* (instituție prin care populația Romei şi armata se aprovizionau cu produse aduse de la distanță, în special cu cereale), *portoria* (colectarea impozitelor), zeitățile protectoare ale drumurilor.

Evoluția drumurilor romane în perioada târzie a Imperiului (secolele IV–VI) este urmărită, pe scurt, în capitolul al VII-lea al tezei.

Capitolele finale (respectiv cap. VIII, intitulat „Rolul şi funcțiile drumurilor romane" şi cap. IX, intitulat „Concluzii") cuprind referiri la sistemul căilor de comunicație în perioada romană târzie, etapele cronologice ale apariției şi dezvoltării căilor de comunicație, precum şi la funcțiile acestora. Fără îndoială că drumurile au fost construite, în special, pentru nevoile de deplasare şi de aprovizionare ale armatei; nu este însă de neglijat nici rolul economic, comercial sau cultural.

Cel care a pus bazele sistemului de drumuri în *Moesia Inferior* a fost împăratul Traian. El a cucerit Dacia, a construit podul peste Dunăre şi a lungit drumul de *limes* până în Delta Dunării. Din acest drum s-au desprins, treptat, noi ramuri care au determinat articularea unei adevărate rețele rutiere, prin intermediul căreia comunicațiile se realizau rapid, nu doar în interiorul provinciei, ci şi cu Roma sau cu provinciile vecine. Tot în timpul lui Traian a fost preluat şi „modernizat" drumul litoralului şi a fost începută construcția drumului paralel cu cel de *limes*. Urmaşul lui Traian, Hadrian, l-a definitivat şi a început construcția celui central dobrogean.

Următoarea etapă importantă a cronologiei sistemului de drumuri o constituie domnia lui Antoninus Pius. În timpul lui, în preajma drumurilor de interior sunt construite mai multe tipuri de fortificații, ale căror scop este protejarea căilor de comunicație.

Momentul de maximă intensitate al intervențiilor cu caracter constructiv, pentru căile de comunicație din *Moesia Inferior,* este reprezentat de domniile împăraților Marcus Aurelius şi Septimius Severus. Numărul mare de miliari din timpul lor indică un adevărat program de reparații, menit să asigure buna funcționare a drumurilor. Nu numai suprafața de circulație este avută în vedere, ci şi construcțiile anexă.

După evenimentele de la jumătatea secolului al III-lea, două sunt momentele bine conturate în evoluția sistemului de drumuri romane la Dunărea de Jos: primul se plasează în timpul lui Dioclețian şi Constantin, iar cel de-al doilea în timpul lui Anastasius şi Justinian. Ambele reprezintă perioade de reforme ce conduc la transformări ale statului, care-i asigură acestuia o supraviețuire încă îndelungată. Interesul împăraților pentru zona Dunării de Jos este unul special în perioada amintită. Regiunea aceasta devine, practic, „hinterland-ul” noii capitale şi, ca urmare, drumurile şi fortificațiile sunt fie reparate, fie refăcute.

Întrebarea firescă care se pune este dacă drumurile sunt construite şi urmăresc aceleaşi etape care caracterizează evoluția generală a oraşelor şi fortificațiilor din provincie. În linii mari, răspunsul este afirmativ, cu obsevația că există un decalaj minor, de câțiva ani, deoarece întâi erau ridicate fortificațiile, respectiv oraşele, între care, apoi, erau construite segmentele de drum care asigurau legătura dintre ele. Odată stabilite liniile principale, se trecea spre interior pentru construirea drumurilor secundare.

Drumurile romane au continuat să fie folosite mult timp după căderea imperiului. Deşi puține urme ale acestora se mai păstrează *in situ* până azi, extraordinara cunoaştere a terenului de către constructorii lor este dovedită de faptul că arterele de circulație contemporane urmează, în proporție covârşitoare, acelaşi traseu ca în epoca romană.

COLOCVIUL INTERNAȚIONAL „*GNOTHI SEAUTON – CLASSICS AND COMMUNISM. THE HISTORY OF THE STUDIES ON ANTIQUITY IN THE CONTEXT OF THE LOCAL CLASSICAL TRADITION. SOCIALIST COUNTRIES 1944/45–1989/1990*”, Budapesta, 24–26 iunie 2010

Am fost prezent şi activ la această foarte interesantă manifestare grație unei întrebări datorate colegului Andrei Pippidi de la Facultatea de Istorie a Universității din Bucureşti. Domnia sa, fiind deja de câțiva ani implicat în colaborări cu instituții budapestane universitare şi de cultură, a avut prilejul să fi fost mai curând informat în legatură cu acest colocviu. Or, d-sa, fiind la curent cu faptul că mă aflu la conducerea Societății de Studii Clasice din România, mi-a comunicat informația cu pricina. Văzând programul propus de organizatori şi cunoscând rolul important al profesorului Dionisie M. Pippidi în întemeierea şi funcționarea Societății, i-am solicitat fiului acestuia, Andrei Pippidi, câteva documente aflate în arhiva sa de familie, direct legate de Societate. Răspunsul a fost prompt, aşa că am preferat, precum de la început intenționam, să particip la secțiunea „Academic Portraits” cu o relatare privindu-l pe D.M. Pippidi. Acceptul organizatorilor a fost prompt şi necondiționat.

Trebuie notat aici că afişul colocviului îl specifică drept „Conference of the Focus Group supported by the Fritz Thyssen Foundation”. Face parte dintr-un program internațional mai amplu, la care ne vom mai referi şi mai jos. A fost găzduit de Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, înființat în 1991, într-o clădire monument istoric din centrul vechi al oraşului de sus, aflată la începutul străzii Sfânta Treime.

În cele şapte secțiuni ale Colocviului, dacă nu punem la număr partea introductivă consistentă, au fost susținute, în ordine cronologică, în total, 30 de comunicări privind temele următoare: portrete academice; o aşa numită conferință de seară; imagini naționale; arheologie clasică; promovare, traducere şi interpretare a clasicilor; ideologie şi educație; clasice şi politică.

După salutul de bun venit al Rectorului Collegium-ului, profesorul Andrew SORS, d-l Gàbor Klaniczay (Budapesta), a explicat tema generală în care se include şi colocviul introdus atunci, sub titlul „Multiple Antiquities – Multiple Modernities”, iar György Karsai (Pécs) a explicat ce anume vizează „the Focus Group Project on Classics and Communism”. S-a trecut după aceea la istoria propriu-zisă cu unul dintre organizatori, d-l Jerzy Axer de la Varşovia: „The

Evolution of Classical Studies in Poland (1945–1989) and the Polish Philological Society”. Chestiuni tematice şi mai speciale au completat aceeaşi serie introductivă prin Zsigmond Ritoók (Budapesta) cu „Slavery and Asian Way of Production. A Theme of Classical Studies in Communist Times in Hungary” (după cum se vede, aşa cum am comentat şi la faţa locului, o temă introdusă şi în istoriografia comunistă din România în aceeaşi vreme). În finalul primei jumătăţi de zi şi oarecum în contrapondere, André Hurst de la Geneva a vorbit despre politicile Fundaţiei Hardt şi filologia clasică din ţările socialiste, pentru care fundaţia a fost, în măsura posibilului, un sprijin real şi benefic (nu e nevoie de explicaţii acum; de exemplu, subsemnatul a ajuns acolo pentru prima dată în 1996).

La „Portrete academice”, d-na Cornelia Isler-Kerény de la Zürich a prezentat personalitatea tatălui său, Károly Kerény, emigrat împotriva propriei voinţe (un studiu important al acestuia pe care clasicitul maghiar născut la Timişoara nu a mai apucat să-l comunice la Cluj a apărut, la solicitarea subsemnatului, în „Studii Clasice” XLVI / 2010), iar semnatarul acestor rânduri a vorbit despre D.M. Pippidi ca membru fondator al Societăţii de Studii Clasice din România, ales în anii ’70 la conducerea Federaţiei Internaţionale de Studii Clasice (FIEC). Alexander Gavrilov (Skt. Petersburg) a evocat portretul unui mare latinist care a supraveţuit epocii comuniste, Iakov M. Borovski (1896–1994), iar Jürgen Dummer de la Jena, pe cel al unui clasicist, dar şi activist, am putea spune azi: „Johannes Irmscher – Klassischer Philologe und Wissenschaftmanager im sozialistischen System”.

În „comunicarea de seară”, Isidor Levin de la Berlin a ţinut să explice sub acest titlu ce se poate înţelege prin *„Divide et impera” versus „Anschluß” an die Sowjet bzw. Europa Union, qua ultima ratio.*

La secţiunea privind diverse foste ţări socialiste, am audiat şi comentat şase comunicări exclusiv din teritorii slave: Dmitri Pancenko (Skt. Petersburg), *Classics and Cultural Resistance to the Soviet Regime*, Andrii Yasinovskyi (Lvov), *Humanities in an Anti-Human Epoque. The Case of Classics in Ukraine (1945–1991)*, Nijole Juchneviciene (Vilnius), *Classical Philology in the Early Soviet Lithuania: Between the European Tradition and Soviet Reality*, Ludmila Buzassyova (Bratislava), *History of Classical Philology in Slovakia During the Communist Period*, Milena Jovanovič (Belgrad), *Les études classiques en Serbie (1944–1989)*, Nikolai Gocev (Sofia), *Classical Studies in Bulgaria 1945–1995: Methodological Questions*.

La secţiunea „Arheologie clasică” s-au prezentat doar trei comunicări, dintre care numai prima cu caracter teoretic, celelalte mai curând factuale: László Borhy (Budapesta), *Roots of Socialist Realism in Roman Plebeian Art*, Vesna Girardi-Jurkić (Pola), *Classical Studies and Archaeological Researches in the Context of Political Programme in Croatia, 1945–1990*, Árpád Miklos Nagy (Budapesta): *Palimpsests. The Permanent Exhibition of the Classical Collection of te Museum of Fine Arts, Budapest*.

La tema „Promovarea, traducerea şi interpretarea clasicilor" au fost prezentate trei comunicări: György Karsay (Pécs), *The Greek and Roman Dramas on Hungarian Stages During the Socialism (1945–1989) – an Overview*; aici, desigur, un specialist român în domeniu ar avea ce spune, fie şi numai din ceea ce îmi amintesc din propria experienţă de spectator şi ascultător radio; Olga Budaragina (Skt. Petersburg), *Translating Classics in the Soviet Union: the ABDEM Group*, Péter Hajdu (Pécs), *The Interpretation of Classical Literature in the 1960 s and 1970 s.*

Foarte interesante şi sugestive au fost şi comunicările legate de ideologie şi educaţie. Ele ar merita chiar o redeschidere aparte a discuţiei, atât pentru trecutul avut în vedere, cât şi pentru prezent şi viitor. Pentru moment, au fost doar patru: Cristian Gaşpar, bursier român la Budapesta, *The Ancients as Fellow-Travellers: The Impact of Ideology on Greek an Latin Handbooks in Romania (1945–1965)*, László Horváth (Budapesta), *Classical Philology in the Eötvös Collegium (1957–1990)*, Barbara Brzuska (Varşovia), *Latin in Polish Schools, 1945–1970* şi Witold Wolodkiewicz (Varşovia), *Study of Roman Law in Socialist Countries*. Ultima comunicare sugerează pe bună dreptate măsura încă greu de apreciat a funcţionării justiţiei în ţările foste „socialiste", pe care nu o mai comentăm aici, chiar dacă diferenţe calitative au existat între ele şi la acest capitol..

La „Clasice şi Politică" au participat: Jozef Moural (Praga), *Jan Patočka (1907–1977), Scholar and Dissident*, Elzbieta Olechowska (Varşovia), *Prof. A. Krawczuk, Classical Philologist, Ancient Historian, TV Personality, a Communist Minister of Culture – a Preview*, David Movrin (Liubliana), *The First Time as Tragedy, the Second as Farce: Revolution and the Classics in the Soviet Union and Slovenia.*

Spuse sau nespuse, concluziile acestui colocviu remarcabil încă mai au de aşteptat remarci şi adaosuri. Şi mai apoi poate chiar cel puţin câte o carte pentru fiecare dintre ţările participante, sau/şi problemele prezentate şi discutate. Deocamdată, rezumate ale celor prezentate au fost cerute, ca şi subsemnatului, de către organizatori. Ele se găsesc deja afişate pe site-ul Colocviului.

Alexandru Barnea[*]

[*] Universitatea Bucureşti. Facultatea de istorie, alex.barnea@yahoo.com

A 29-A CONFERINȚĂ INTERNAȚIONALĂ DE ARHEOLOGIE AERIANĂ. AERIAL ARCHAEOLOGY RESEARCH GROUP ANNUAL MEETING. 15–18 SEPTEMBRIE 2010, BUCUREŞTI

În perioada 15–18 septembrie 2010 a avut loc la Bucureşti cea de-a 29-a Conferință Internațională de Arheologie Aeriană – Aerial Archaeology Research Group Annual meeting. Conferința a fost organizată de Institutul de Memorie Culturală (cIMeC) şi Aerial Archaeology Research Group (AARG). Parteneri în organizarea conferinței au fost Muzeul Aviației, Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti", Muzeul Județean Teleorman şi Muzeul Câmpiei Boianului.

AARG, înființat în 1981, este o organizație care grupează majoritatea cercetătorilor interesați de arheologia aeriană din lume şi oferă un mediu propice schimbului de idei şi informații pentru toți cei interesați de fotografia aeriană, foto-interpretare, tele-detecție în arheologie (remote sensing) sau arheologia peisajului (landscape archaeology). În ultimii ani, AARG s-a implicat masiv în organizarea şi coordonarea unor proiecte internaționale de cercetare, precum şi în formarea de noi specialişti în arheologie aeriană, provenind în special în țările spațiului ex-sovietic şi est-european, dar şi din țări cu o prezență mai slabă în acest domeniu. Începând cu anul 2004, România, prin intermediul Institutului de Memorie Culturală, a devenit parte a unui astfel de proiect de amploare, *European Landscapes: Past, Present and Future*, program care a permis formarea de noi specialişti (printre care şi autorul acestor rânduri) şi dezvoltarea de proiecte noi, între care amintim pe cele dedicate cercetării văilor râurilor Neajlov şi Mostiştea sau a repertorierii siturilor arheologice şi monumentelor istorice de pe teritoriul județului Satu Mare.

Conferința organizată la Bucureşti se înscrie aşadar pe aceeaşi linie a încurajării utilizării fotografiei aeriene în arheologie şi a metodelor ne-distructive (noninvazive) de cercetare arheologică în general, metode care au dat rezultate extraordinare oriunde au fost folosite.

Participarea internațională a fost numeroasă, la conferință participând peste 100 de cercetători din 20 de țări. Ca şi la conferințele precedente AARG s-a implicat în sprijinirea participării tinerilor cercetători şi a studenților prin acordarea de burse. Remarcăm cu tristețe însă slaba prezență a cercetătorilor români la conferință, mai ales a celor din Bucureşti, dar şi lipsa totală de interes a factorilor de decizie din Ministerul Culturii.

Conferința a fost împărțită în trei părți – un *workshop*, desfăşurat în prima zi, lucrările propriu-zise, desfăşurate timp de două zile, 16 şi 17 septembrie, şi o excursie în sudul Munteniei, în ultima zi.

SCIVA, tomul 62, nr. 1–2, Bucureşti, 2011, p. 157–159

Prima parte, desfăşurată în ambianţa confortabilă a sediului Minsterului Culturii, a fost dedicată unor prezentări introductive despre rolul, metodele şi aplicaţiile arheologiei aeriene. *Workshop*-ul a fost deschis de prezentările profesorilor Rog Palmer şi Chris Musson, cei care s-au implicat cu mult entuziasm în ultimii ani şi în sprijinirea proiectelor româneşti de arheologie aeriană. Ioana Oltean, de la Universitatea din Exeter, a promovat în prezentarea sa necesitatea imperioasă a unui program susţinut pe termen lung de arheologie aeriană în România, punând în evidenţă rezultatele de până acum şi eficienţa acestei metode de cercetare. Colegii din Belgia şi Ungaria au prezentat rezultatele cercetărilor proprii şi mai ales viziunea lor asupra abordării arheologice a unor zone diferite. După pauză, în care participanţii la conferinţă au fost invitaţi să viziteze Muzeul Satului, colegii noştrii de la Timişoara au prezentat primele lor încercări (timide) de identificare a unor structuri arheologice de pe teritoriul Banatului pe baza imaginilor satelitare. În aceeaşi notă introductivă, Ralf Hesse a prezentat un proiect extraordinar, acela al repertorierii complete a siturilor şi monumentelor din land-ul Baden-Württemberg cu ajutorul LIDAR-ului (*Light Detection And Ranging*), oferind în acelaşi timp şi o foarte utilă prezentare a acestui nou instrument de cercetare arheologică. Sesiunea s-a încheiat cu (deja) obişnuita prezentare a lui Peter Horne (English Heritage) despre *National Mapping Programme*, cel mai mare proiect de repertoriere a siturilor arhelogice şi monumenteleor istorice din lume, utilizând fotografia aeriană, desfăşurat pe teritoriul Marii Britanii sub egida *English Heritage*. Seara s-a încheiat într-un mod extrem de agreabil la recepţia de bun venit găzduită de Muzeul Aviaţiei.

Următoarele două zile au fost dedicate comunicărilor, în cadrul mai multor sesiuni distincte: *Aerial archaeology in Romania*, *Aerial archaeology projects*, *Interpretation*, *LIDAR in context*, *Aerial archaeology in South-East Europe* şi *Beyond aerial archaeology*.

Prima sesiune a fost deschisă de prezentarea doamnei Irina Oberländer-Târnoveanu despre istoricul cercetărilor de arheologie aeriană pe teritoriul României. Profesorul Bill Hanson (Universitatea din Glasgow) şi Ioana Oltean au prezentat rezultatelor propriilor proiecte de cercetare, primul în Transilvania şi al doilea în sudul Dobrogei, cu rezultate remarcabile. Tot în Transilvania s-au desfăşurat şi cercetările colegilor maghiari, prezentate de Czajlik Zoltán. Colectivul de la cIMeC şi colegii de la Muzeul Naţional de Istorie au prezentat împreună două comunicări privind cercetările lor în sudul Munteniei, legate de aşezările neolitice în primul rând.

Din cadrul celei de a doua sesiuni remarcăm imaginile extraordinare prezentate de Gwil Owen de la Amarna (*Aerial images of Amarna*), precum şi proiectele substanţiale prezentate de colegii belgieni – *Aerial surveys in the Belgian Province of Liège* şi *From aerial photographs to Bronze Age burial landscapes in sandy Flanders*.

A treia sesiune s-a concentrat pe probleme mai mult teoretice, privind diversele modele de interpretare a fotografiilor aeriene, modalităţile de percepţie a peisajului arheologic cu ajutorul aparatului fotografic şi implementarea de programe automate de extragere a datelor din fotografii, remarcându-se în acest sens contribuţiile lui Michael Doneus, Darja Grosman (Universitatea din Ljublijana),

Véronique De Laet şi Dave Cowley. Sesiunea s-a încheiat cu o discuţie productivă, animată de intervenţiile colegilor Cathy Stoertz (English Heritage) şi Ole Risbøl.

Sesiunea dedicată LIDAR, mai tehnică, a fost împărţită între colegii germani, austrieci, francezi, italieni şi englezi, care au prezentat proiectele proprii, precum şi modalităţi de integrare a utilizării LIDAR alături de metodele clasice de cercetare noninvazivă. Remarcăm prezentarea lui Michael Doneus (Universitatea din Viena) – *The impact of Airborne Laser Scanning for Landscape Archaeology*, care a subliniat avantajele folosirii acestui instrument pentru arheologie.

Sesiunea dedicată arheologiei aeriene în sud-estul Europei a grupat patru comunicări, de mai mică întindere. S-au remarcat prin rezultatele interesante comunicările colegilor Ioana Oltean, Bill Hanson şi Ovidiu Ţentea – *Aerial archaeology and Roman limes in Romania* şi Bertók Gábor, Gáti Csilla – *An emerging Late Neolithic landscape in Baranya County, Hungary. Recent discoveries from the air and from the space*.

Conferinţa s-a încheiat cu o serie de prezentări dedicate utilizării fotografiei aeriene în afara arheologiei, cum ar fi studiile de geografie, geologie, paleo-mediu sau protecţia monumentelor.

Pe tot parcursul desfăşurării lucrărilor au putut fi consultate şi o serie de 19 postere, cuprinzând proiecte de cercetare de mai mică amploare, în desfăşurarea sau aparţinând unor studenţi.

În cadrul conferinţei a fost lansat şi volumul „Arheologie aeriană în România şi Europa”, coordonat de Rog Palmer, Irina Oberländer-Târnoveanu şi Carmen Bem, care adună principalele rezultate ale proiectului *European Landscapes: Past, Present and Future*.

După terminarea lucrărilor participanţii au fost invitaţi la dineul de închidere, desfăşurat la Hotel Caro, care de altfel a găzduit şi lucrările conferinţei.

Ultima zi a fost rezervată unei excursii la muzeele şi siturile arheologie din sudul Munteniei. Au fost vizitate *tell*-urile neolitice de la Vităneşti, Măgura şi Gorganu, precum şi muzeul din Alexandria. O menţiune specială merită vizita de încheiere a excursiei, la Muzeul Câmpiei Boianului de la Drăgăneşti-Olt şi mai ales participarea delegaţilor la deschiderea oficială a Arheo-Parcului (o reconstituire destul de reuşită a unui sat neolitic) din cadrul aceluiaşi muzeu, iniţiativă şi realizare a profesorului Traian Zorzoliu, care alături de oficialităţile locale şi elevii din Cercul de Arheologie local au făcut o primire extraordinară participanţilor la conferinţă.

Concluzionând, putem afirma că această conferinţă, în pofida crizei financiare mondiale care a afectat şi cercetarea arheologică, dar şi a slabei prezenţe româneşti la desfăşurarea lucrărilor, a fost un succes, şi mai presus de toate un prilej minunat de a întâlni vechi prieteni şi colaboratori, cu toţii membrii ai familiei celor îndrăgostiţi de fotografia aeriană.

Cătălin I. Nicolae[*]

[*] nicotk@gmail.com

Ralf Schwarz, *Pilotstudien. Zwölf Jahre Luftbildarchäologie in Sachsen Anhalt*, *Landesamt für archäologie Sachsen-Anhalt*, Halle (Saale), 2003, 292 p., 230 fotografii aeriene

Volumul pe care-l prezentăm constituie o sinteză a cercetărilor de arheologie aeriană efectuate timp de 12 ani de către autor pe teritoriul landului Saxonia-Anhalt, situat în partea centrală a Germaniei.

Paradoxal, deşi având o tradiţie importantă în domeniul utilizării fotografiilor aeriene pentru arheologie (Th. Wiegand, C. Schuchardt) şi o experienţă certă în cel al fotografiei aeriene, pentru care stau dovadă cele peste 10 milioane de fotografii aeriene executate de Luftwaffe în timpul celui de Al Doilea Război Mondial, risipite acum în arhive din toată lumea, arheologia germană rămâne încă uşor în urma vecinilor europeni, Franţa, Anglia şi chiar Italia.

Fără îndoială, în Germania ultimelor decenii, cercetările aerofotografice au fost dominate de personalitatea lui Otto Braasch, pilot, profesor, arheolog, autor a numeroase studii şi promotor activ al utilizării fotografiei aeriene în arheologie, în ţara sa şi, în ultimii ani, şi în ţările Europei centrale şi de sud-est; autorul volumului de faţă este unul dintre numeroşii săi elevi.

Contribuţia lui Otto Braasch este, de altfel, menţionată şi de prefaţatorul volumului, Harald Meller, director al *Landesamt für archäologie Sachsen-Anhalt* (p. 6–7).

Studiul debutează cu o scurtă istorie a utilizării fotografiei aeriene în arheologie (*Luftbildarchäologie*), insistându-se mai mult pe descoperirile şi progresele legate de spaţiul german (p. 8–10).

Autorul acordă o pagină separată importanţei arheologiei aeriene, subliniind eficacitatea acestei metode de cercetare şi, mai ales, randamentul net favorabil rezultat din evaluarea raportului dintre costuri – timp – rezultate (*Bedeutung der Luftbildarchäologie*, p. 10–11). Acest raport este ilustrat şi într-un tabel statistic (p. 11), în care putem lesne observa că în urma cercetărilor de arheologie aeriană numărul siturilor arheologice nou descoperite a crescut spectaculos, chiar şi de 10 ori (*landkreis* Köten, de ex.).

După aceste pagini introductive, autorul expune concis principalele metode şi concepte cu care operează arheologia aeriană (p. 11–16). Astfel, sunt oferite informaţii despre tipurile de urme care pot fi văzute din aer şi care sunt factorii ce conduc la apariţia lor, precum şi despre modul cel mai indicat de interpretare a lor. Tot aici autorul aminteşte că în decursul celor 12 ani de cercetări au fost identificate şi fotografiate 5067 de situri arheologice (cunoscute şi, mai ales, necunoscute), fiind utilizate 2270 de filme, din care au rezultat peste 80000 de fotografii color. Deşi excelent expuse, informaţiile sunt totuşi sumare şi acest capitol (*Methoden der Luftbildarchäologie*) merita, credem noi, un spaţiu mai larg în economia lucrării.

Situaţia geologică a landului Saxonia-Anhalt este prezentată concis (*Geologische Vorausetzungen*, p. 18), fiind alăturată şi o hartă pe care sunt semnalizate siturile arheologice fotografiate din aer de către autor (p. 17). Se observă foarte uşor o concentrare a acestora în zonele cu loess şi soluri nisipoase. Lipseşte însă, din păcate, planul rutelor de zbor, sau măcar simpla menţionare figurată a aerodromurilor utilizate, ceea ce ar fi permis o judecată mai obiectivă a acestei hărţi.

După această parte introductivă, urmează corpul central al lucrării (*Ergebnisse der Luftbildarchäologie*), care prezintă rezultatele celor 12 ani de cercetări aeriene, grupate, cronologic, pe epoci.

Prima epocă prezentată este neoliticul (*Jungsteinzeit*, p. 20–80), cu cele trei subdiviziuni ale sale – timpuriu, mijlociu şi târziu.

În cadrul acestor subcapitole, autorul prezintă, pentru fiecare în parte, tipurile de situri fotografiate: aşezări deschise, fortificate, necropole, locuri sau „edificii de cult”. Acest sistem de prezentare se repetă pentru fiecare epocă, completat uneori doar cu tipuri diferite de situri, caracteristice numai anumitor epoci.

Urmează capitolul dedicat epocii bronzului şi primei părţi a epocii fierului (*Bronzezeit und frühe Eisenzeit*, p. 81–140). Informaţia este prezentată în subcapitole structurate tematic în mod asemănător capitolului precedent, adăugându-i-se şi categoria drumurilor şi diverselor structuri legate de delimitarea teritoriului (*Grenzen*).

Un capitol separat este rezervat celei de a doua perioade a epocii fierului (*Späte Eisenziet*, p. 141–174), cu menţiunea că sunt înregistrate doar aşezări fortificate, necropole şi câteva structuri parcelare, asemănătoare acelor *celtic fields* din Marea Britanie.

Epoca romană (*Römische Kaiserzeit*) ocupă cel mai mic spaţiu între epocile prezentate, de la p. 175 la p. 192, fiind ilustrate următoarele categorii de situri: aşezări civile, fortificaţii, necropole şi drumuri.

Ultima epocă prezentată este epocă medievală (*Mittelalter*, p. 193–265). În cadrul acesteia apar şi noi tipuri de situri, reprezentate de castele, cetăţi fortificate sau de exploatări miniere de suprafaţă.

Majoritatea imaginilor care sunt prezentate în lucrare sunt fotografii oblice, nerectificate şi care nu prezintă de obicei decât cel mult o procesare primară. Fiecare fotografie are indicat numele sitului arheologic, data la care a fost realizată şi un număr de identificare. Lipsesc însă coordonatele geografice absolute. Cele mai multe fotografii sunt cadre generale ale siturilor, lipsind de cele mai multe ori detaliile, dar şi perspective mai largi, care să ofere o înţelegere mai bună şi a contextului natural şi antropic al sitului fotografiat. Toate fotografiile au fost realizate vara, cu excepţia a 8 cadre prezentate la finalul lucrării, ale unor situri din perioada medievală, realizate iarna. Din păcate, nu reiese foarte clar din text dacă alegerea unor cadre realizate numai vara a fost intenţionată sau siturile ilustrate au fost cercetate numai în această perioadă.

Pentru fiecare epocă autorul prezintă tabele statistice amănunţite, oferind în acelaşi timp şi o tipologie a diverselor structuri fotografiate. Reţinem mai ales datele cu privire la dimensiunile structurilor fotografiate, în special a celor preistorice, exprimate în hectare, pentru cele mai mari, sau în metri, mai ales când e vorba de diametrul unor tumuli.

Pentru fiecare epocă cercetată (iar pentru preistorie chiar şi pentru fiecare cultură), autorul prezintă şi câte o hartă, pe care sunt marcate siturile fotografiate, indiferent dacă este vorba de noi descoperiri sau puncte deja cunoscute.

Din păcate acest tip de hartă reprezintă una din scăderile majore ale volumului.

Lipsesc astfel cu desăvârşire cartarile de amănunt, transformările fotografiilor în planuri şi hărţi, integrarea lor în hărţi de detaliu, lipseşte practic toată partea de interpretare cartografică a imensei informaţii oferite de fondul fotografic avut la dispoziţie. Singurele încercări de acest tip apar sumar la p. 46–47 (Quenstedt, Kamegg şi Goseck) şi la la p. 215 (Hünenburg), reconstrucţii grafice şi planuri care nu reuşesc sub nicio formă să suplinească lipsa planurilor topografice. La p. 270, în încheierea corpului principal al cercetărilor, este prezentat un tabel care sistematizează tipurile de *crop-marks* surprinse de autor.

Lucrarea se încheie cu o bibliografie foarte utilă şi amănunţită (p. 274–289) şi un tabel cronologic (p. 290).

Concluzionând, putem spune că volumul de faţă reprezintă suma unei activităţi intense de cercetare (aproximativ 100 de zboruri pe an), timp de mai bine de un deceniu, într-un spaţiu bine definit geografic şi bogat din punct de vedere arheologic. Autorul prezintă sintetic şi clar rezultatele acestor cercetări, optând în acelaşi timp şi pentru varianta simplă de publicare, destinată unui public mai larg. Lipsa unui capitol de interpretare, ca şi cea a planurilor de detaliu reprezintă marile scăderi ale volumului, realizat, altfel, în condiţii grafice excelente.

Lucrarea reuşeste însă să arate foarte clar potenţialul enorm al utilizării fotografiei aeriene pentru arheologie, să sublinieze statutul tot mai bine definit al arheologiei aeriene între metodele de cercetare arheologică, fiind în acelaşi timp un instrument util în înţelegerea peisajului arheologic contemporan al landului Saxonia-Anhalt.

*Cătălin I. Nicolae**

* nicotk@gmail.com

Alexander Herda, *Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung*, Milesische Forschungen 4, Ed. Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2006, 543 p, 22 fig.

Lucrarea, apărută în seria Milesische Forschungen, este versiunea prelucrată a tezei de doctorat, susţinută de autor în 1998 la Freie Universität Berlin, cu titlul „Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet im Lichte der Molpoi-Satzung. Ein Textkommentar als religiosgeschichtliche Vorarbeit zu einer Archäologie des Kultes".

Aşa cum reiese din titlul cărţii, studiul este centrat asupra unei inscripţii monumentale (45 rânduri pe o lespede de 2,54 m x 1,28 m), cunoscută drept legea sacră a molpilor. Textul inscripţiei, alături de aparatul critic şi de o nouă traducere, face obiectul primului capitol (p. 9–14), la care se vor raporta toate comentariile, sistematizate tematic, în capitolele următoare şi, în mod special, capitolul IV. Istoria inscripţiei, cronologia diverselor inserărări şi reformulări, ulterioare miezului iniţial, sunt tratate în capitolul II (p. 15–20). Aflăm din acesta că textul legii a fost formulat, conform aisymnetului eponim, în a doua jumătate a secolului al V-lea a. Chr. (447/6 a. Chr.); apoi, cu câteva adăugiri ulterioare, a fost rescris în secolul al II-lea a. Chr. pe lespedea aflată acum în Muzeul Pergamon din Berlin. Lespedea a rămas expusă pe amplasamentul iniţial din sanctuarul lui Delphinios din Milet până în momentul interzicerii cultelor păgâne, în secolul al VI-lea p. Chr. Astfel, având în vedere că, dacă nu regulamentul sacru în sine, atunci, cel puţin, unele practici cultuale prescrise de acesta existau deja din perioada arhaică, durata funcţionării acestora acoperă aproape 1000 de ani.

Condiţiile de descoperire ale inscripţiei şi contextul expunerii sale iniţiale în sanctuarul lui Apollo Delphinios sunt subiectul unui capitol separat (p. 21–30). Aici, autorul a reconstruit contextul arheologic, valorificând documentaţia de săpătură, rapoartele şi publicaţiile de la începutul secolului al XX-lea. Pe de altă parte, luând în calcul analiza suportului inscripţiei, reuşeşte să lămurească faptul că nu avem de a face cu o stelă expusă liber în curtea sanctuarului, ci cu o lespede încastrată, ca ortostat, în zidul elenistic al Delphinion-ului (p. 27).

Partea cea mai consistentă a cărţii este dată de capitolul IV, destinat comentariului detaliat al inscripţiei (p. 31–424). Prescripţiile legii sacre privesc aproape în exclusivitate sărbătoarea Hebdomaia (referinţe la alte sărbători – Thargelia şi Metageitnia – sunt făcute în treacăt, în r. 20–22), care avea loc între a 7-a şi a 10-a zi a lunii Taureon (aprilie/martie) şi marca începutul anului nou milesian. Plecând de la analiza strict filologică a textului şi fundamentându-se pe surse literare şi epigrafice, autorul reconstituie desfăşurarea ritualurilor şi a sacrificiilor din sanctuarul lui Apollo Delphinios de la Milet şi reface parcursul procesiunii, din acest punct spre sanctuarul lui Apollo Didymeus. Cu acest prilej, sunt descrise sacrificiile aduse în diversele sanctuare de pe *via sacra*, culminând cu Boiegia/Didymaia în sanctuarul de la Didyma. O categorie de surse, importantă în analiza textului inscripţiei, este reprezentată de rezultatele cercetărilor arheologice recente, pe care însuşi autorul le-a condus în Delphinion-ul de la Milet. Astfel, textul include numeroase şi detaliate referinţe privind topografia cultului, în încercarea de a recompune spaţiul sacru milesian. În acest scop au fost luate în considerare cercetările arheologice ce ţin de planul Miletului în perioadă elenistică şi de topografia sanctuarelor de pe *via sacra* dintre Milet şi Didyma.

Capitolul IV este împărţit în 12 subcapitole, ce corespund conţinutului rândurilor inscripţiei, precum: formula introductivă (r. 1–6), regulamentul ritualurilor din Delphinion (r. 6–18), procesiunea spre Didyma (r. 18–20, 27–31), sau inserărilor de după 447/6 a. Chr. (r. 20–25), comentate separat. În cadrul acestor subcapitole, fiecare propoziţie, expresie – sau chiar temen – din aceste rânduri fac, la rândul lor, obiectul altor subcapitole (în total 143). Excursuri tematice au fost inserate, pe parcursul comentariului, în măsura în care au ajutat la o mai bună înţelegere a textului inscripţiei. Concluziile la comentariul inscripţiei, expuse nu în ordinea în care apar în rândurile textului, ci tematic, sunt cuprinse în capitolul V (p. 425–442), iar o vedere sistematică asupra textului inscripţiei este reluată în următorul capitol (p. 443–445). Alte lămuriri suplimentare, digresiuni asupra relaţiei dintre cultele de la Milet şi Didyma, precum şi asupra vocabularului

sacrificial al inscripţiilor din cele două situri, dispuse într-un tabel comparativ, au fost aşezate în două anexe (cap. VII–VIII, resp. p. 447–462, 463–472). În fine, un registru de indici, ordonat în patru părţi (1. surse literare, 2. inscripţii, 3. nume, 4. concepte) şi o ilustraţie de 22 figuri întregesc lucrarea. Nu în ultimul rând, este de menţionat bogatul aparat critic, ce riscă uneori să încarce prea mult textul, cele 3254 note de subsol, cu referinţe bibliografice şi comentarii, constituind, în multe cazuri, ele-însele, alte excursuri.

Rezumând concluziile lucrării, se poate afirma că sărbătoarea lui Apollo Delphinios, ce marca începutul noului an milesian, avea nu numai o semnificaţie religioasă, ci şi una social-politică. Astfel, textul inscripţiei reglementa, pentru prima zi a sărbătorii, prima jertfă (*aparche*) a vechiului şi noului aisymnet, jurământul de învestire, precum şi introducerea festivă în funcţie a noului aisymnet eponim, care, în zilele următoare, conducea ritualurile şi procesiunea spre Didyma. Debutul noului an este marcat, astfel, de schimbarea celor mai înalţi funcţionari ai cetăţii, aisymnetul eponim şi cei cinci proshetairoi, aleşi câte doi din trei *phylai* într-un an, din celelalte trei *phylai* în anul următor. Cei şase magistraţi reprezentau în fapt colegiul prytanilor, iar sediul asociaţilor molpilor (Molpon) – prytaneion-ul milesian. Acesta din urmă a fost identificat arheologic în porticul de sud ce delimita spaţiul sanctuarului lui Apollo Delphinios. Aisymnetul era în acelaşi timp liderul colegiului de prytani şi liderul molpilor, ultimii constituind o asociaţie religioasă, dedicată cultului divinităţii protectoare a Miletului, Apollo Delphinios. Importanţa aisymnetului în viaţa cetăţii este dată de faptul că, pe de o parte, magistratura sa era eponimă, iar pe de alta, că cel puţin în perioada elenistică acesta decidea acordarea cetăţeniei.

În a 10-a zi a lunii *Taureon*, a patra zi a sărbătorii, avea loc iniţierea, respectiv, intrarea în corpul cetăţenesc a tinerilor (*neoi*). Ritualul consta în sacrificii, concursuri muzicale şi atletice (numite *Hamilleteria*), la care luau parte tinerii (*neoi*), aisymneţii-stephanophori şi preotul lui Apollo Delphinios. Întregul ritual al sacrificării şi împărţirii jertfei, al libaţiilor şi al cinei sacrificiale, este descris în amănunt. De asemenea, capitole speciale sunt dedicate, în carte, participanţilor la sărbătoare, printre care se numărau heraldul, basileul şi cei numiţi în inscripţie *oinitadai*, o asociaţie cultică în jurul lui Heracles, care aveau ca sarcină organizarea şi buna desfăşurare a ritualurilor mai sus amintite.

Cea de-a doua parte a sărbătorii consta în procesiunea spre Didyma, la care lua parte întreg demosul, inclusiv femeile; desfăşurarea ei reflecta, de altfel, ierarhia cetăţii. Parcurgerea celor 18 km, între sanctuarul din cetate şi cel extraurban, era marcată de staţionări şi sacrificii la – nu întâmplător – şapte sanctuare, consacrate cultelor următoarelor divinităţi: Hecate Propylaia/Epiteicheia, Dynamis (personificarea forţei autorităţii civice milesiene), nimfele, divinitatea fluvială Kelados, (Apollo) Phylios şi (Apollo) Keraiites, Chares, ultimul fiind un personaj istoric, un strămoş, al cărui cult simboliza comunitatea de origine. Procesiunea marca, observă autorul, ritualizarea spaţiului public, iar *via sacra* reprezenta coloana/axa cultică a teritoriului milesian, care unea doi poli ai cultului, Delphinion-ul – sediul vetrei cetăţii, şi Didyma, aflată în mijlocul teritoriului. Se exprima astfel apartenenţa la cetate a teritoriului şi a sanctuarului-oracol din Didyma, iar în acelaşi timp identitatea şi coeziunea demosului milesian prindeau consistenţă (p. 448). În fine, la ultima oprire în faţa altarului lui Apollo Didymeus avea loc hecatomba, condusă de ambii aisymneţi şi, începând cu puţin înainte de anul 206/5 a. Chr., o sărbătoare panelenică, Didymeia, o dată la patru ani, iar între aceştia, Boiegia.

Concepută ca un comentariu al regulamentului sărbătorii începutului de an milesian, lucrarea a devenit un instrument de cunoaştere, esenţial pentru orice studiu privind cultul lui Apollo, în general. În mod deosebit, analiza şi comentariul lui A. Herda sunt utile mai ales în studiul cultelor şi instituţiilor din coloniile milesiene, pentru care oferă perspectiva realităţilor din metropolă. În fine, prin volumul *Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung*, Alexander Herda creează un model pentru orice întreprindere de acest gen în domeniul istoriei religiei greceşti.

Florina Panait-Bîrzescu[*]

[*] Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" al Academiei Române, Bucureşti, florina12@gmail.com

EUGENIA ZAHARIA

(29 ianuarie 1921 – 27 iunie 2010)

Eugenia Zaharia s-a născut la Bucureşti, în data de 29 ianuarie 1921, fiind a treia fiică a unei familii modeste. Tatăl său, Vasile Zaharia, absolvent al Conservatorului din Bucureşti, era la data naşterii sale instrumentist la Teatrul Național şi la Filarmonică, fiind chiar unul dintre membrii fondatori ai Societății Filarmonice Române. Mama sa, Maria, casnică, avea să îşi dedice viața îngrijirii şi creşterii copiilor, la fel cum aveau să facă mai târziu şi cele două surori mai mari, Sofia şi Elena.

Între 1928 şi 1932 urmează cursurile şcolii primare, la Şcoala Mecet (Şcoala de stat P. S. Aurelian), iar din 1933, după o pauză de un an, din cauza unei epidemii de scarlatină, urmează cei opt ani de curs liceal în cadrul Şcolii ortodoxe (Liceul Zoe Romniceanu) din Bucureşti.

În anul 1940 este admisă la Facultatea de Litere şi Filosofie a Universității din Bucureşti, secția Istorie, ale cărei cursuri le absolvă cu o diplomă de licență în anul 1945, în pofida războiului. A avut şansa de a audia cursurile unor mari profesori, între care îi amintim pe Gh. Brătianu, I. D. Ştefănescu, N. Bănescu,

SCIVA, tomul 62, nr. 1–2, Bucureşti, 2011, p. 165–182

Th. Sauciuc-Săveanu, I. Andrieşescu, Victor Papacostea, C. C. Giurescu şi nu în ultimul rând pe Ion Nestor, urmaşul lui Andrieşescu la catedră, cel care avea să-i devină mentor şi model.

Colaborarea cu Ion Nestor începe chiar de la terminarea studiilor, în vara anului 1945, când participă la prima sa săpătură arheologică alături de acesta, la Sărata Monteoru, celebra staţiune aparţinând epocii bronzului, de care avea să îşi lege ulterior întreaga viaţă şi activitate ştiinţifică.

Situaţia tulbure de după război face ca abia în 1947 să fie numită preparator în cadrul Muzeului Naţional de Artă şi Arheologie, la secţia de Artă Medievală Românească, unde activează vreme de câţiva ani, ajungând chiar directorul secţiei. În 1949 devine colaborator ştiinţific în cadrul Institutului de Istoria Artei, lucrând la tema „Arta veche studiată pe tehnice".

În iulie 1950 este numită asistent la Muzeul Naţional de Antichităţi, devenit în 1956 Institutul de Arheologie al Academiei Române, instituţie de care se leagă apoi întreaga carieră ştiinţifică a Eugeniei Zaharia. La 1 ianuarie 1951, demisionează de la Muzeul Naţional de Artă şi Arheologie şi de la Institutul de Istoria Artei pentru a se dedica exclusiv cercetărilor arheologice.

Primele două decenii de activitate, deşi productive profesional, aveau să fie umbrite de desele persecuţii şi epurări pe criterii politice caracteristice acestei epoci, care au afectat-o în mod direct, din cauza „originii nesănătoase" a bunicului său, Basil Zaharoff, dar şi a sistemului rigid, copiat după cel sovietic, de selecţionare şi promovare a cadrelor. Din aceste motive, ca şi alţi colegi de generaţie, Eugenia Zaharia a reuşit să îşi susţină doctoratul abia în anul 1968, cu o teză despre propriile cercetări de la Dridu, dedicate arheologiei perioadei de formare a poporului român.

Activitatea arheologică a Eugeniei Zaharia se leagă în primul rând de marile şi îndelungatele săpături de la Sărata Monteoru, Dridu şi Bratei, unde l-a secondat fără întrerupere pe Ion Nestor şi unde a colaborat cu atâţia alţi emuli ai profesorului, precum Ligia Bârzu şi A. D. Alexandrescu. În afara acestor importante şantiere, Eugenia Zaharia a mai participat şi la săpăturile de la Glina (1947), Zimnicea (1948–1949), Stoicani şi Balinteşti (1950), Glăvăneştii Vechi şi Corlăteni (1950), Leţ (1955), Coşereni (1963) şi Ariuşd (1968, 1970–1975, 1979). Între 1969 şi 1971 a participat şi la săpăturile din necropola romană de la Sirmium (Serbia, fosta R. S. F. Iugoslavia).

Inflexibilitatea sa ideologică şi spirituală, neapartenenţa la Partidul Comunist, au ţinut-o departe chiar şi de călătoriile de studii în spaţiul comunist. Abia în 1970 reuşeşte să ajungă în Cehoslovacia, pentru o documentare legată de problemele epocii bronzului, urmată de participarea la Congresul UISPP din 1971 de la Belgrad. Prima şi singura ieşire în afara „lagărului socialist" a avut loc în iarna 1979–1980, în R. F. Germania, cu o bursă DAAD, pentru doar două luni.

Cercetările de teren ale Eugeniei Zaharia au fost întotdeauna încununate de publicarea rezultatelor, sub formă monografică, prin rapoarte de săpături sau studii.

În anul 1984, Eugenia Zaharia a fost pensionată la atingerea limitei legale de vârstă, dar a rămas şi după această dată dedicată meseriei şi ataşată Institutului de Arheologie, pe care l-a slujit cu devotament şi modestie până în ultimul an al vieții.

Influențată decisiv de Ion Nestor, Eugenia Zaharia a urmat îndeaproape spiritul magistrului său şi a păstrat, cu multă dedicare, memoria operei sale ştiinţifice, dar şi a profilului său uman, caracterizat prin autodisciplină, moralitate şi, nu mai puțin, generozitate.

Lista lucrărilor:

Volume:

1. *Săpăturile de la Dridu. Contribuţie la arheologia şi istoria perioadei de formare a poporului român*, Ed. Academiei, Bucureşti, 1967, 272 p.
2. *Populaţia românească în Transilvania în secolele VII–VIII (Cimitirul 2 de la Bratei)*, Bucureşti, 1977, 139 p.

Studii:

1. *Die Lockenringe von Sărata Monteoru und ihre typologischen und cronologischen Beziehungen*, Dacia N.S. 3, 1959, p.103–134.
2. *Considerations sur la civilisation de Criş à la lumiere de sondage de Leţ*, Dacia N.S. 6, 1962, p. 5–51.
3. *Das Gräberfeld von Balinteşti-Cioinagi und einige Fragen der Bronzezeit in der Moldau*, Dacia N.S. 7, 1963, p. 139–176.
4. *Consideraţii despre cultura Criş pe baza sondajelor de la Leţ*, SCIV 15, 1964, 1, p. 19–44.
5. *Cercetarea Hallstatt-ului timpuriu în România*, SCIV 16, 1965, 3, p. 451–462.
6. *Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et trouvailles de Mediaş, 1958,* Dacia N.S. 9, 1965, p. 83–104.
7. *Angaben über die Boian-Giuleşti-Kultur. Die Siedlung von Leţ*, Dacia N.S. 11, 1967, p. 5–38.
8. *Sur la période de transition de néolithique à l'âge du bronze dans l'aire des civilisations de Cucuteni et de Gumelniţa*, Dacia N.S. 12, 1968, p. 17–44.
9. *Un tesoro di pugnali d'oro e di asce d'argento dell'etá del bronzo*, FastiArcheologici 18-19, 1963-1964 (1968), p. 125–127 (în colaborare cu Octavian Iliescu).
10. *Câteva observaţii despre arheologia şi istoria secolelor VIII–XI pe teritoriul R.S. România*, Aluta 1, 1969, p. 115–130.
11. *Probleme ale epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, Aluta 2, 1970, p. 63–69.
12. *Importanţa arheologiei în cercetarea istorică şi legăturile ei cu izvoarele scrise, cu istoria artei şi cu restaurarea monumentelor istorice*, Aluta 3, 1971, p. 167–174.
13. *Sur le developpement de l'archéologie et la numismatique en Roumanie*, RRH 10, 1971, 1, p. 107–127 (în colaborare cu Bucur Mitrea).
14. *Données sur l'archéologie des IVe–XIe siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, Dacia N.S. 15, 1971, p. 269–288.
15. *Sur la civilisation Monteoru (Age du bronze)*, în *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Tom III, Rapports et corapports, Belgrad, 1973, p. 52–60.
16. *Les sources archéologiques de la continuité daco-romaine*, Apulum 12, 1974, p. 279–294.
17. *Dès migrations indo-europeenes et orientales aus invasions slaves*, Archéologia 91, 1976, p. 40–45.

18. *Rolul Dobrogei în istoria formării poporului român şi a statului medieval românesc*, Peuce 6, 1977, p. 203–206.
19. *Importanţa cercetărilor de la Bratei*, Contemporanul, 31 martie 1978.
20. *Despre începutul culturii Monteoru*, Aluta 10–12, 1978–1979, p. 33–37.
21. *Rolul istoric al obştilor săteşti. Contribuţie la istoria românilor în mileniul I. Închinare ţărănimii române*, Acta Moldaviae Meridionalis 2, 1980, p. 133–156.
22. *Organizarea social-economică şi militar-politică a românilor în mileniul 1. Satele devălmaşe de tip vrâncean*, Vrancea 4, 1981, p. 141–147.
23. *The Romanians, Descendants of glorious Forerunners*, în *Romania, Pages of History*, Bucureşti, 1980.
24. *Über die Frühmittelalterlichen Dörfgemeinschaften. Die sozial-ökonomische und militär-politische Rolle*, RESEE 19, 1981, 3, p. 543–554.
25. *Cultura Dridu şi problemele arheologiei şi istoriei şi istoriei sec. VIII–XI*, Carpica 14, 1982, p. 87–91.
26. *La culture de Monteoru. L'étape des debuts à la lumiere des fouilles de Sărata Monteoru*, Dacia, N.S. 31, 1987, p. 21–50.
27. *Continuitatea daco-romană între secolele IV–XI în lumina cercetărilor de la Bratei*, AARMSI IV, 1990, t. 12.
28. *Descoperiri ale culturii Monteoru în sud-estul Transilvaniei*, TD 11 1990, p. 33–37.
29. *La culture de Monteoru. Sa deuxième étape de développement à la lumière des fouilles de Sărata Monteoru (dép. de Buzău)* (II), Dacia N.S. 34, 1990, p. 23–52.
30. *La culture de Monteoru. La III étape Mlc2. Les fouilles de Sărata Monteoru*, Dacia N.S. 35, 1991, p. 61–92.
31. *La Culture de Monteoru. Les IVe–V^e^ étapes. Les Fouilles de Sărata Monteoru*, Dacia N.S. 37, 1993, p. 15–38.
32. *Descoperirile de la Bratei şi importanţa lor pentru arheologia şi istoria secolelor IV–V pe teritoriul României*, Mousaios 4, 1994, 1, p. 149–152.
33. *Contextul social-politic ala apariţiei statelor medievale româneşti*, Mousaios 4, 1194, 2, p. 9–16.
34. *La station no. 2 de Bratei, dép. de Sibiu (VIe–VIIIe siècles)*, Dacia N.S. 38–39, 1995–1996, p. 297–356.
35. *Despre Ţara Vrancei. Ţara Mioriţei*, Mousaios 9, 2004, p. 137–140.
36. *Colecţii şi muzee distruse*, Ziarul financiar, 16 ianuarie 2006.
37. *Câteva informaţii despre pierderea unor valori din patrimoniul naţional şi particular*, Mousaios 9, 2006, p. 307–312.

Rapoarte:

38. *Aşezările din epoca barbariei. Lucrările de pe şantierul de la Sărata-Monteoru 1949*, SCIV 1, 1950, p. 53–56 (în colaborare cu Ion Nestor).
39. *Cercetarea aşezărilor omeneşti din societatea primitivă precum şi formale sclavagiste şi regiunea Siret-Prut-Dunăre*, SCIV 1, 1950, p 55–68 (în colaborare cu Mircea Petrescu-Dâmboviţa, Vladimir Dumitrescu, Adrian Florescu, E. Negruţi, P. Poghirc).
40. *Săpăturile de pe şantierul Valea Jijiei (Iaşi-Botoşani-Dorohoi) în anul 1950*, SCIV 2, 1951, 1, p. 51–76 (în colaborare cu Ion Nestor, A. D. Alexandrescu, Eugen Comşa, Vlad Zirra).
41. *Săpăturile arheologice de la Sărata-Monteoru, în campania anului 1950*, SCIV 2, 1951, 1, p. 159–168 (în colaborare cu A. D. Alexandrescu).
42. *Şantierul Sărata-Monteoru*, SCIV 4, 1953, 1–2, p. 69–89 (în colaborare cu Ion Nestor, A. D. Alexandrescu, Vlad Zirra).
43. *Şantierul arheologic Sărata-Monteoru (1954) (r. Buzău, reg. Ploieşti)*, SCIV 6, 1955, 3–4, p. 497–513 (în colaborare cu Ion Nestor).

44. *Săpăturile de la Sărata Monteoru din 1955 (r. Buzău, reg. Ploieşti)*, Materiale 4, 1957, p. 187–194 (în colaborare cu Ion Nestor).
45. *Săpăturile de la Sărata Monteoru (r. Buzău, reg. Ploieşti)*, Materiale 5, 1959, p. 511–518 (în colaborare cu Ion Nestor).
46. *Sondajele de la Dridu*, Materiale 5, 1959, p. 547–553 (în colaborare cu Ion Nestor).
47. *Săpăturile de la Sărata Monteoru*, Materiale 6, 1959, p. 519–514 (în colaborare cu Ion Nestor).
48. *Săpăturile de la Dridu*, 1957, Materiale 6, 1959, p. 593–603 (în colaborare cu Ion Nestor).
49. *Morminte sarmatice descoperite la Cioinagi în 1949 (r. Tg. Bereşti, reg. Galaţi)*, Materiale 6, 1959, p. 897–902.
50. *Săpăturile de la Sărata Monteoru*, Materiale 7, 1961, p. 513–517 (în colaborare cu Ion Nestor).
51. *Săpăturile de la Mediaş*, Materiale 7, 1961, p. 171–178 (în colaborare cu Ion Nestor).
52. *Săpăturile de la Dridu* (r. Urziceni, reg. Ploieşti), Materiale 7, 1961, p. 561–569. (în colaborare cu Ion Nestor).
53. *Săpăturile de la Dridu*, Materiale 8, 1962, p. 661–665. (în colaborare cu Ion Nestor).
54. *Sondajele de la Bratei din 1959 (r. Mediaş)*, Materiale 8, 1962, p. 623–631.
55. *Principalele rezultate ale săpăturilor de la Ariuşd (1968–1973)*, StComSf. Gheorghe, 1973, p. 26–35.
56. *Staţiunea arheologică de la Sărata Monteoru*, Studii şi cercetări de istorie buzoiană 1, 1973, p. 15–29.
57. *Date preliminare despre rezultatele săpăturilor de la Ariuşd 1968–1973*, StComSf.Gheorghe 5, 1973, p. 26–35.
58. *Raport preliminar privind săpăturile de la Bratei, jud. Sibiu (1959–1972)*, Materiale 10, 1973, p. 191-201. (în colaborare cu Ion Nestor).
59. *Raport preliminar asupra săpăturilor din 1979 de la Ariuşd, jud. Covasna*, CAMNI 4, 1981, p. 3–6. (în colaborare cu Doina Galbenu şi Szekely Zoltan).
60. *Săpăturile arheologice de la Bratei, jud. Sibiu*, Materiale 15, 1983, p. 449–451.
61. *Săpăturile arheologice de la Ariuşd (jud. Covasna)*, Materiale 16, 1986, p. 45–47.
62. *Săpăturile arheologice de la Bratei (jud. Sibiu)*, Materiale 16, 1986, p. 190–193 (în colaborare cu Ligia Bârzu şi Constantin Ittu).
63. *Aşezarea din epoca bronzului de la Bordeşti-Vrancea*, Vrancea. Studii şi comunicări V–VII, 1987, p. 7–16 (în colaborare cu V. Georgescu, Gh. Asanache, Gh. Fistoc, D. Şerbu).
64. *Staţiunea de la Bratei, jud. Sibiu*, Materiale 17, 1993, p. 435–437.
65. *Sărata Monteoru, jud. Buzău*, CCA (Campania 1995), Brăila, p. 104–105.
66. *Sărata Monteoru, com. Merei, jud. Buzău*, CCA (Campania 1997), Călăraşi, p. 67.
67. *Sărata Monteoru. Săpăturile arheologice din Poiana Scoruşului din 1952 si 1954,* Materiale S.N. 1, 1999, p. 41–58. (în colaborare cu Ligia Bârzu).
68. *Săpăturile de la Sărata Monteoru, com. Merei, jud. Buzău. Raport preliminar (1996–2005)*, Materiale S.N. 2, 2007, p. 75–94.

Recenzii:

69. Petre I. Roman, „Cultura Coţofeni”, Dacia N.S. 21, 1977, p. 386–388.

Alte contribuţii:

70. în J. Filip (Hrsg.), Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas 1, 1966 şi 2, 1969, vocile: Dridu (p. 306–307); (cultura) Monteoru, p. 849–850; (situl) Sărata Monteoru, p.1202–1203; (necropola sec. VI-VII) Sărata Monteoru, p. 1203; despre Eugenia Zaharia, p. 1656.
71. în D. M. Pippidi (ed.), *Dicţionar de istorie veche a României*, Bucureşti, 1976, vocile: (Cultura) Dridu, p.246–248; (Cultura) Monteoru, p. 411–415.
72. în *Enciclopedia dell'Arte Antica*, vocile: Cultura Monteoru şi Cultura Perieni/Periam-Pecica.

◙

În urmă cu mai bine de 5 ani, în luna decembrie a anului 2005, am început cu Eugenia Zaharia un dialog despre arheologia românească, la a cărei dezvoltare fusese martoră (dar şi contributor activ) timp de şapte decenii. Interesul nostru primar în această discuţie viza personalitatea lui Ioan Andrieşescu, subiectul tezei noastre de doctorat, profesor pe care Eugenia Zaharia l-a audiat în perioada anilor 1941–1944, la Facultatea de Istorie şi Filosofie a Universităţii din Bucureşti.

Dialogul noastru a început cu un interviu, înregistrat pe casetă audio, şi a continuat cu un schimb de scrisori, în care Eugenia Zaharia a răspuns cu multă amabilitate întrebărilor noastre. Un interviu similar am realizat şi cu domnul Mircea Petrescu-Dâmboviţa, decanul de vârstă al breslei noastre arheologice, fost asistent onorific al lui Ioan Andrieşescu. În mod aproape natural, discuţia noastră nu s-a rezumat doar la Ioan Andrieşescu, ci s-a extins la întreaga perioadă de început a carierei ştiinţifice a Eugeniei Zaharia, perioada tulbure a deceniilor patru şi cinci ai secolului trecut.

Materialul prezentat mai jos reprezintă o îmbinare a informaţiilor transmise de către Eugenia Zaharia, oral şi în scris. Din raţiuni editoriale, am eliminat numeroase pasaje care priveau atmosfera culturală a perioadei interbelice, pasaje (uneori polemice) care priveau raporturile dintre diverşi membrii ai Institutului de Arheologie sau unele consideraţii privind arheologi în activitate. De asemenea, am redus la minim consideraţiile de ordin ştiinţific, privind diversele abordări din arheologia românească, care nu îşi găseau locul în cadrul unui demers cu rol comemorativ. Modificările de formă au fost sumare şi ele au vizat în general doar uniformizarea unor forme de exprimare caracteristice comunicării orale. În rest, am păstrat neatins stilul simplu, lucid, sincer, al Eugeniei Zaharia.

De-a lungul dialogului nostru, am fost impresionat de modestia sa şi de ataşamentul faţă de valorile simple ale vieţii, reguli care i-au ghidat şi activitatea ştiinţifică, ca şi faţă de memoria mentorului său, profesorul Ion Nestor.

Destinat unei utilizări private şi selective, acest material, publicat aici, parte a unui dialog încheiat prea devreme, se doreşte un modest tribut adus activităţii neobosite, fără compromisuri, şi, în general, unei vieţii dedicate arheologiei de către doamna Eugenia Zaharia.

*

Cătălin I. Nicolae: Povestiţi-ne, vă rog, stimată doamnă, despre Bucureştiul copilăriei şi adolescenţei dumneavoastră, despre primii ani de şcoală.

Eugenia Zaharia: Toţi anii de învăţământ, 1929–1945, i-am făcut între cele două războaie mondiale, într-o ţară întregită, în perioada monarhiei, sub trei regi: Ferdinand, Carol II, Mihai I. Am putut învăţa Istoria Naţională şi Istoria universală corect, fără cărţi sau identităţi secrete. Se putea exprima liber, argumentat şi

răspunde corect, civilizat. Fără duplicitate. Acest lucru îl consider foarte important pentru formarea generației acelor ani. Şi toate etniile din țară aveau grădiniță, şcoală, ziar, teatru, biserică în limba maternă.

Liceul l-am urmat la Şcoala Ortodoxă – externat – şi cuprindea opt clase. Primele patru clase formau cursul inferior. După examenele de sfârşit de an, la toate materiile, se dădea încă un examen special (de capacitate), după care treceai în cursul superior de liceu. Uniforma şi programul de învățământ erau respectate cu strictețe absolută. La uniforma şcolii se purta crucea (pe care era şi numărul matricol) atârnată de o panglică tricolor.

Profesoarele noastre de istorie erau foste studente ale lui Vasile Pârvan – Clemența Bengeanu şi Dra Slăvescu (vară sau soră a lui Victor Slăvescu). În clasele I şi V se preda Istoria Veche; în clasele IV şi VIII – când era de trecut capacitatea şi bacalaureatul – învățam Istoria Românilor. În ceilalți ani învățam istoria medie, modernă şi contemporană universală.

Pentru Istoria Veche, cel mai bun manual era cel al profesorului Oreste Tafrali, ca şi cel pentru Evul Mediu. Cuprindea multe texte de lectură şi cele mai multe informații despre descoperirile arheologice. Tot în acele manuale, de Istorie Veche şi de Istoria României, erau şi primele informații despre preistorie în general şi despre Preistoria României în special. Se insista mai mult pe perioada geto-dacică. Aceste lecții scrise şi transmise verbal de profesoare au fost primele informații precise despre arheologia preistorică şi greco-romană pe care le-am căpătat. Dar, fără să realizez nici ce anume însemnează ele şi nici nu m-a dus gândul că m-aş putea vreodata instrui în această direcție.

Tot în programul de învățământ, începând din cl. VI-a, intrau şi Filosofia, Psihologia, Logica, Etica şi Sociologia. Învățam toate sistemele sociale, inclusiv marxism-leninismul şi comunismul. Nu cred, nu-mi aduc aminte, ca unul dintre sistemele sociale să fi fost prezentat mai pe larg decât trebuia, mai insistent decât celelalte sisteme. În 1940, toate cele patru materii intrau în programul bacalaureatului. Am avut-o profesoară pe Adela Cruceanu (soția poetului Mihai Cruceanu – comunist). Îi păstrez cel mai frumos respect pentru modul limpede, deschis în care expunea. Am înțeles de la ea mult mai complex, mult mai clar, ce este comunismul, decât mai târziu, de la lecțiile de învățământ ideologic.

Cătălin I. Nicolae: De unde ideea de a face arheologie?

Eugenia Zaharia: Eu nu pot să spun că din liceu am plecat cu ideea arheologiei. Am plecat cu o altă idee, cu aceea a istoriei româneşti. Profesorii noştrii de istorie erau atât de ataşați de profesia lor, încât se poate spune că pentru ei nu era de fapt o profesie, ci era un cult, era o obligație şi o datorie a lor de a promova ideile vremii, de a le răspândi mai departe. Să nu uităm că ne aflam în anul 1940. E greu să vă redau în momentul de față atmosfera de atunci, nu avem timpul necesar, să vă redau drama pe care a trăit-o toată populația românească în momentul în care s-a rupt Basarabia, s-a rupt Dobrogea, pentru care luptaseră bieții români secole de-a

rândul şi pentru care suferiseră atât. A fost atunci un moment foarte critic pentru ţară, iar noi în liceu am avut norocul unor profesori foarte distinşi. Vedeţi, eu vă mărturisesc că abia în facultate mi-am dat seama de ce profesori minunaţi am beneficiat noi în liceu, căci nu erau făcuţi pe carnetul de partid...

Cătălin I. Nicolae: Când aţi început studiile universitare?

Eugenia Zaharia: Cu aceste cunoştinţe dobândite în liceu, pe care le-am menţionat sumar, mai înainte, am dat examen de admitere la Facultatea de Litere şi Filosofie, secţia Istorie. Am fost admisă cu nota 8.

Cătălin I. Nicolae: Vorbiţi-ne, vă rog, despre corpul profesoral din Facultatea de Istorie.

Eugenia Zaharia: În anii în care am urmat eu Facultatea, profesorul George Brătianu, venit de la Iaşi, cel care avea să fie al doilea profesor martir de la catedra de Istorie Universală (1953) a ţinut două cursuri: 1) Istoricul Mării Negre; 2) Evoluţia Ideii de Naţionalitate. Erau idei şi fapte care trebuiau cunoscute, lămurite în acei ani grei, de război (1940–1944). Intra în sala de curs cu un teanc de cărţi sub braţ; ni le arăta pe rând, în timpul prelegerii, prezentându-le şi referindu-se, în acelaşi timp, la conţinutul lor, pro şi contra ideilor pe care le expunea.

În aceeaşi ani, am audiat un curs despre Colonatul Roman (în limba franceză), ţinut de profesorul Beck, refugiat din Belgia.

Profesorul C.C. Giurescu a ţinut un curs foarte încărcat de date despre Domniile Fanariote. Toate schimbările domnilor erau urmărite calendaristic după toate izvoarele contemporane, turceşti, româneşti şi ale tuturor diplomaţilor străini din Constantinopol. Seminarul se ocupa însă de dregătorii: semnalarea lor în documente şi evoluţia lor; organizarea politică şi administrativă a teritoriului celor trei noi provincii româneşti.

Conferenţiarul Victor Papacostea ţinea un curs şi un seminar despre Istoria Românilor din Peninsula Balcanică. După doi ani, conferinţa s-a transformat în catedră. Au fost dintre prelegerile cele mai interesante şi mai pline de conţinut la care am asistant. Era un profesor cu mare talent oratoric şi diplomatic, audiat de multe persoane – mulţi erau studenţi, care nu dădeau examen. Ataşat, clar, de această lume românească risipită în Balcani, a întemeiat Institutul de Studii Balcanice şi revista *Balcania*, deschisă oricui, începând chiar cu cei interesaţi de preistorie.

Profesorul Theofil Sauciuc-Săveanu venea de la Cernăuţi, în locul profesorului Scarlat Lambrino, plecat din ţară. Se trăgea dintr-o familie de patrioţi bucovineni. Persoană de mare prestigiu după Primul Război Mondial, a fost unul dintre cei propuşi pentru regenţă, la prima domnie a regelui Mihai. A predat un curs de Istoria Greciei, începând cu preistoria. La seminar lucram pe texte din scriitorii-istorici greci. Cei de la Filologia clasică se descurcau uşor, noi, ceilalţi, cu un an de greacă în liceu, lucram greu. De aceea, cu noi, lucra chiar profesorul. Era, ca cei mai mulţi profesori, de o rară blândeţe, răbdare şi politeţe excesivă. Cât a

fost Sauciuc-Săveanu decan, am beneficiat, de multe ori, de bilete gratuite la concertele de la Atheneu.

Câţiva dintre noi am încercat să învăţăm greaca la Institutul Francez de Studii Bizantine, cu părintele Vitalien Laurent, cel mai bun sigilograf, pentru istoria Bizanţului. Începusem lecţiile prin anul III. Eram fericiţi că aveam ocazia să învăţăm cu un savant de un asemenea prestigiu. Războiul însă a încheiat şi această încercare, Institutul a fost închis, iar Părintele Laurent şi ceilalţi au părăsit ţara.

Profesorul Nicolae Bănescu, bizantinolog de mare reputaţie, prieten cu Nicolae Iorga, intra şi îşi încheia lecţia cu precizie de ceasornic, salutându-ne la plecare. Nu lăsa pe nimeni la examen. Dacă nu-ţi putea da o notă bună, te ruga să mai vii. Procedând astfel, trebuia să înveţi. Toate prelegerile le ţinea în picioare, iar numele proprii le scria în greceşte pe tablă. Pagini importante din Istoria Bizanţului, legate de teritoriile noastre, sunt scrise de el şi rămân. După Primul Război Mondial, fusese trimis profesor şi la Cluj. Era nevoie de o prezenţă românească de prestigiu, de profesori valoroşi. Acelaşi rol l-au avut şi profesorii Naum şi Bezdechi.

În noiembrie 1940 s-a produs moartea lui Nicolae Iorga, în condiţii atât de dramatice. Fiecare profesor şi-a consacrat ora unei evocări închinate lui Nicolae Iorga. Mulţi profesori şi studenţi l-au plâns ca pe un părinte. Atunci am aflat multe despre N. Iorga de la profesori şi de la studenţi. De la cei tineri am auzit că era de o rară bunătate, pe măsura geniului lui, că îi ajuta foarte mult pe studenţi. După Primul Război Mondial s-a ocupat intens de tineretul din Basarabia şi Bucovina, militând pentru a li se acorda burse şi locuri în învăţământ; i-a introdus în viaţa românească.

Profesorul I. D. Ştefănescu ţinea cursul de Istoria artei bizantine, orientale şi vechi româneşti. Era profesor la Universitatea Catolică din Paris şi la Bruxelles. Devenise profesor prin concurs şi cu dispensă de la Sf. Părinte, pentru că era ortodox şi a refuzat să treacă la religia romano-catolică. L-au preţuit însă, aşa de mult, încât i-au dat dispensă pe viaţă. Avea patru ore de curs (câte două consecutiv), plus seminar patru-cinci ore. Multe seminarii le-am ţinut la monumentul respectiv, dacă era în Bucureşti sau în apropierea oraşului (biserica Doamnei, biserica Colţii, paraclisul Patriarhiei, biserica Cotroceni). În afara orelor de la Facultate, a mai ţinut la Patriarhie un curs special despre pictura bisericească, cu referire mai ales la tehnici şi restaurare.

Descria mai întâi arhitectura monumentului, apoi, în interior, întreg programul iconografic, adica explica traducând literar fiecare scenă, fiecare personaj. Trebuia să cunoşti istorie, mitologie, religie (greacă, orientală, romană), doctrina creştină, liturghiile orientale şi apusene. Examenul consta dintr-un număr de întrebări (nu cu bilete) şi probă cu fotografii, pe care trebuia să recunoşti monumentul, materialul, tehnica; de unde provenea; datarea; cititul unei inscripţii, dacă se nimerea. În anul I am lăsat acest examen pentru toamnă, ca să mă pregătesc bine! Am dat examen timp de o săptămână; am luat suficient şi un premiu pentru lucrarea de seminar.

Lecţiile erau însoţite de proiecţii cu diapozitive. Acest material didactic costa, pentru fiecare lecţie, între 8000 şi 12000 lei. Din partea Facultăţii, catedra avea alocaţi numai 10.000 lei, adică numai pentru o singură lecţie. Seminarul a fost ajutat de regele Mihai. Profesorul ţinea lecţia întâi regelui şi reginei-mame, după care materialul era dăruit seminarului. Din păcate, cred, diapozitivele s-au risipit; două cutii sunt şi acum la mine, la Institut.

Ne-am luat „rămas bun" de la profesorii N. Bănescu şi I. D. Ştefănescu, invitându-i la o îngheţată la Capşa, în primăvara anului 1948. Se făcuse epurarea şi în învăţământul superior. Bănescu ne-a dăruit cartea lui despre Ducatele bizantine Paristrion şi Bulgaria.

Nu pot să nu menţionez prezenţa în Facultate a unui alt mare profesor şi om de înaltă cultură, care a fost D. M. Pippidi – epigrafist şi istoric al antichităţii. Cunoştea şi Evul Mediu, mai ales Bizanţul, tot aşa de bine ca şi antichitatea. Nu mi-a fost profesor, dar am avut prilejul să-l audiez timp de vreo trei ani, când mi-am făcut stagiul pentru doctorat. Ţinea lecţii despre cultura şi civilizaţia greacă; sunt de neuitat lecţiile sale despre epopeile homerice.

Un alt profesor care nu poate fi omis din ansamblul marilor noştri dascăli de la Facultate, a fost Ioan Hudiţă. Venit tot de la Iaşi, ca şi D. M. Pippidi. Ne-a ţinut curs despre Istoria Modernă Universală, după Renaştere şi Reformă. Se purta frumos cu noi, era prietenos, totdeauna bucuros dacă veneam la aşa zisele „consultaţii". Era foarte apropiat de studenţi. Nu-l deranjam niciodată dacă-l întrebam ceva. A fost scos din Facultate la „ Reforma învăţământului", după care au urmat şi alte necazuri.

Cătălin I. Nicolae: Care era structura anului universitar?

Eugenia Zaharia: În vederea obţinerii Diplomei de Licenţă, învăţământul superior de Istorie era organizat cu şase cursuri – şase materii, pe care le urmai astfel: trei din acestea timp de patru ani, iar celelalte trei numai câte doi ani. Bineînţeles că puteai urma mai multe cursuri, cu sau fără a da şi examen.

Cătălin I. Nicolae: Cum arăta Seminarul de Arheologie Preistorică, cine se ocupa de el?

Eugenia Zaharia: Sediul arheologiei era la etajul IV în vechea Facultate. Era biblioteca, cancelaria profesorului, sala mare de seminar cu vitrine în care erau piese autentice şi multe fotografii cu asemenea materiale. De toate se îngrijea Corneliu Mateescu, asistentul catedrei, fiu de învăţător din Vâlcea. Tot acolo ţinea şi el un seminar de introducere în arheologie.

După ce Mateescu a fost concentrat şi plecat pe front, profesorul Ioan Andrieşescu ne citea din scrisorile lui. Îl considera un erou şi pe bună dreptate: de două ori decorat cu *Ordinul Mihai Viteazu,* primise ca răsplată un lot de pământ pe lângă Hărman. După război i l-au luat. După mişcarea din 1989, şi-a cerut dreptul lui înapoi, dar i s-a oferit în alt loc, pe care el l-a refuzat.

Cătălin I. Nicolae: Ce ne puteți spune despre Ioan Andrieşescu?

Eugenia Zaharia: L-am avut profesor în ultimii lui trei ani de viață. Ultimul examen l-am dat la el acasă, pentru că nu se mai putea deplasa. În urma unui cancer la sinus, operat la Paris cu ani în urmă, făcuse o paralizie facială. În ultimii lui ani de activitate nici nu mai lucra pe teren. Trimitea totuşi studenți (niciodată studente) pe şantierele lui Ion Nestor.

În perioada în care am fost studentă a ținut două cursuri: unul de Istoria arheologiei şi altul privind Epoca bronzului. Dintre aceste două cursuri, Istoria arheologiei ne-a atras, ne-a influențat mai mult să alegem arheologia ca materie de licență. Ne-au fost prezentate rând pe rând marele descoperiri care au întregit istoria umanității, mai ales cele legate de preistoria Greciei: Creta, Mykenai, Tyrins, Troia etc. Apoi începutul arheologiei clasice cu J. J. Winckelmann, formarea colecțiilor şi treptat a marilor muzee: Luvru, British Museum şi Kaiser Friederich etc. Aceste expuneri, însoțite de o mare bogăție de informații, luminau istoria străveche a umanității, istorie întemeiată pe documentele arheologice, care se completau cu cele pe care le învățam la Istoria antică. Anul IV l-am terminat audiind lecții de literatură greacă, materie cu care puteam înlocui arheologia. O parte dintre noi, cei de la Filologia Clasică, şi-au putut da Licența în 1944. Noi ceilalți a trebuit să aşteptăm pe noul profesor de arheologie, căci Ioan Andrieşescu murise în 17 decembrie 1944. Noul profesor, Ion Nestor, ne-a acceptat să ne prezentăm la licență în sesiunea iunie 1945, după audierea unui curs şi după ce am lucrat şi în seminar.

În anul I, la profesorul Andrieşescu, eram obligați să citim *Istoria archeologiei* a lui Alexandru Odobescu şi *Getica* lui Vasile Pârvan. La sfârşit de an trebuia să prezentăm un caiet cu desene în tuş, în care să fie reprezentate toate piesele caracteristice fiecărei perioade. Desenele le copiam după mai multe lucrări indicate sau alese de noi – mai ales după Dechelette.

În anul I făceam şi un seminar (cu asistentul Corneliu Mateescu) cu desene pe tablă şi fotografii pentru a vedea şi a învăța tot ceea ce caracterizează fiecare epocă, cu subdiviziunile cunoscute.

Cătălin I. Nicolae: Care era relația dintre Andrieşescu şi restul corpului profesoral?

Eugenia Zaharia: Profesorul Ioan Andrieşescu n-a folosit niciodată cuvinte agresive şi nici nu şi-a criticat colegii față de noi, studenții. În anul I am avut ca lucrare de seminar Epoca bronzului. Am folosit foarte mult *Îndrumări în Preistorie* de D. Berciu. După ce am prezentat lucrarea, mi-a adresat mie şi colegilor, o observație foarte serioasă, dar într-o formă blândă: „să fiți totdeauna atenți, ca atunci când faceți o lucrare, să ştiți de unde, de la cine luați”. Am înțeles mult mai târziu ceea ce a vrut să spună.

Cătălin I. Nicolae: Care era relația lui Andrieşescu cu Ion Nestor?

Eugenia Zaharia: Relațiile lui Andrieşescu cu Nestor erau foarte bune. Dovadă sunt scrisorile dintre ei, din care reiese respectul pe care Nestor, care între timp îşi

făcuse doctoratul în Germania, la Marburg, îl păstra profesorului său şi, pe de altă parte, consideraţia pe care Andrieşescu i-o acorda fostului său elev. De altfel şi lucraseră împreună la Sărata Monteoru în 1926–1927 şi se cunoşteau bine. Ion Nestor ne-a vorbit deseori despre convorbirile pe care le-au avut în acei ani de lucru împreună. Andrieşescu era un om foarte cultivat, foarte citit, cu multe călătorii de studii şi de perfecţionare în centre universitare străine. L-a considerat pe Nestor ca fiind cel mai bun şi, de aceea, pentru a învăţa să lucreze, pe studenţi, ca şi pe asistentul său (Corneliu Mateescu) îi trimitea tot pe şantierele lui I. Nestor. În 1937–1939 l-a vizitat pe Nestor la săpăturile de la Sărata Monteoru şi a fost mulţumit. De aceea, văzând modul nou de lucru în cercetarea arheologică, nu a mai publicat săpăturile lui H. Schmidt din 1917–1918 şi nici pe cele proprii din 1926–1927.

Cătălin I. Nicolae: Care era relaţia dintre Andrieşescu şi Vladimir Dumitrescu?

Eugenia Zaharia: Pot da numai câteva informaţii. L-am auzit pe Vl. Dumitrescu vorbind frumos despre Ioan Andrieşescu, menţionând că îl lăudase totdeauna pentru modul clar în care vorbea, în care-şi exprima părerile. Profesorul Andrieşescu ne-a trimis odată cu Corneliu Mateescu să vizităm Muzeul Naţional de Antichităţi, ca lecţie de seminar. A adăugat că el nu poate merge să ne conducă, deoarece fusese îndepărtat de la direcţia Muzeului fără motivare. Director era atunci Vladimir Dumitrescu, care ne-a făcut o prezentare foarte clară a lucrurilor expuse în Muzeu.

Cătălin I. Nicolae: Care a fost primul şantier arheologic pe care aţi mers?

Eugenia Zaharia: Primul şantier pe care-am lucrat a fost Sărata Monteoru, în 1945, după Licenţă. Aici, am început să cunosc şi să înţeleg ce însemnează o cercetare arheologică; şi „cum se stă de vorbă cu pământul”, adică cum dintr-o depunere arheologică poţi primi atâtea informaţii care să reconstituie situaţii şi fapte petrecute în trecut, într-o perioadă lipsită de izvoare scrise. Eram împreună cu Alexandrina Alexandrescu, Eugen Comşa şi cu încă un coleg, care s-a retras la câteva zile. Se lucra 10 ore zilnic (7–12; 14–19).

Ni s-a explicat, rând pe rând, cum se judecă o situaţie în teren, raportul dintre plan şi secţiune, semnificaţia fiecărui element întâlnit în săpătură, în depunerea arheologică. Am aflat cum te orientezi în teren şi cum se începe o săpătură – printr-un sondaj sau mai multe odată – pentru a cunoaşte natura locului şi succesiunea depunerilor arheologice. Astfel, am început să cunosc ce însemnează arheologia şi documentul arheologic ca izvor autentic.

Ne înscrisesem la doctorat şi urma să frecventăm Facultatea şi Seminarul, participând şi la săpături. În acelaşi timp lucram şi la Muzeul Naţional de Antichităţi, Institutul de Arheologie de astăzi: spălam materialul, marcam şi puneam în ordine arhiva cercetărilor de la Monteoru (împreună cu A. D. Alexandrescu).

În 1947 am lucrat toată vara, până în octombrie, la Glina (cu A. D. Alexandrescu, E. Comşa şi Irina Cassan Franga). Am luat cunoştinţă cu neoliticul din Câmpia

munteană şi cu epoca timpurie a bronzului – cultura Glina III. În această aşezare s-a făcut, în 1927, prima stratigrafie a depunerilor neolitice şi a bronzului, în fapt a fost prima săpătură stratigrafică din România.

În 1948, s-a organizat primul şantier şcoală la Zimnicea – aşezarea şi necropolă tumulară getică, una din vechile săpături începute de Andrieşescu. Au participat toţi membrii M.N.A şi din centrele importante din ţară. În afara grupului de conducere – I. Nestor, M. Petrescu-Dîmboviţa, Corneliu Mateescu şi a membrilor aflaţi permanent la lucru, cu obligaţii bine stabilite pe sectoarele şantierului: Vlad Zirra, Eugen Comşa, A. D. Alexandrescu, Irina Casan Franga, Eugenia Zaharia, au mai participat şi alţi membri M.N.A, precum profesorii Radu Vulpe şi Emil Condurachi, precum şi mulţi alţii pe o durată de timp variată. A fost adus şi prof. Raul Călinescu cu echipa lui, care au pus în plan tot terenul, cu movilele vizibile, care urma să fie cercetat arheologic. După aceea s-au plasat primele 5 secţiuni de sondaj. Fiecare dintre noi urma să supravegheze într-un loc, având toată răspunderea: materialul, notele, planurile. Deşi supravegherea era permanentă, la sfârşit fiecare săpătură era judecată, analizată, în plen, de întregul colectiv. Era pentru prima dată la noi când se lucra cu un număr foarte mare de arheologi, unii începători, alţii mai experimentaţi, pentru a cuprinde în cercetare un spaţiu atât de întins. Tot atunci s-au înzestrat şantierele, respectiv arheologii, cu instrumentele necesare săpăturii şi unor înregistrări corecte: şpaclu, pensulă, măturică, metru, busolă, rulete, fir cu plumb, hârtie milimetrică, planşete. De achiziţionarea acestor instrumente s-a ocupat mai mult Corneliu Mateescu. Din tot ce a comandat (planşetele) şi a cumpărat, unele ustensile mai sunt şi azi bune de folosit.

Colegii care nu folosiseră încă la săpături cele menţionate mai sus, îl porecliseră pe profesorul Nestor, mmm = milimetrică, metru, măturică. Dar pe urmă le-au trebuit la toţi.

La fel a procedat pe Câmpul Şanţurilor la Suceava şi la Cetatea Şcheia. În secţiunile făcute „citeai ca într-o carte” situaţia din teren. În acest fel înţelegeai, ştiai şi ce trebuie făcut.

Cătălin I. Nicolae: Cum credeţi că a influenţat regimul comunist arheologia?

Eugenia Zaharia: Odată cu „Reforma” din 1948 au fost înlăturaţi mulţi specialişti din învăţământ şi din corpul de cercetare; în acelaşi timp şi multe, foarte importante, dintre rezultatele obţinute de istoriografia şi arheologia românească au fost înlăturate. Se încerca, forţat, să se justifice istoric şi arheologic (şi chiar cu câştig sporit) situaţia geo-politică de după război.

De exemplu, slavii trebuiau găsiţi şi arheologic. Istoric, unii considerau că slavii au fost şi au rămas în spaţiul carpato-dunărean. Această acţiune a influenţat în special arheologia mileniului I, în care subiectul principal este continuitatea daco-romană la nordul Dunării. Pentru aceasta, istoria cuceririi Daciei de către romani a fost sucită, inversată, în sensul interpretării ca o invazie, ca un soi de colonialism; la fel şi pentru perioada bizantină a Imperiului Roman de Răsărit. Aşa

că, în acest scop s-au alocat fonduri serioase pentru cercetare. Şi s-au găsit daco-romani, romanici şi români. Printre ei şi slavi. Nu seamănă însă unii cu ceilalţi. În acest fel, doar, a fost o contribuţie pozitivă a amestecului politicului în arheologie. Se mergea însă pe ideea unei românizări târzii (sec. XI–XII) a regiunilor noastre răsăritene şi sudice.

Au fost însă şi greutăţi mari de învins. Pentru noi n-a fost deloc uşor; dar rezultatele obţinute au fost aproape neaşteptate şi trebuiau apărate, argumentate cu orice sacrificiu. Pentru ţinuta corect ştiinţifică, mulţi oameni au fost îndepărtaţi din cercetare şi din învăţământ. Epurările se făceau des, aproape anual, pentru a limpezi drumul acelora care ne găsiseră spaţiul de formare al românilor la sudul Dunării sau numai în spaţiul intracarpatic. În 1961 (când am scris monografia *Dridu*), trei dintre noi am fost eliminaţi – Eugenia Zaharia, Corneliu Mateescu şi Gh. Bichir.

Mulţi ani după război, şantierele arheologice au fost vizitate şi controlate de către profesorul Traian Săvulescu, preşedintele Academiei, de Mihail Roller, activist de vârf al P.C.R., însoţiţi de Ion Nestor (ca specialist) şi încă de un număr important din rândul cadrelor noi din învăţământ. Rolul profesorului Nestor era acela de a controla săpătura din punct de vedere al metodei şi de a da cele mai bune îndrumări. Dacă cereai, justificat, ţi se mărea şi fondul de săpături. Aceste vizite au avut şi rolul de a valorifica imediat, pe ţară, unele descoperiri şi rezultate obţinute.

Cei care au studiat în URSS veneau cu „aspirantura” şi au fost încadraţi direct ca cercetători principali. Noi, ceilalţi, am mai aşteptat mulţi ani până ni s'a permis (fără „aspirantură”) să obţinem acest grad; şi-l obţineam în alte condiţii. Eu, de exemplu, am dat examen cu trei profesori, alţii fără examen.

Ultimul care şi-a dat doctoratul după vechea lege a fost M. Petrescu-Dîmboviţa, în primăvara anului 1947. După aceea, odată cu reforma învăţământului (1948), pentru multă vreme nu şi-a mai putut da nimeni doctoratul. Legea nouă s-a aplicat anticonstituţional, retroactiv, deşi generaţia noastră îşi făcuse stagiul complet: lucrări, examene, participare la săpături, taxele plătite. Abia prin 1964 ni s-a permis şi nouă, românilor, să ne dăm doctoratul în ţară. Erau de învăţat 5000 (cinci mii) de pagini de marxism-leninism, la care se adăuga limba rusă la examenul de admitere. Ambele erau eliminatorii. A mai trecut un an şi ceva, până când s-a dat derogare pentru cercetătorii principali. Aceştia puteau acum trece direct la susţinerea tezei, fără examen de admitere. Aşa, începând din 1967, şi-au putut da doctoratul şi cei din generaţiile de după 1948.

Cătălin I. Nicolae: Cum apreciaţi starea actuală a arheologiei româneşti raportat la perioada comunistă?

Eugenia Zaharia: Înainte de 1989 se lucra în Institut până seara târziu. Se purtau zilnic discuţii lungi asupra descoperirilor făcute. Asemenea discuţii erau foarte importante pentru că puteai confrunta toate părerile, toate interpretările, ca să te poţi opri la un adevăr solid argumentat. Atât timp ne consumau aceste discuţii, încât atunci când trebuia să predăm lucrarea de plan, veneam pe la 6 dimineaţa în

Institut ca să lucrăm în linişte. Ne consultam între noi asupra tuturor descoperirilor. Aceste practici au dispărut. Rar te mai întreabă câte cineva, care doreşte să afle şi altă opinie. Fiecare, probabil, consideră că este perfect de bine pregătit, oricum suficient pentru a nu mai întreba pe nimeni nimic. Numărul comunicărilor a scăzut; au scăzut şi fondurile de cercetare şi cele pentru restaurări.

Generația elevilor lui Vasile Pârvan s-a stins. Toți au avut autoritate, erau respectați şi ascultați de noi, cei mai tineri. Erau „înscăunați" de Vasile Pârvan şi confirmați de rezultatele muncii lor. Nu o dată mi-a fost dat să aud „sunt adus de Vasile Pârvan"; „am lucrat cu Vasile Pârvan". Generația trecută s-a bucurat şi s-a „întemeiat" pe autoritatea ştiințifică şi morală a lui Vasile Pârvan.

Se simte clar tendința de distanțare de linia Odobescu-Tocilescu-Pârvan-Nestor. Nu se mai face practică, învățătura de teren pe lângă unul mai experimentat a devenit un lucru rar. Profesorul Nestor ne-a luat la săpături în primii trei ani (1945–1947) pe cheltuiala noastră. În 1948–1949 ni s-a plătit întreținerea. Ne-a numit la M.N.A abia în 1950, după ce s-a convins că suntem capabili să lucrăm în domeniul arheologiei. Momentul pe care-l trăim acum în desfăşurarea activității Institutului cuprinde destulă confuzie. Dar personalul în activitate este majoritar tânăr. Sunt destui care, în urma unor stagii şi călătorii de studii în alte centre de cercetare, vor urma cu siguranță, drumul cel mai bun în arheologia românească.

Cătălin I. Nicolae: Care credeți că este cea mai bună operă de arheologie publicată în România?

Eugenia Zaharia: La data când s-a publicat, în 1932, Standul (*Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien* n.n.) a fost considerat de G. Childe ca „scris cu mână de maestru"; iar Universitatea din Marburg unde Nestor a susținut această lucrare şi conducătorul său de doctorat, profesorul Gero von Merhart, au scris că pentru această lucrare au primit numai laude.

Mai târziu, în *Istoria Poporului Român* (apărută sub conducerea lui Andrei Oțetea), întâlnim câteva capitole scrise tot de Ion Nestor. Ca să scrii în acest fel, trebuie să ai cu adevărat o trăire, o emoție puternică pentru acest subiect. În toată literatura arheologică românească nu cunosc un text mai cizelat, o sinteză mai clară asupra preistoriei țării noastre şi a perioadei de formare a poporului nostru. Reproduc aprecierea lui D. M. Pippidi: „în sfârşit, am înțeles ce s-a petrecut în preistoria țării nostre!".

Cătălin I. Nicolae: Cine credeți că merită titlul de cel mai bun arheolog român şi de ce?

Eugenia Zaharia: Am lucrat, timp de 30 de ani, cu profesorul Ion Nestor, pe şantiere din perioade diferite, în aşezări şi necropole. Am văzut cum se orienta în teren, cum continua lucrul după primele sondagii şi cum judeca fiecare situație întâlnită. Au învățat de la el arheologi din întreaga țara. Prezența la înmormântarea lui a arheologilor veniți din toată țara, şi unguri, şi saşi, ar fi o suficientă dovadă a respectului şi prețuirii de care s-a bucurat, atât din partea celor vârstnici, cât şi din

partea celor tineri. Chiar cei cu care nu „s-a înțeles” au recunoscut că este cel mai bun, cel mai bine pregătit şi înzestrat cu o intuiție ieşită din comun.

◙ Interviu realizat de *Cătălin I. Nicolae*

DISCURS FUNERAR PREZENTAT ÎN NUMELE INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN” LA CEREMONIA DE ÎNMORMÂNTARE A EUGENIEI ZAHARIA

Îndoliată familie, întristată adunare,

În acest început furtunos de vară, doamna Eugenia Zaharia ne-a părăsit pe neaşteptate, cu discreția care a caracterizat-o o viață întreagă. Pe neaşteptate, găsindu-ne nepregătiți, pentru că, cu puțin înainte de a deveni nonagenară, după o activitate neîntreruptă de şase decenii, doamna Zaharia era mereu o prezență vie în Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” şi în lumea arheologică românească. În ultimile săptămâni şi luni a fost mereu printre noi, a participat cu interes la reuniunile ştiințifice ale Institutului. Se pregătea pentru o nouă campanie de săpături la Sărata Monteoru – a câta oare? –, în acel loc simbolic al arheologiei româneşti şi europene, pe urmele lui Hubert Schmidt, Ioan Andrieşescu şi Ion Nestor. În aceste vremuri de criză, Muzeul Județean din Buzău, reprezentat azi aici, reuşise să-i asigure finanțarea unei, iată, ultime campanii de săpături, iar doamna Zaharia era pregătită să urce din nou pe „Cetățuia” mult iubită pentru a-i smulge ultimele taine.

Dumnezeu a voit altfel. A chemat-o la El cu blândețe, cu dragoste, ferind-o de marile suferințe ale bătrâneții însingurate şi ale bolilor chinuitoare, răsplătindu-i credința, cinstea, devotamentul. Calități singulare pe care toți cei ce am cunoscut-o suficient de bine le-am regăsit mereu, de-a lungul anilor, în această persoană cu aparență fragilă, mereu sobru înveşmântată, aproape călugăreşte, cu o privire directă, senină albastră, care trăda puritate sufletească, dar şi fermitate, consecvență. Datorită acestor calități şi, desigur, datorită vârstei purtate cu demnitate şi discreție, doamna Zaharia devenise în aceşti ultimi 10–15 ani, în care a fost şi decanul nostru de vârstă, un simbol al continuității şi al demnității pe care profesiunea şi instituția noastră trebuie să le apere şi să le ducă mai departe. Exprim aici, în acest fel, omagiul pe care conducerea Institutului de Arheologie (personal acad. Alexandru Vulpe, aflat azi în străinătate), colegii şi colaboratorii din Institut, întreaga breaslă arheologică românească, numeroşii colegi străini care s-au bucurat de îndrumările şi ospitalitatea ei, îl aduc astăzi, la despărțire Eugeniei Zaharia. Şi alături de toți aceştia, omagiul celui care vă vorbeşte, care a avut privilegiul de se bucura de încrederea ei vreme de cincizeci de ani, din anii studenției şi până în ultimele clipe. Plănuiam de curând să mergem împreună la

mormântul lui Vasile Pârvan, la Bellu, mormânt îngrijit ani de-a rândul din mijloacele ei modeste de Eugenia Zaharia, pentru a prelua cumva în numele „Asociației Vasile Pârvan” grija acelui loc. Timpul nu ne-a mai aşteptat.

Născută la 29 ianuarie 1921 în familia unui artist instrumentist, Eugenia Zaharia a frecventat între 1932 şi 1940 Liceul Zoe Romniceanu, apoi, între 1940 şi 1944 cursurile Facultății de litere şi filosofie din Bucureşti, încheiate în 1945 cu licența în istorie. Din 1947 a lucrat ca preparator la Muzeul Național de Artă, iar din 1951 ca asistent la Muzeul Național de Antichități, Institutul de Arheologie de astăzi. De atunci, pînă mai ieri Casa Macca a fost cel de-al doilea ei cămin, loc de muncă neostenită, aş spune eroică, dedicată ştiinței arheologice. Acolo, într-o mare hală a clădirii anexe a MNA, o regăseai oricând, printre miile de obiecte descoperite la Monteoru, la Dridu, la Glăvăneşti, la Bratei ş.a.m.d., păstrate într-o ordine perfectă, alături de documentele de şantier, fişe, manuscrise. Multe dintre aceste descoperiri, făcute sub conducerea profesorului Ion Nestor, pe şantiere organizate şi dirijate practic în teren cu un perfect simț al ordinii, disciplinei şi corectitudinii de Eugenia Zaharia au fost valorificate de ea însăşi: monografia Dridu, publicarea monografică a cimitirului nr. 2 de la Bratei, numeroase studii şi rapoarte privind aceste şantiere şi, mai ales, Sărata Monteoru. Trecând prin aceleaşi mâini harnice, din aceeaşi mină de aur a arheologiei noastre au intrat în circuitul ştiinței descoperirile publicate de Ligia Bîrzu, Alexandrina Alexandrescu, mai nou Adrian Ioniță.

Nu este acum aici locul a analiza şi evalua impactul durabil al operei lăsate în urmă de Eugenia Zaharia; evocarea celor trei şantiere arheologice este în sine suficientă pentru a măsura în mare rezultatele muncii ei de o viață. Ele o aşază, fără umbră de îndoială, în rândul marilor doamne ale arheologiei româneşti, alături de Ecaterina Dunăreanu Vulpe şi Hortensia Dumitrescu, de Alexandrina Alexandrescu, Suzana Dumitriu sau Maria Coja. Cele dintâi, din generația elevilor lui Pârvan, au produs lucrări reprezentative pentru şcoala parvaniană, şi-au secondat cu discreție în meserie soții: Radu Vulpe şi Vladimir Dumitrescu, şi-au împlinit şi idealul unei vieți de familie, cu corolarul ei: copiii.

Cele din urmă, între ele şi Eugenia Zaharia, s-au dedicat în exclusivitate meseriei şi instituției, au rămas cumva singure, sacrificând familia imediată pe altarul arheologiei. Această decizie le-a adus avantajul unei mari disponibilități profesionale, dar şi dezvantajele unei expuneri dure într-o lume condusă azi încă de principiile patriarhatului şi inegalității dintre sexe. Eugenia Zaharia pare să fi făcut față cu succes acestui handicap, pare să ne ofere o istorie de succes, pe care ea a trăit-o cu satisfacția idealului împlinit. Din păcate, plecarea ei precipitată ne lasă fără posibilitatea de a o întreba şi de a căpăta un răspuns definitiv.

Nu este însă greu de închipuit că, în cele şase decenii de viață profesională şi socială, ea a avut destule de suportat sau de înfruntat. Colaborarea ei cu magistrul unei întregi generații postbelice, Ion Nestor, devotamentul cu care l-a secondat pe şantier, în laborator, la reuniunile profesionale, a fost uneori sursa unor

dezagremente şi presiuni din diferite direcţii. Relevant în acest sens este raportul informatorului „Victor", persoană de mare importanţă în Institut, la 24 mai 1963, către Securitate; cu referire la Ion Nestor, agentul Victor aprecia că „un rol negativ foarte accentuat îl joacă colaboratoarea sa cea mai apropiată Zaharia Eugenia, a cărei ideologie mistică şi atitudine politică net reacţionară este binecunoscută". Acuzaţii care pe atunci puteau să distrugă o persoană şi o carieră ştiinţifică. Nu s-a întâmplat aşa, dar documentul ne spune multe despre o epocă, despre o viaţă.

Doamna Zaharia a avut satisfacţia să supravieţuiască acelui sistem, fără a renunţa la credinţa şi la convingerile ei morale. Ea a devenit astfel, cumva, un simbol al rezistenţei prin credinţă şi convingeri morale, pe care s-a clădit o acţiune şi o operă ştiinţifică durabilă. Pentru aceasta ea merită omagiul şi recunoştinţa noastră şi, în spiritul creştinătăţii, în care a crezut cu fervoare, în sufletul nostru, Veşnica ei pomenire.

Dumnezeu să o ierte şi să o odihnească alături de cei ce i-au fost Lui plăcuţi!

Mircea Babeş

VASILE LICA
(25 ianuarie 1953 – 8 noiembrie 2010)

În ziua de prăznuire a Sfinților Arhangheli Mihail şi Gavriil a trecut la cele veşnice una din personalitățile de prim rang ale învățământului superior gălățean, prof. univ. dr. Vasile Lica.

Născut la 25 ianuarie 1953, în comuna Beceni din județul Buzău, Vasile Lica a manifestat de timpuriu înclinație pentru cuvântul scris şi pentru actul de cultură în general. Absolvent strălucit al Facultății de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi, el a întreținut încă din timpul studiilor o relație aparte cu marele epigrafist şi istoric al antichității care a fost profesorul său Nicolae Gostar. A fost o relație de tip maestru-discipol, dar şi de prietenie, construită pe afinități elective profunde, pe amândoi unindu-i dragostea pentru istoria antică şi, în particular, pentru destinul strămoşilor geto-daci. De altfel, prima lucrare majoră a tânărului Vasile Lica, dedicată evoluției societății geto-dacice, a fost realizată împreună cu magistrul său (N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Editura Junimea, Iaşi, 1984).

După dispariția lui Nicolae Gostar în 1978, interesul său pentru izvoarele scrise ale istoriei spațiului românesc în antichitate l-a adus în apropierea profesorului, pe atunci bucureştean, Vladimir Iliescu. Stăpânind perfect limbile antichității clasice şi tradiția literară greco-latină, Vladimir Iliescu s-a dovedit, la fel ca Nicolae Gostar, un adevărat magistru pentru tânărul istoric Vasile Lica. Domnia sa l-a stimulat în studiul izvoarelor antice şi, încă din anii '80, i-a deschis o fereastră către cercetarea istoriei vechi din mediul academic german. Colaborarea lor a continuat, nezdruncinată, vreme de trei decenii şi s-a dovedit foarte productivă, oferind istoriografiei moderne numeroase reconstrucții pertinente asupra raporturilor geto-dacilor cu Roma.

Anii 1977–1990 i-a petrecut în mediul preuniversitar, timp în care a slujit mai multe instituții de învățământ din municipiul Brăila. După 1989, Vasile Lica a valorificat deschiderea ştiințifică apărută şi s-a înscris la doctorat, în cadrul Institutului de Arhelogie „Vasile Pârvan" din Bucureşti, sub coordonarea domnului Alexandru Suceveanu. La doar doi ani de la începerea acestei colaborări, în iunie 1992, Vasile Lica şi-a susținut teza de doctorat cu titlul *Relațiile politico-juridice ale Romei cu geto-dacii până la anul 106 p. Chr.* Pentru antichitatea românească, abordarea oferită de Vasile Lica a reprezentat un câştig consistent, aşezând istoria

SCIVA, tomul 62, nr. 1–2, Bucureşti, 2011, p. 183–187

geto-dacilor în contextul politicii Romei în Balcani şi raportând-o la normele dreptului roman interstatal.

Începând cu anul 1991, Vasile Lica fost printre primii români care, bucurându-se de libertatea oferită de căderea regimului totalitar, au beneficiat de o bursă a Fundaţiei Alexander von Humboldt, din Bonn – Bad Godesberg. În mai multe etape: 1991–1992, 1994, 1995, 1996, 2001, 2005, 2006, 2009–2010, timpul petrecut în universităţi de prestigiu din Germania, la Bonn, Aachen, Köln sau Düsseldorf, în compania unor istorici de prim rang pentru antichitatea clasică, l-au consacrat ca istoric. În 2000, ca o încununare a eforturilor sale în câmpul larg al cercetării internaţionale, teza de doctorat a lui Vasile Lica a văzut lumina tiparului, sub titlul *The Coming of Rome in the Dacian World*, în celebra serie *Xenia*, dedicată antichităţii, a Universităţii din Konstanz.

Făcând un bilanţ al activităţii de cercetare desfăşurate de Vasile Lica, în România sau Germania, putem număra astăzi trei cărţi, 36 de studii, opt recenzii, cinci lucrări editate şi 29 de conferinţe naţionale şi internaţionale. Producţiile sale ştiinţifice ating probleme importante şi dificile ale antichităţii, precum rolul geto-dacilor în istoria clasică, instituţiile Romei, instrumentele juridice ale politicii externe romane sau domnia lui Alexandru cel Mare. Nu în ultimul rând, merită amintite şi investigaţiile pe care profesorul Lica le-a desfăşurat în ultimii ani asupra receptării lui Alexandru Macedon în culturile europene şi, în special, în cea românească.

Mediul german a fost o a doua şcoală pentru Vasile Lica, din punct de vedere cultural, dar şi ca mod de viaţă. Astfel, el a devenit unul din promotorii de frunte ai valorilor culturale germane în spaţiul românesc. Activitatea sa ca membru al Clubului Humboldt din România s-a înscris consecvent în această direcţie. Ataşat sincer de realizările ştiinţifice germane, Vasile Lica a întreţinut legături strânse cu unii dintre marii istorici germani, precum Gerhard Wirth, Armin Heinen, Klaus Heitmann sau Peter Schreiner.

După modelul universităţilor germane, în anul 1998, Vasile Lica a înfiinţat un seminar de istorie antică şi epigrafie în cadrul universităţii gălăţene, de mare prestigiu naţional, căruia i-a dat numele „Nicolae Gostar", ca semn al preţuirii veşnice pentru magistrul său. Istorici din Germania, prieteni şi colegi ai domnului Lica, au fost prezenţi în ultimul deceniu la Galaţi, susţinând cursuri sau conferinţe. Cu ajutorul lor generos, Seminarul „Nicolae Gostar" a fost dotat cu una din cele mai bogate biblioteci de istorie antică din România.

Din anul 1991, Vasile Lica a fost invitat să participe la înfiinţarea secţiei Istorie din cadrul Universităţii „Dunărea de Jos" din Galaţi. Se poate spune, fără a greşi, că este unul din ctitorii învăţământului istoric superior gălăţean, având o contribuţie decisivă la existenţa Facultăţii de Istorie, Filosofie şi Teologie.

În cadrul universităţii, Vasile Lica a parcurs toate treptele carierei universitare, devenind, începând cu anul 2004, conducător de doctorate. Din anul I de facultate şi până la susţinerea doctoratului, profesorul Vasile Lica s-a dovedit, pentru foarte

mulți tineri studioși, îndrumătorul prin excelență și, în multe privințe, un adevărat părinte. Șase dintre doctoranzii domniei sale sunt, în acest moment, în pragul finalizării tezelor, după ani buni de cercetare sub coordonarea colegului nostru. Vasile Lica făcea parte din acea specie rară a profesorului de vocație, fiind legat trup și suflet, până în ultima clipă, de destinul facultății. Chiar și de pe patul de suferință, el a fost alături de colegii săi în tot ceea ce aceștia au întreprins.

Calitățile științifice și organizatorice l-au recomandat pe profesorul Vasile Lica pentru ocuparea unor funcții importante în cadrul universității gălățene. Pe rând, a fost șef al Catedrei de Istorie, prodecan al Facultății de Istorie, Filosofie și Teologie și unul din cei mai activi membri ai Senatului universității. Pe plan național, Vasile Lica a fost expert în diverse programe și membru în numeroase comisii științifice la cel mai înalt nivel, din cadrul sistemului de învățământ românesc (expert CNCSIS, CEEX, RNE și ARACIS, membru în comisia de specialitate Istorie a CNATDCU, coordonator pentru cinci programe Erasmus-Socrates).

Vasile Lica a fost un profesor, un savant, un lider cunoscut și apreciat de foarte mulți oameni, care i-au resimțit dureros dispariția prematură. După domnia sa rămân numeroase cărți, articole și o impresionantă bibliotecă, dar mai ales amintirea puternică a unui om care a marcat adesea decisiv destinul celorlalți.

Dumnezeu să-l odihnească în pace!

Decebal Nedu[*]

Listă de lucrări

Cărți:

1. *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Editura Junimea, Iași, 1984, 200 p. (în colaborare cu N. Gostar).
2. *Scripta Dacica*, Editura Istros, Brăila, 1999, 193 p.
3. *The Coming of Rome in the Dacian World*, (Xenia-Reihe. Heft 44), UVK Universitätsverlag Konstanz, Konstanz, 2000, 299 p.

Studii:

1. *Observații asupra „nemuririi” getice,* Analele științifice ale Universității "Al. I. Cuza" din Iași. III. Istorie 22, 1976, p. 123–130.
2. *Autorii antici și moderni despre proprietatea funciară la geto-daci*, Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași. III. Istorie 25, 1979 p. 47–56.
3. *Kogaionon (Strabon 7.3.5)* 17, 1980, p. 623-627 (în colaborare cu N. Gostar).
4. *Reforma sacerdotal-religioasă a lui Deceneu*, Istros 1, 1980, p. 177–182.
5. *Preocupări istorice la „Analele Brăilei” (1929-1940),* AIIAIași 19, 1982, p. 479–484.
6. *W. Bessell despre religia getică,* SCIVA 32, 1983, 2, p. 136–141.
7. *Până cînd a trăit Deceneu?,* StCl 22,1984, p. 56-67.
8. *Oroles = Rholes?*, Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași. III. Istorie 33, 1987, p. 1–8.

[*] Universitatea Dunării de Jos. Facultatea de Istorie, Galați, decebalnedu@aim.com

9. *Die dakischen Geiseln im Römischen Reich*, StCl 26,1988, p. 35–44.
10. *Octavianus şi Rholes, Getarum rex*, RevIst 42, 1989, 5, p. 499–504.
11. *Captivi romani în Dacia*, RevIst 42, 1989, 10, p. 983v989.
12. *Specificul naţional la G. Călinescu. Dimensiunea thraco-getică,* AIIAIaşi 27, 1990, p. 137–146.
13. *Sardonius, qui et Diurpaneus*, SCIVA 42, 1991, 3-4, p. 199–204.
14. *Burebista*, Istros 6, 1992, p. 59–71.
15. *Philoromaios oder philokaisar?*, Bonner Jahrbücher 192, 1992, p. 225–231.
16. *Römische Kriegsgefangene und "Geiseln" in Dakien*, Bonner Jahrbücher 193, 1993, p. 161–164.
17. *Relaţiile Imperiului cu dacii în timpul Flavienilor*, EphNap 6, 1996, p. 113–121.
18. *Die siebente Akklamation Oktavians*, Tyche 12, 1997, p. 159–169.
19. *Das Foedus zwischen Rom und Kallatis*, StCl 28-30 (1992-1994) 27–38.
20. *Începuturile relaţiilor Romei cu geţii şi dacii – Pompeius şi Oroles*, EphNap 7, 1997, p. 11–29.
21. *Relaţiile dintre Octavianus şi M. Licinius Crassus (30-27 a. Chr.),* SCIVA 48, 1997, 4, p. 341–352.
22. *Pompeius and Oroles, Dacorum rex*, Tyche 12, 1998, p. 25–46.
23. *The Romans on the Lower Danube. A Juridical Approach*, în *Proceedings of the XVIIth International Congress of the Roman Studies* (ed. N. Gudea), Zalău, 1998, p. 907–913.
24. *Bătălia din Pădurea Teutoburgică – o consecinţă ignorată*, EphNap 8, 1998 p. 53–60.
25. *Frontierele regatului dac după a. 102 p. Chr.,* Pontica 1998, p. 99–109.
26. *Clades Variana and Postliminium*, Historia 50, 2001, p. 496–501.
27. *Alexanderrezeption in der rumänischen Kultur*, Analele Universităţii „Dunărea de Jos” Galaţi. Seria Istorie 1, 2002, p. 119–141.
28. *Alexander in Rumänien*, în *Diorthoseis*. *Beiträge zur Geschichte des Hellenismus und zum Nachleben Alexanders des Großen* (ed. R. Kinsky), K. G. Saur-Verlag, München-Leipzig, 2004, p. 51–73.
29. *Fatum Dapyx's Brother, Getarum rex*, în *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis* (eds. L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac), Ed. NereaMia Napocae, Cluj-Napoca, 2004, p. 887–894.
30. "*Dacă eu aş fi Alexandru..." (Arrianus, 2.25.2)*, în *Omagiu istoricului Constantin Buşe* (coord. H. Dumitrescu), Ed. Pallas, Focşani, 2004, p. 14–53.
31. *De la thracologie la thracomanie. Glose marginale*, în *Fontes Historiae*. *Studia in honorem Demetrii Protase*, (eds. C. Gaiu, C. Găzdac), Ed. Accent, Cluj-Napoca, 2006, p. 1011–1028.
32. *Die römische Donaugrenze von Pompeius bis Oktavian*, în *Historiae Diversitas*. *Festschrift für Vl. Iliescu zum 80. Geburtstag* (Hrsg. von Vasile Lica unter Mitarbeit von Decebal Nedu), Academica Verlag, Galatzi, 2006, p. 75–97.
33. *Alexander the Great in Mihail Sebastian's „Ultima oră”*, în *Philia. Festschrift für G. Wirth zum 80. Geburtstag* (Hrsg. von Vasile Lica unter Mitarbeit von Decebal Nedu), Academica Verlag, Galatzi, 2006, p. 237–289.
34. *M. Licinius Crassus (cos. 30 v. Chr.) und die Donaugrenze*, Pontica 40, 2007, p. 227–244.
35. *Alexander the Great – A Literary Interpretation*, Analele Universităţii „Dunărea de Jos” Galaţi. Seria Istorie 6, 2007, p. 203–253.
36. *Vasile Pârvan şi thracomania*, în *Vasile Pârvan-istoriosof* (coord. V. Burlacu, A. Michiduţă), Tecuci, 2009, p. 115–141.

Recenzii:

1. I. H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*[2], Bucureşti, 1977, AIIAIaşi 15, 1978, p. 540–547.
2. Ligia Bârzu, *Continuitatea vieţii materiale şi spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii,* Bucureşti, AIIAIaşi 17 (1980), p. 713–716.
3. P. Alexandrescu, *Natura lui Zalmoxis, potrivit relatarii lui Herodot*, SCIVA 33, 1980, 3, p. 343-353, AIIAIaşi 19 (1982), p. 692–695.
4. D. Tudor (ed.), *Enciclopedia civilizaţiei romane*, Bucureşti, 1982, AIIAIaşi 20 (1983) 821–825.

5. Al. Zub, *Pe urmele lui Vasile Pârvan*, Bucureşti, 1983, RevIst 37.12 (1984) 1239-1241.
6. St. Rebenich, *Theodor Mommsen. Eine Biographie*, München, 2002, Analele Universităţii „Dunărea de Jos", Galaţi, Seria Istorie 2 (2003), p. 205–221.
7. G. Aly, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*, 3. Auflage, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2005, Analele Universităţii „Dunărea de Jos", Galaţi, Seria Istorie 4 (2005), p. 354–369.
8. M. Rathmann*, Perdikkas zwischen 323 und 320. Nachlassverwalter des Alexanderreiches oder Autokrat?,* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2005, Analele Universităţii „Dunărea de Jos", Galaţi, Seria Istorie 5 (2006), p. 215–230.

Ediţii:

1. N. Gostar, *The Ancient Character of the Roman Element in the East of Carpathians*, AIIAIaşi 17 (1980), p. 1–9.
2. N. Gostar, *Dinaştii daci de la Burebista la Decebal,* SCIVA 35, 1984, 1, p. 45–53.
3. *Historiae Diversitas*. *Festschrift für Vl. Iliescu zum 80. Geburtstag*, Hrsg. von Vasile Lica unter Mitarbeit von Decebal Nedu, Academica Verlag, Galatzi, 2006, 300 p. (Band I – *Historia Antiqua Galatiensis*, Hrsg. Vasile Lica).
4. *Philia. Festschrift für G. Wirth zum 80. Geburtstag*, Hrsg. von Vasile Lica unter Mitarbeit von Decebal Nedu, Academica Verlag, Galatzi, 2006, 290 p. (Band II – *Historia Antiqua Galatiensis*, Hrsg. Vasile Lica).
5. N. Gostar, *Soarta oraşelor din Dacia după a. 271 d. Hr.*, Analele Universităţii „Dunărea de Jos", Galaţi, Seria Istorie 5, 2006.

ABREVIERI

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice, Bucureşti.
Acta Musei Tutovensis	Acta Musei Tutovensis, Bârlad.
AIIAIaşi	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, Iaşi.
Am.J.Dis.Child.	American Journal of Diseases of Children, Chicago
Am.J.Phys. Anthropol.	American Journal of Physical Anthropology, New York
AMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău.
Apulum	Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
ActaArchCarpathica	Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia
ArchRozhledy	Archaeologicke Rozhledy, Praga
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iaşi.
ArcheologijaSofia	Archeologija. Organ na Archeologičeskija Institut i Muzej, Sofia.
BAI	Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iaşi
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique, Paris.
BMMN	Buletinul Muzeului Militar Naţional, Bucureşti.
BMA	Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamţ
BMJT	Buletinul Muzeului Judeţean Teleorman, Alexandria
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti.
BerRGK	Berichte der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Arhaölogischen Instituts, Frankfurt am Main, Berlin.
BiblThrac	Bibliotheca Thracologica, Bucureşti.
BMA	Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamţ.
BPS	Baltic-Pontic Studies, Poznań.
BSGR	Buletinul Societăţii Geografice Române, Bucureşti.
Bukowiner Heimatblätter	Bukowiner Heimatblätter, Rădăuţi.
CAB	Cercetări arheologice, în Bucureşti, Bucureşti.
CAMNI	Cercetări arheologice, Muzeul Naţional de Istorie a României
CC	Codrul Cosminului, serie nouă, Suceava.
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Bucureşti.
CCJD	Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CercIst	Cercetări Istorice, Iaşi.
CNA	Cronica Numismatică şi Arheologică, Bucureşti.
Crai Nou	Crai Nou, Suceava.
Dacia N.S.	Dacia, Nouvelle Série, Révue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Bucureşti.
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Dumbarton Oaks.
EAIVR	Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a României
EphNap	Ephemeris Napocensis, Cluj
GodişnikSofia	Godişnik Sofijskija Univ. „Sv. Kliment Ohridski”. Istoriceskij Fakultet, Sofija.
GodişnikŞumen	Godişnik na Muzeijte ot Severna Bălgaria, Şumen.
IzvestijaVarna	Izvestija na Narodnija Muzej Varna, Varna.
JArS	Journal of Archaeological Sciences, London – New York.
JBLM	Jahrbuch des Bukowiner Landes Museums, Czernowitz.
KTEMA	Civilisations de l’Orient, de la Grèce et de Rome antiques, Strasbourg

SCIVA, tomul 62, nr. 1–2, Bucureşti, 2011, p. 189–190

Mitteilungen / Mittheilungen	Mitteilungen der K. K. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale, Wien.
Natura	Natura, Bucureşti.
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin.
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München.
Peuce	Peuce, Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea.
PMMB	Publicaţiile Muzeului Municipiului Bucureşti
PMMB	Publicaţiile Muzeului Municipiului Bucureşti
Pontica	Pontica. Studii şi materiale de istorie, arheologie şi muzeografie, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa.
PrzArch	Przegląd Archeologiczny, Wrocław.
RevIst	Revista Istorică, Bucureşti
RESEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti.
Revista Politică	Revista Politică, Suceava.
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, Bucureşti.
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iaşi.
SCIVA	Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie, Bucureşti.
SCM	Studii şi cercetări maramureşene, Baia Mare.
Studii şi materiale / Suceava	Suceava. Anuarul Muzeului Bucovinei, Suceava.
StComSf.Gheorghe	Studii şi Comunicări, Sf. Gheorghe.
TD	Thraco-Dacica, Bucureşti.

REVISTE PUBLICATE
ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 4 fois par an. Toute commande de l'etranger sera adressée à: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5–42, Bucureşti, România, 050 711, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax: 4021-318 70 02, 4021-318 70 03 Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01, Bucureşti, România; ORION PRESS IMPEX, 2000 S.R.L., P. O. Box 77–19, sector 3, Bucureşti, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, Tel./Fax 4021-210 6787; Tel.: 0311 044 668; E-mail: office@orionpress.ro.

Adresse du Comité de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010 667, Bucarest, Roumanie, Tel. 4021-212 88 69, Fax: 4021-212 88 62 4021-212 88 62 E-mail: m.m.adamesteanu@gmail.com et redactie_iab@yahoo.com

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

D.M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor** I, 1984, 544 p.

MIHAI SÂMPETRU, **Tropaeum Traiani. Monumentele romane,** 1984, 198 p.

I.T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni,** 1984, 194 p.

DAN GH. TEODOR, **Civilizaţia romanică la est de Carpaţi în secolele V–VII e.n. Aşezarea de la Botoşana–Suceava,** 1984, 182 p.

N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeş (1200–1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti,** 1984, 170 p.

GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia în epoca romană,** 1984, 188 p.

C. PREDA, **Geto-dacii din Bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata,** 1986, 200 p.

EUGEN COMŞA, **Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii,** 1987, 198 p.

IORGU STOIAN, **Inscripţiile din Scythia Minor** II, 1987, 436 p.

MIHAIL ZAHARIADE, **Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum,** 1988, 200 p.

MIRCEA D. MATEI, **Civilizaţia urbană românească. Contribuţii (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea),** 1989, 222 p.

D.M. PIPPIDI, **Studii de istorie şi epigrafie,** 1990, 278 p.

GH. SĂULESCU, **Descrierea istorico-geografică a cetăţei Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina),** 1991, 128 p.

ALEXANDRU PĂUNESCU, **Ripiceni–Izvor. Paleolitic şi mezolitic,** 1993, 228 p.

M. MACREA, N. GUDEA, I. MOŢU, **Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia,** 1993, 214 p.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Alexandru cel Mare,** 1993, 340 p.

EUGEN COMŞA, **Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României,** 1995, 224 p.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, MARILENA FLORESCU, ADRIAN C. FLORESCU, **Truşeşti. Monografie arheologică,** 1999, 842 p.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, **Realizări şi perspective în cercetarea culturii Cucuteni** (Discurs de recepţie), 2001, 40 p.

EUGEN COMŞA, GHEORGHE CANTACUZINO, **Necropola neolitică de la Cernica,** 2001, 254 p.

PETRE ALEXANDRESCU, **Histria VII. La zone sacrée,** 2005, 551 p., 124 pl., 75 fig., 15 pliante.

ADRIAN IONIŢĂ, **Spaţiul dintre Carpaţii Meridionali şi Dunărea Inferioară în secolele XI-XIII,** 2005, 228 p.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Inscripţii latine din Dacia (ILD),** 2005, 332 p.

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomul 62, Bucureşti, 2011, p. 1–190